

DAI ATHENEA

Athen 2017

Athen 2017

Impressum

Herausgeber: Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen

Fidiou 1, 10678 Athen, Griechenland

Tel: ++30-(210) 33 07 400 Fax: ++30-(210) 3814 762

Email: sekretariat.athen@dainst.de

www.dainst.org/standort/athen

www.facebook.com/DAIAthen

Redaktion: Irini Marathaki, Ulrike Schulz, Ulrich Thaler,

unter Mitarbeit von Maria Rüegg

Übersetzung ins Griechische: Konstantinos Kalogeropoulos

Übersetzung ins Deutsche: Diana Breitfeld-von Eickstedt

Layout & Bildbearbeitung: Julia Engelhardt

Druck: www.printfair.gr

Auflage: 1500

Alle Rechte vorbehalten, insbesondere das Recht der Übersetzung in fremde Sprachen. Ohne ausdrückliche Genehmigung ist es auch nicht gestattet, dieses Dokument oder Teile daraus auf fotomechanischem Wege (Fotokopie, Mikrokopie) zu vervielfältigen oder unter Verwendung elektronischer Systeme zu verarbeiten und zu verbreiten. Bildrechte können nach Rücksprache erteilt werden.

© 2017 Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen

Στοιχεία έκδοσης

Εκδότης: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Παράρτημα Αθηνών

Φειδίου 1, 10678 Αθήνα, Ελλάδα

Τηλ: ++30-(210) 33 07 400 Φαξ : ++30-(210) 3814 762

Email: sekretariat.athen@dainst.de

www.dainst.org/standort/athen

www.facebook.com/DAIAthen

Σύνταξη: Ειρήνη Μαραθάκη, Ulrike Schulz, Ulrich Thaler,

σε συνεργασία με την Maria Rüegg

Μετάφραση στα ελληνικά: Κωνσταντίνος Καλογερόπουλος

Μετάφραση στα γερμανικά: Diana Breitfeld-von Eickstedt

Σελιδοποίηση και επεξεργασία εικόνων: Julia Engelhardt

Τυπογραφείο: www.printfair.gr

Τεύχη: 1500

Διατηρούνται όλα τα νόμιμα δικαιώματα, και ιδιαίτερος τα δικαιώματα της μετάφρασης σε ξένες γλώσσες. Επιτρέπεται η αναπαραγωγή ή αναδημοσίευση του παρόντος έργου, αποσπασματικά ή στο σύνολό του, με οποιαδήποτε μέσο, ηλεκτρονικό ή μηχανικό, μόνο με προηγούμενη έγγραφη άδεια του εκδότη. Δικαιώματα εικόνων μπορούν να δοθούν κατόπιν συνεννόησης.

© 2017 Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Παράρτημα Αθηνών

Inhalt

Vorwort 6

Instituts- und Forschungsgeschichte

- Das Gebäude des DAI und die Stadt Athen 12
- Der erste Fotograf – Rudolf Rohrer . . 16
- Die Chance auf einen Neuanfang . . . 20
- Miscellen aus der Bibliothek 24

Schwerpunkthema Tiryns

- Die aktuelle Unterstadt-Grabung und das Erbe palatialer Bauplanungen . . 30
- Einzelstudien 42

Feldforschungen

- Olympia 60
- Kerameikos 68
- Samos 74
- Kalapodi 80
- Tithorea 86

Forschungsberichte

- Mykenische Siedlungsstrukturen in der Argolis 92
- Heiligtumsorganisation und ›Festgeschirr‹ im Heraion von Samos 94
- Gorgoneia, Münzfüße und Imitationen der Prägstätte Apollonia Pontike . . 98
- Protasilaos: ein thessalischer Heros an den Küsten der Chalkidike 100

Περιεχόμενα

Πρόλογος 7

Ιστορία της έρευνας και του Ινστιτούτου

- Το κτήριο του DAI και η πόλη των Αθηνών 13
- Ο πρώτος φωτογράφος – Rudolf Rohrer 17
- Ευκαιρία για μια καινούργια αρχή . 21
- Σύμμεικτα από τη Βιβλιοθήκη 25

Κεντρικό θέμα Τίρυνθα

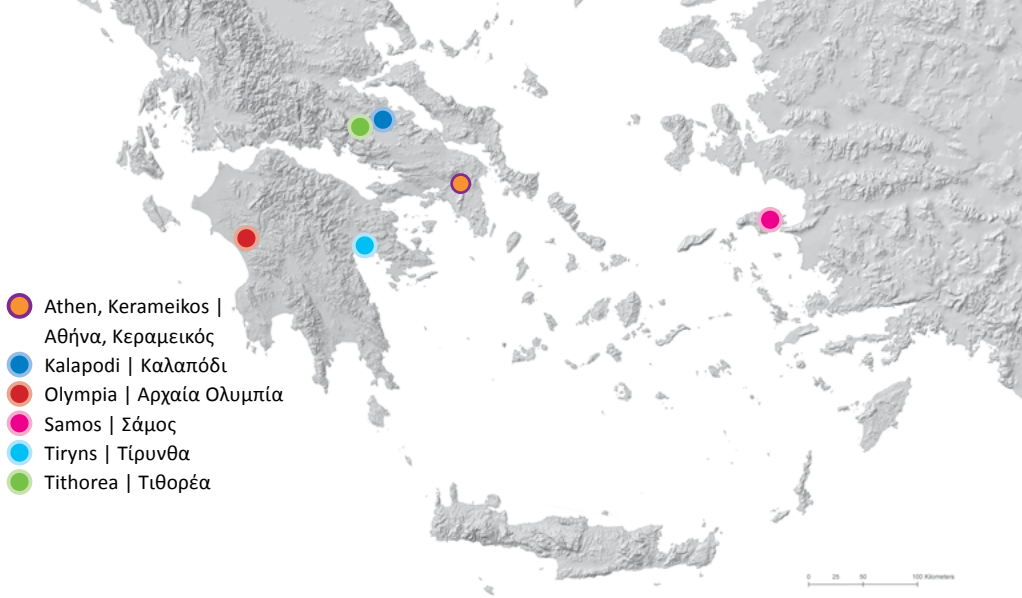
- Η πρόσφατη ανασκαφή στην Κάτω Πόλη και η κληρονομιά του ανακτορικού αρχιτεκτονικού σχεδιασμού . . . 31
- Επί μέρους έρευνες 43

Έρευνες πεδίου

- Ολυμπία 61
- Κεραμεικός 69
- Σάμος 75
- Καλαπόδι 81
- Τιθορέα 87

Ερευνητικές εκθέσεις

- Μυκηναϊκές οικιστικές δομές στην Αργολίδα 93
- Οργάνωση του ιερού και ›εορταστικός εξοπλισμός‹ στο Ηραίο της Σάμου 95
- Γοργόνεια, σταθμητικοί κανόνες και απομμήσεις του νομισματοκοπείου της Απολλωνίας Ποντικής 99
- Πρωτεσίλαος: ένας Θεσσαλός ήρωας στις ακτές της Χαλκιδικής 101

- Athen, Kerameikos | Αθήνα, Κεραμεικός
- Kalapodi | Καλαπόδι
- Olympia | Αρχαία Ολυμπία
- Samos | Σάμος
- Tiryns | Τίρυνθα
- Tithorea | Τιθορέα

Kulturerhalt

- Die Überdachung zum Schutz der Antiken in Kalapodi 104
- AthenDigital 108
- Die Wiedererrichtung der Nordsäule des Ptolemäerweihgeschenks 112
- Antikenrestaurierung 116
- Restaurierung des archaischen Westgiebels in Kalapodi 120

Wissensräume

- Forschungsressourcen 125
- Neuerscheinungen 126

Veranstaltungen und Personen

- Festvorträge 138
- Vortragsreihen 140
- Tagungen und Workshops 142
- Böotien-Kurs 146
- Das DAI Athen – von Angesicht zu Angesicht 148
- Mitarbeiter 150

Διατήρηση πολιτιστικής κληρονομιάς

- Στέγαστρο προστασίας αρχαιοτήτων στο Καλαπόδι 105
- AthenDigital 109
- Επανάδρυση του βόρειου κίονα του αναθηματικού μνημείου των Πτολεμαίων 113
- Συντήρηση αρχαιοτήτων 117
- Συντήρηση του δυτικού αετώματος του αρχαϊκού ναού στο Καλαπόδι . . 121

Γνωστικά πεδία

- Ερευνητικές υποδομές 125
- Νέες εκδόσεις 127

Εκδηλώσεις και Πρόσωπα

- Επετειακές διαλέξεις 138
- Σειρές διαλέξεων 140
- Συνέδρια και σεμινάρια 142
- Εκπαιδευτικό πρόγραμμα Βοιωτίας 147
- Το DAI Athen – πρόσωπο με πρόσωπο 148
- Συνεργάτες 150

1 Katja Sporn und Reinhard Senff | Η Katja Sporn και ο Reinhard Senff

Vorwort

Es ist uns eine besondere Freude, Ihnen nun bereits zum dritten Mal einen Band der kleinen Reihe ›AtheNea‹ vorlegen zu können. Seit Erscheinen des letzten Heftes im Mai 2016 sind 18 Monate mit zahlreichen Aktivitäten vergangen. Besonders hervorzuheben sind einige neue Projekte.

Mit den Anfangsjahren des DAI Athen und der deutschen Archäologie in Griechenland bis 1932 beschäftigte sich eine Clustertagung am DAI Athen, die in Kooperation mit dem Benaki Museum bereits Ende 2016 stattfand und daher in diesem Heft nicht eingehender dargestellt wird. Einem anderen Teilaspekt der Institutsgeschichte, widmet sich Alexandra Kankelait im Rahmen des 2016 angelaufenen Forschungsprojekts zur Geschichte des Instituts während der deutschen Besatzungszeit.

Nach der Bewilligung von DFG-Mitteln im Herbst 2016 konnte dieses Jahr mit der ersten Feldkampagne des interdisziplinären Projekts ›Wasser und Kult im Heraion von Samos‹ begonnen werden. Ebenfalls mit dem Heraion von Samos beschäftigt sich das Forschungsprojekt des neuen Auslandsstipendiaten Jan-Marc Henke zu der dort gefundenen Kultkeramik. Die Samosgrabung erhält damit eine ganze Reihe neuer Impulse.

2 Das Institutsgebäude im Winter | Το κτήριο του Ινστιτούτου τον χειμώνα

Πρόλογος

Με ιδιαίτερη χαρά σας παρουσιάζουμε για τρίτη, ήδη, φορά ένα τεύχος της μικρής σειράς ›AtheNea‹. Από τη δημοσίευση του προηγούμενου τεύχους, τον Μάιο του 2016, έχουν περάσει 18 μήνες, διάστημα στο οποίο έχουν διενεργηθεί πολυάριθμες δραστηριότητες. Κάποια νέα προγράμματα αξίζει να τονιστούν ιδιαίτερα.

Τα πρώτα χρόνια του DAI και της γερμανικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα μέχρι το 1932 υπήρξαν το θέμα συνεδρίου Cluster στο Ινστιτούτο, το οποίο πραγματοποιήθηκε ήδη στο τέλος του 2016, σε συνεργασία με το Μουσείο Μπενάκη, και γι' αυτό δεν παρουσιάζεται διεξοδικότερα σε αυτό το τεύχος. Μια άλλη επιμέρους πτυχή της ιστορίας του Ινστιτούτου αποτελεί αντικείμενο της Alexandra Kankeleit σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα που ξεκίνησε το 2016 με θέμα την ιστορία του Ινστιτούτου κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Μετά την έγκριση το φθινόπωρο του 2016 της χρηματοδότησης από το Γερμανικό Ίδρυμα Ερευνών (DFG), τη χρονιά αυτή μπορέσαμε να ξεκινήσουμε την πρώτη περίοδο εργασιών πεδίου του διεπιστημονικού προγράμματος ›Υδωρ και λατρεία στο Ηραίο της Σάμου‹. Με το Ηραίο της Σάμου ασχολείται, επίσης, το ερευνητικό πρόγραμμα του νέου υποτρόφου εξωτερικού Jan-Marc Henke για τη λατρευτική κεραμική που βρέθηκε εκεί. Η ανασκαφή της Σάμου λαμβάνει με αυτόν τον τρόπο μια ολόκληρη σειρά νέων ωθήσεων. Ξεκίνησε επίσης το πρόγραμμα συνεργασίας στην Τιθορέα. Με την τεκμηρίωση του ισχυρού τείχους της πόλης και με περαιτέρω πολεοδομικές έρευνες πραγματοποιήθηκε εδώ ένα σημαντικό βήμα για τη διερεύνηση οικιστικών χώρων στη λεγόμενη τρίτη Ελλάδα.

Neu gestartet ist auch das Kooperationsprojekt in Tithorea. Mit der Dokumentation der mächtigen Stadtmauer und in weiteren städtebaulichen Untersuchungen wird hier ein wichtiger Schritt zur Erforschung von Siedlungsräumen im sog. Dritten Griechenland unternommen.

Personelle Veränderungen brachten auf einem anderen Gebiet eine organisatorische Neuaufstellung mit sich. Mit Angelos Sotiropoulos ist nun wieder ein Restaurator angestellt, der sich allen restauratorischen Aufgaben des Instituts widmet. Restaurierung und Denkmalpflege, hier unter der Rubrik ›Kulturerhalt‹ zusammengefasst, sind Aufgaben, denen sich das Institut zunehmend verpflichtet sieht. Umso wichtiger war daher, dass in diesem Jahr das Team durch Themistoklis Bilis verstärkt werden konnte, der sich ebenfalls mit Fragen der Denkmalpflege und des Kulturerhalts an allen Grabungsplätzen, an denen das Institut aktiv ist, beschäftigt.

Der vorliegende Band vereint Berichte und Mitteilungen über unsere Projekte und Aktivitäten, einschließlich laufender Qualifikationsarbeiten der am Institut tätigen Nachwuchswissenschaftler. Wie bereits in der letzten Ausgabe, so haben wir aber auch in diesem Jahr ein Schwerpunktthema ausgewählt. Es ist diesmal die Grabung in Tiryns. Dort widmet sich das Kooperationsprojekt von Joseph Maran und Alkestis Papadimitriou der Erforschung der Unterstadt unter Berücksichtigung der verschiedensten naturwissenschaftlichen Methoden. Die Untersuchungen gehen hier vom Großen ins Kleine, und viele spannende Details sind in den Einzelbeiträgen enthalten. Eine anregende Lektüre wünschen Ihnen

Uelke S

Αλλαγές του προσωπικού επέφεραν σε ένα άλλο πεδίο μια οργανωτική αναδιευθέτηση. Προσλήφθηκε εκ νέου ένας συντηρητής, ο Άγγελος Σωτηρόπουλος, ο οποίος ασχολείται με όλες τις εργασίες συντήρησης του Ινστιτούτου. Η αποκατάσταση και η φροντίδα των μνημείων, που εδώ συνοψίζονται με τον όρο >διατήρηση πολιτιστικής κληρονομιάς<, είναι καθήκοντα, τα οποία το Ινστιτούτο οφείλει ολοένα και περισσότερο να πράξει. Ως εκ τούτου, ήταν πολύ σημαντικό το ότι τη χρονιά αυτή η ομάδα ενισχύθηκε με τον Θεμιστοκλή Μπιλή, ο οποίος ασχολείται επίσης με ζητήματα φροντίδας των μνημείων και διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς σε όλες τις ανασκαφικές θέσεις στις οποίες είναι ενεργό το Ινστιτούτο.

Το παρόν τεύχος συνενώνει εκθέσεις και ανακοινώσεις για τα προγράμματα και τις δραστηριότητές μας, συμπεριλαμβανομένων των τρεχουσών διδακτορικών εργασιών των επιστημόνων της νέας γενιάς που εργάζονται στο Ινστιτούτο. Όπως ήδη πράξαμε στην προηγούμενη έκδοση, έτσι και φέτος επιλέξαμε ένα κεντρικό θέμα. Αυτή τη φορά πρόκειται για την ανασκαφή στην Τίρυνθα. Εκεί το πρόγραμμα συνεργασίας του Joseph Maran και της Άλκηστης Παπαδημητρίου είναι αφιερωμένο στη διερεύνηση της Κάτω Πόλης λαμβανομένων υπόψη των αποτελεσμάτων των πιο διαφορετικών μεθόδων των φυσικών επιστημών. Οι έρευνες κατευθύνονται εδώ από το γενικό στο ειδικό και οι διάφορες συμβολές περιέχουν πολλές συναρπαστικές λεπτομέρειες. Μια ανάγνωση που θα αποτελέσει πηγή έμπνευσης σας εύχονται οι

Κωνσταντίνος Σαμψής

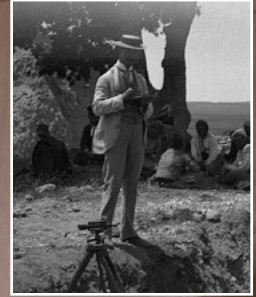
Instituts- und Forschungsgeschichte

Ιστορία της έρευνας και του Ινστιτούτου

2 Hintergrund: Blick auf das
Institutsgebäude, 1927
| Στο βάθος: Αποψη του
Ινστιτούτου, 1927

1Troja, Wilhelm Wilberg bei der Dokumentation von
Hausmauern der Schicht Troja V, Aufnahme von
R. Röhrer, 1893 | Τροία, ο Wilhelm Wilberg
κατά την αποτύπωση των οικιστικών
τοιχών του στρώματος της Τροίας V,
λήψη του R. Röhrer, 1893

1 Karte Athens von Coubault (1800) | Χάρτης των Αθηνών του Coubault (1800)

Das Gebäude des DAI und die Stadt Athen

In der Stadt Athen begann nach dem zweiten Weltkrieg ein Prozess der ›geräuschlosen Neugründung‹ einer neuen Stadt im Herzen der alten. Ergebnis dieses Prozesses ist, dass heute in Athen das Moderne und das Alte nebeneinander existieren und dabei für die einen eine unerfreuliche und für die anderen eine interessante Verbindung eingehen. Unstrittig ist jedenfalls,

dass diese Koexistenz Überraschungen birgt und viele schöne Gelegenheiten bietet, die historische Abfolge an einer bestimmten Stelle zu entdecken. In diesem Sinne soll hier die Umgebung des DAI-Gebäudes betrachtet und deren Wandel von einem ehemals freien Areal zu einem heutigen Stadtteil verfolgt werden, der vor Betriebsamkeit und Leben pulsiert. Die entsprechenden Informationen stammen aus alten Karten Athens.

Die Karte von Coubault (*Abb. 1*) versetzt uns in das Jahr 1800, vor die moderne Stadtgründung. Wo später das DAI-Gebäude stehen sollte, außerhalb der Grenzen der mittelalterlichen Siedlung, gab es nur Landwirtschaft und eine Straße, die am Menidischen Tor der ›Chaseki-Mauer‹ endete. Bereits im ersten Jahrzehnt, nachdem Athen Hauptstadt des neuen griechischen Staates wurde, gewann dieses Gebiet nördlich der mittelalterlichen Siedlung große Bedeutung. Dort wurde für die neue Stadt gemäß dem Entwurf von Kleantis und Schaubert (1833) das Raster für die großen Häuserviertel der Stadt geplant. Die mit der neuen Stadt verknüpften Erwartungen führten zur Niederlassung vieler Griechen und Europäer. So wurden neben durch die zentrale Verwaltung initiierten öffentlichen Bauten auch luxuriöse Wohnhäuser auf den noch freien privaten Landflächen errichtet, die auf die Einführung eines europäischen Lebensstils im Osten zielten. Ein solcher Neubau war das bekannte Haus des österreichischen Botschafters Prokesch von Osten (1836), in dem später die Athener Musikschule untergebracht war und das noch heute genau neben dem Gebäude des DAI erhalten ist.

Auf dem topographischen Plan von Stauffert (1836–1843) ist deutlich das Prokesch-Haus (1836) mit seinem Garten zu erkennen (*Abb. 2 a*). Der Zugang erfolgte von der später als Pinakoton – Ch. Trikoupi bekannten Straße. Zwei Jahre nach der Erstellung des Planes der ›Epitropi‹ (Kommission) von 1847 zieht sich die Familie Prokesch aus Griechenland zurück und der Grundbesitz geht auf das Ehepaar Tositsa (1849) über. Auf der Zeichnung (*Abb. 2 b*) erscheinen nun die Proasteiou-Straße (später E.-Benaki-Straße) und die Zoodochos-Pigis-Kirche (Grundsteinlegung 1846).

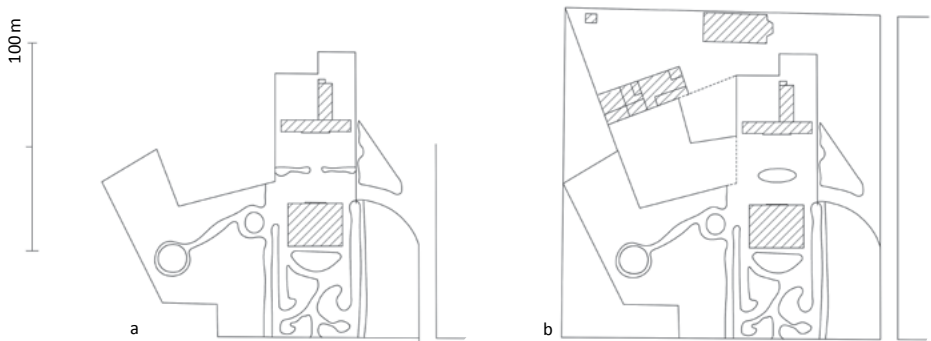
Το κτήριο του DAI και η πόλη των Αθηνών

Στην πόλη των Αθηνών, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ξεκίνησε μία διαδικασία «σιωπηρής επανίδρυσης» μιας νέας πόλης στα σπλάχνα της παλαιάς. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι ότι σήμερα στην Αθήνα το σύγχρονο και το παλαιό συνυπάρχουν, διαμορφώνοντας μια δυσάρεστη για κάποιους ή ενδιαφέρουσα για κάποιους άλλους σχέση. Πάντως, σίγουρο είναι ότι αυτή η συνύπαρξη κρύβει εκπλήξεις και δίνει πολλές όμορφες αφορμές για να ανακαλύψει κανείς την ιστορική διαδοχή σε μια δεδομένη θέση. Με αφορμή τη θέση του κτηρίου του DAI θα παρακολουθήσουμε τη μεταμόρφωση ενός ελεύθερου τμήματος γης σε ένα τμήμα της σημερινής πόλης που σφύζει από λειτουργίες και ζωή. Οι σχετικές πληροφορίες έχουν αντληθεί από παλαιούς χάρτες των Αθηνών.

Ο χάρτης του Coubault (*εικ. 1*) μας μεταφέρει στο 1800, πριν από την ίδρυση της πόλης. Εκεί όπου αργότερα θα χτιζόταν το DAI, έξω από τα όρια του μεσαιωνικού οικισμού, υπήρχαν μόνο καλλιέργειες και μια οδός που κατέληγε στη Μενιδιάτικη πύλη του «τείχους του Χασεκί». Από την πρώτη κιάλας δεκαετία της Αθήνας ως πρωτεύουσας του νέου ελληνικού κράτους η συγκεκριμένη περιοχή βόρεια του μεσαιωνικού οικισμού απέκτησε μεγάλη σημασία. Εκεί, σύμφωνα με το σχέδιο για τη νέα πόλη των Κλεάνθη – Schaubert (1833), προγραμματιζόταν η χάραξη των μεγάλων οικοδομικών τετραγώνων της πόλης. Οι προσδοκίες που εξέφραζε η νέα πόλη προσέελκυσαν αμέσως το έντονο ενδιαφέρον πολλών Ελλήνων και Ευρωπαίων, οι οποίοι αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην Αθήνα. Έτσι, πέρα από τα δημόσια κτήρια που αποτελούσαν επιλογές της κεντρικής διοίκησης, ανεγέρθηκαν πολυτελείς κατοικίες σε ιδιωτικές ελεύθερες ακόμα εκτάσεις γης, ώστε να ικανοποιήσουν την εισαγωγή του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής στην Ανατολή. Ένα τέτοιο νέο κτίσμα είναι η γνωστή οικία του πρέσβη της Αυστρίας Prokesch von Osten (1836), η οποία λειτούργησε μεταγενέστερα ως Ωδείο των Αθηνών και σώζεται ακόμα και σήμερα δίπλα ακριβώς στο κτήριο του DAI.

Στο τοπογραφικό Stauffert (1836–1843) εμφανίζεται με σαφήνεια η οικία Prokesch (1836) και ο κήπος της (*εικ. 2a*). Η πρόσβαση επιτυχανόταν από οδό, που αργότερα ήταν γνωστή ως Πινακτών – Χ. Τρικούπη. Δύο έτη μετά τη σύνταξη του Σχεδίου «Επιτροπής» του 1847 η οικογένεια Prokesch αποχώρησε από την Ελλάδα και η ιδιοκτησία μεταβιβάστηκε στο ζεύγος Τσοίτσα (1849). Στο σχέδιο (*εικ. 2b*) φαίνεται οριοθετημένη η οδός Προαστείου (μεταγενέστερα Ε. Μπενάκη) και η θέση της εκκλησίας Ζωοδόχου Πηγής (θεμελίωση 1846).

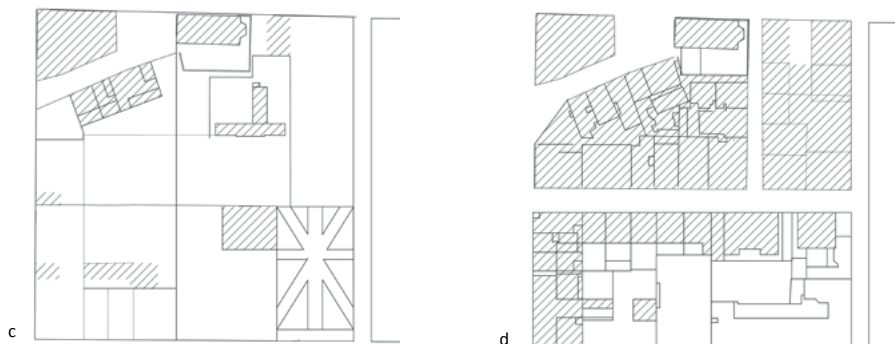
Από την παρατήρηση του χάρτη «Καλλέργη» του 1860 προκύπτει ότι η γη που πλαισίωνε την οικία Τσοίτσα (πρώην Prokesch) είχε ήδη τεμαχιστεί σε μικρότερες ιδιοκτησίες και το ανατολικό τμήμα είχε αρχίσει να οικοδομείται (*εικ. 2c*). Η αυλή είχε περιοριστεί μόνο στη θέση όπου μεταγενέστερα ανεγέρθηκε το κτήριο του DAI. Σε χάρτη του 1885 εμφανίζεται πρώτη φορά σχηματισμένο το οικοδομικό τετράγωνο ως έχει σήμερα. Η

Aus der Betrachtung der Karte von Kallergis aus dem Jahr 1860 geht hervor, dass das Areal, welches das Tositsa-Haus umgab, bereits in kleinere Grundstücke aufgeteilt und im östlichen Teil mit einer Bebauung begonnen worden war (Abb. 2 c). Der Hof oder Garten des ehemals Prokesch'schen Anwesens beschränkte sich nun auf den Bereich, wo später das DAI-Gebäude errichtet wurde. Auf einer Karte von 1885 erscheint zum ersten Mal schematisiert der Häuserblock so, wie er heute steht. Die Namenswahl für die 1884 angelegte oder umbenannte Fidiou-Straße kann nicht zufällig gewesen sein, da er auf die bedeutende deutsche Grabung in Olympia verweist. Auf der Karte von Kaupert schließlich (1895) ist klar die erste, Ziller'sche Bauphase des DAI-Gebäudes zu sehen, d.h. der Zustand vor den Bibliothekserweiterungen Wilhelm Dörffelds. Die Bauten formen bereits eine zusammenhängende Front in der Fidiou- und der Proasteiou-Straße (Abb. 2 d).

Aus den obigen Ausführungen wird der Prozess der Umgestaltung eines großen Grundbesitzes im Zentrum der Stadt deutlich. Auch in dem weiter gefassten Häuserblock, in dem sich das DAI heute befindet, finden sich wichtige Bauten, die das Zentrum der Stadt bei ihrer Errichtung mitprägten und ihm auch weiter Charakter verleihen. Abgesehen von dem Prokesch-Haus seien als in diesem Sinne charakteristisch noch das Sikiaridis-Haus und das neoklassizistische Mehrfamilienhaus erwähnt, das sich anfangs in Schliemanns Besitz (1890) befand und heute das Kino ›Ideak‹ beherbergt, ebenso das Cassandra-Boni'sche ›Rex‹ (1930er Jahre), das Gebäude des Hotels ›Palladion‹ (1915) des Architekten P. Zizila sowie auch das Kino und spätere Hotel ›Titania‹, auf dessen Grundstück sich zuvor die bekannte Konditorei ›Inomenon Voustasion‹ befand.

Diese Bauten bieten mit seltener Vollständigkeit alle architektonischen Strömungen, die dem Zentrum der Stadt Gestalt verleihen, und bilden so einen einzigartigen Baukomplex.

2 Die Entwicklung des ehemaligen Prokesch'schen Grundstücks, auf dem sich das DAI befindet, basierend auf Karten Athens vom Anfang (a) bis Ende des 19. Jahrhunderts (d) | Η εξέλιξη του πρώην κτήριου του Prokesch όπου βρίσκεται το DAI. Ερμηνεία στοιχείων από χάρτες των Αθηνών. Αρχές (a) έως τέλος 19ου αι. (d)

οδός Φειδίου μετονομάστηκε ή χαράχθηκε το 1884. Η επιλογή του ονόματος δεν πρέπει να είναι τυχαία αφού παραπέμπει στη σημαντική γερμανική ανασκαφή στην Ολυμπία. Στον χάρτη Kaupert (1895) φαίνεται καθαρά η α' φάση του κτηρίου του DAI (Ziller), δηλαδή πριν από τις επεκτάσεις της βιβλιοθήκης (Dörpfeld). Οι οικοδομές διαμορφώνουν, πλέον, ένα συνεχές μέτωπο στην οδό Φειδίου και στην οδό Προαστείου (Ε. Μπενάκη) (εικ. 2d).

Από τα παραπάνω είναι φανερή η διαδικασία μεταμόρφωσης μιας μεγάλης ιδιοκτησίας στο κέντρο της πόλης. Στο οικοδομικό τετράγωνο που βρίσκεται το DAI δεσπόζουν σπουδαία κτήρια που έδωσαν και δίνουν χαρακτήρα στο κέντρο της πόλης. Εκτός από την οικία Prokesch αναφέρουμε χαρακτηριστικά την οικία Σικιαρίδη, τη νεοκλασική πολυκατοικία ιδιοκτησίας αρχικά Schliemann (1890) όπου βρίσκεται ο κινηματογράφος «Ιντεάλ», το «Rex» (δεκαετία 1930) των Κασσάνδρα-Μπόνη, το κτήριο του ξενοδοχείου «Παλλάδιον» (1915) του αρχιτέκτονα Π. Ζίζηλα, καθώς και ο κινηματογράφος και μετέπειτα ξενοδοχείο «Τιτάνια» στη θέση που προϋπήρχε το γνωστό ζαχαροπλαστείο των «Ηνωμένων Βουσασιών».

Τα κτήρια αυτά παρουσιάζουν με σπάνια πληρότητα όλα τα αρχιτεκτονικά ρεύματα που διαμόρφωσαν το κέντρο της πόλης των Αθηνών και αποτελούν ένα μοναδικό αρχιτεκτονικό σύνολο.

Θέμης Μπιλής

1 Troja, Wilhelm Wilberg bei der Dokumentation von Hausmauern der Schicht Troja V, Aufnahme von R. Rohrer, 1893 | Τροία, ο Wilhelm Wilberg κατά την αποτύπωση των οικιστικών τοίχων του στρώματος της Τροίας V, λήψη του R. Rohrer, 1893

Der erste Fotograf – Rudolf Rohrer

Im Jahre 1885 erhielt das Deutsche Archäologische Institut, Abteilung Athen, durch die Schenkung Robert Koldeweys erstmals einen Fotoapparat, mit dem 1886 die ersten eigenen Aufnahmen der Athener Abteilung angefertigt wurden. Insbesondere Wilhelm Dörpfeld erkannte den Nutzen der Fotografie in der archäologischen Forschung und machte bald viele Aufnahmen selbst. Im Jahre 1891 umfasste die fotografische Sammlung bereits 1200 Negativplatten. Im Februar 1890 wurde daher der Österreicher Leopold Rohrer, ehemaliger Vorarbeiter bei der Olympia-Grabung, als Hilfsarbeiter eingestellt, um in der Bibliothek, bei der Organisation der Fotosammlung und der Herstellung von Fotoabzügen auszuhelfen. Kurz darauf holte Rohrer seine Familie aus Smyrna nach. Dies sollte sich bald als Glücksfall für das Institut erweisen.

2 Thera, Blick auf Arano Meria (Oia), Aufnahme von R. Rohrer, 5. Oktober 1898 | Θήρα, άποψη της Απάνω Μεριάς (Οία), λήψη του R. Rohrer, 5 Οκτωβρίου 1898

Ο πρώτος φωτογράφος – Rudolf Rohrer

Το 1885 το παράρτημα Αθηνών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου παρέλαβε, ύστερα από δωρεά του Robert Koldewey, για πρώτη φορά μία φωτογραφική μηχανή με την οποία έγιναν, το 1886, οι πρώτες φωτογραφικές λήψεις του ιδρύματος. Τη χρησιμότητα της φωτογραφίας στην αρχαιολογική έρευνα αναγνώρισε ιδιαίτερα ο Wilhelm Dörpfeld και γρήγορα άρχισε να πραγματοποιεί και ο ίδιος φωτογραφικές λήψεις. Το 1891 η φωτογραφική συλλογή περιλάμβανε ήδη 1200 πλάκες αρνητικών. Για αυτόν τον λόγο τον Φεβρουάριο του 1890 προσλήφθηκε ως βοηθός των εργασιών ο Αυστριακός Leopold Rohrer, πρώην αρχιεργάτης της ανασκαφής της Ολυμπίας, ώστε να βοηθήσει στη βιβλιοθήκη, στην οργάνωση της φωτογραφικής συλλογής και στην παραγωγή φωτογραφικών εκτυπώσεων. Λίγο αργότερα ο Rohrer έφερε από τη Σμύρνη και την οικογένειά του. Τούτο θα αποδεικνυόταν σύντομα ως ευτύχημα για το Ινστιτούτο.

Schon 1891/1892 übernahm nämlich Leopolds Sohn, Rudolf Rohrer (* ca. 1869, † vor 1930), die Herstellung der Abzüge und fertigte schließlich auch erste eigene Aufnahmen an – ganz zur Freude Dörpfelds. Fortan wurde Rudolf Rohrer unter der Förderung Dörpfelds zum Fotografen der Athener Abteilung. Obwohl Rohrer kein gelernter Fotograf war, nahm Dörpfeld ihn bald (1893–1894) mit nach Troja (*Abb. 1*) und beauftragte ihn auch mit den übrigen Aufnahmen auf den Ausgrabungen des Instituts und in den Athener Museen. Anfang September 1896 wurde Rohrer, auf Antrag Dörpfelds, für etwa 2½ Monate nach Berlin geschickt, um dort fotografisch ausgebildet zu werden. Durch das DAI wurden ihm 500 Mark bezuschusst, eine Unterkunft besorgt und eine erste Volontariatsstelle bei der Reichsdruckerei vermittelt. Im Gegenzug musste Rohrer sich bereit erklären, für mindestens drei weitere Jahre im Dienst des Instituts zu arbeiten. Schließlich war er vertraglich nicht gebunden: Er war nie am DAI angestellt, sondern wurde als freischaffender Fotograf lediglich für seine Aufnahmen bezahlt. Ihm wurde jedoch das Fotolabor in den Räumen des DAI Athen zur Verfügung gestellt und 1899 sogar gestattet, auf der Institutsterrasse auf eigene Kosten ein fotografisches Atelier zu bauen. Bis dahin wurden ihm auch die Platten und die zu ihrer Entwicklung nötigen Chemikalien vom Institut geliefert. Nachdem Rohrer sich jedoch einen Namen in Athen gemacht hatte, führte er ab 1899 zusätzlich fotografische Arbeiten für die anderen Institute in Athen aus. Von nun an bezahlte man ihm seitens des DAI die fertigen Negative mit einem höheren Preis und überließ Rohrer selbst die Anschaffung der Materialien. Bis 1915, vielleicht sogar bis 1916, war Rohrer für die Abteilung Athen tätig. Mit dem ersten Weltkrieg und der Schließung des Instituts wurde es auch für Rohrer sowie für seine Tochter Marie, welche 1913 ihren Großvater Leopold als Hilfskraft beerbt hatte, schwierig, im Land zu bleiben.

Bisher konnten ca. 2000 Fotografien mit großer Wahrscheinlichkeit Rudolf Rohrer, der in den Inventarbüchern der Fotothek namentlich nie genannt wird, zugeordnet werden (*Abb. 2*). Die tatsächliche Zahl wird allerdings weitaus höher liegen. Über 20 Jahre fertigte Rohrer jedes Jahr mehrere Hundert Negative für das DAI Athen an. Die bereits im Jahre 1916 mit etwa 17000 Negativen äußerst umfangreiche Sammlung der Abteilung Athen ging also vor allem auf ihn zurück, den ersten Fotografen des Instituts.

Anne Fohgrub

Και τούτο επειδή ήδη το 1891/1892 την παραγωγή των φωτογραφικών εκτυπώσεων ανέλαβε ο γιος του Leopold, Rudolf Rohrer (γενν. περ. 1869, πεθ. πριν από 1930), ο οποίος στη συνέχεια – προς μεγάλη ευχαρίστηση του Dörpfeld – πραγματοποίησε τις πρώτες δικές του λήψεις. Εφεξής, με την ενθάρρυνση του Dörpfeld, ο Rudolf Rohrer έγινε ο φωτογράφος του αθηναϊκού παραρτήματος.

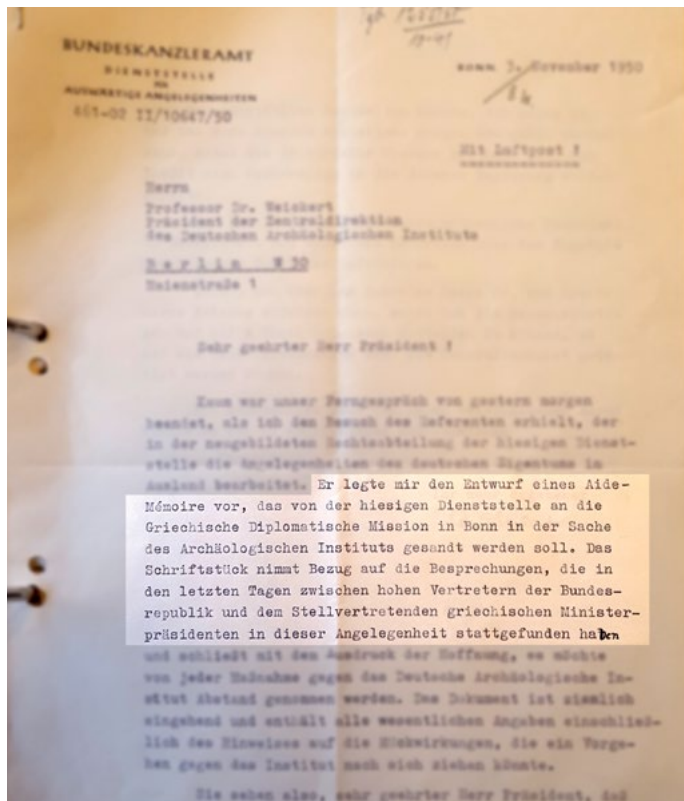
Αν και ο Rohrer δεν ήταν μαθημένος φωτογράφος, ο Dörpfeld σύντομα τον πήρε (1893–1894) μαζί του στην Τροία (*εικ. 1*) και τον επιφόρτισε επίσης με τις υπόλοιπες φωτογραφήσεις των ανασκαφών του Ινστιτούτου και των λήψεων σε αθηναϊκά μουσεία. Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1896 ο Rohrer, ύστερα από αίτηση του Dörpfeld, στάλθηκε για περίπου 2½ μήνες στο Βερολίνο για φωτογραφική εκπαίδευση. Από το DAI του δόθηκε ένα επίδομα 500 μάρκων, του χορηγήθηκε κατοικία και του δόθηκε μια αρχική θέση εθελοντή στο αυτοκρατορικό τυπογραφείο. Ως αντάλλαγμα θα έπρεπε ο Rohrer να δεχθεί να εργαστεί στην υπηρεσία του Ινστιτούτου για τουλάχιστον τρία ακόμη χρόνια. Εν τέλει, δεν ήταν δεσμευμένος με συμβόλαιο: ποτέ δεν ήταν υπάλληλος του Ινστιτούτου, αλλά πληρωνόταν ως ελεύθερος επαγγελματίας φωτογράφος μόνο για τις φωτογραφήσεις του. Στη διάθεσή του ετέθη, ωστόσο, το φωτογραφικό εργαστήριο στους χώρους του DAI της Αθήνας και το 1899 του επιτράπη μάλιστα να κατασκευάσει με δικά του έξοδα ένα φωτογραφικό ατελιέ στη ταράτσα του Ινστιτούτου.

Μέχρι τότε του χορηγούνταν από το Ινστιτούτο και οι πλάκες καθώς και τα χημικά που ήταν απαραίτητα για την εμφάνιση αυτών. Από τη στιγμή, όμως, που ο Rohrer είχε κάνει όνομα στην Αθήνα, άρχισε μετά το 1899 να εκτελεί, επιπλέον, φωτογραφικές εργασίες και για τα άλλα ινστιτούτα.

Από το σημείο εκείνο και πέρα ο Rohrer πληρωνόταν από το DAI για τα έτοιμα αρνητικά με υψηλότερη αμοιβή και προμηθευόταν ο ίδιος τα υλικά του. Μέχρι το 1915, ίσως μάλιστα και μέχρι το 1916, ο Rohrer εργαζόταν για το παράρτημα της Αθήνας. Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και το κλείσιμο του Ινστιτούτου η παραμονή στη χώρα κατέστη δύσκολη τόσο για τον Rohrer όσο και για την κόρη του Marie, η οποία το 1913 είχε κληρονομήσει τον παππού της Leopold στη θέση του επικουρικού υπαλλήλου.

Μέχρι στιγμής μπόρεσαν να αποδοθούν, με μεγάλο βαθμό βεβαιότητας, περ. 2000 φωτογραφίες στον Rudolf Rohrer, ο οποίος ποτέ δεν αναφέρεται ονομαστικά στα βιβλία ευρετηρίων της φωτοθήκης (*εικ. 2*). Ο πραγματικός αριθμός τους πρέπει ωστόσο να είναι αρκετά μεγαλύτερος. Για πάνω από 20 χρόνια ο Rohrer παρήγαγε ανά έτος αρκετές εκατοντάδες αρνητικά για το DAI της Αθήνας. Η ήδη κατά το έτος 1916 εξαιρετικά εκτεταμένη συλλογή του παραρτήματος της Αθήνας, με περίπου 17 000 αρνητικά, οφείλεται, λοιπόν, πρωτίστως σε αυτόν, τον πρώτο φωτογράφο του Ινστιτούτου.

Anne Fohgrub

1 Schreiben von Rudolf Salat an Carl Weickert vom 8.11.1950 | Επιστολή του Rudolf Salat προς τον Carl Weickert της 8.11.1950

Die Chance auf einen Neuanfang – das DAI Athen im Spannungsfeld von Kultur und Finanzen

Im Juli 2016 ist das Projekt ›Aufarbeitung der Geschichte des DAI Athen während der NS-Zeit‹ angelaufen. In Vorträgen und Artikeln zu speziellen Themen und Fragestellungen wird seitdem regelmäßig über den Fortschritt und die Ergebnisse des Vorhabens informiert. Die wissenschaftlichen Erkenntnisse sollen abschließend in einer monographischen Studie präsentiert werden.

Die Recherche in den deutschen und griechischen Archiven bietet Einblicke in einen historischen Zeitabschnitt, der mittlerweile über zwei Generationen zurückliegt. Im Fokus stehen konkrete Ereignisse und Aktivitäten, aber auch persönliche Stimmungen und Erlebnisse, die Auskunft über die damals vorherrschende Atmosphäre am Deutschen Archäologischen Institut in Athen geben können.

2 DAI Athen, Gebäude
1956 nach umfang-
reichen Restaurie-
rungsarbeiten | DAI
Athen, το κτήριο το
1956, ύστερα από
εκτεταμένες εργασίες
αποκατάστασης

Ευκαιρία για μια καινούργια αρχή – το DAI Athen στο πεδίο έντασης μεταξύ πολιτισμού και οικονομικών

Τον Ιούλιο του 2016 ξεκίνησε το πρόγραμμα »Επεξεργασία της ιστορίας του DAI Athen κατά τη διάρκεια της εποχής του Εθνικοσοσιαλισμού«. Έκτοτε και σε κανονικά χρονικά διαστήματα παρέχονται πληροφορίες για την πρόοδο και τα αποτελέσματα του προγράμματος υπό μορφή διαλέξεων και άρθρων για ειδικά θέματα και ερωτήματα. Τα τελικά επιστημονικά αποτελέσματα πρόκειται να παρουσιαστούν σε μια μονογραφία.

Η έρευνα στα γερμανικά και ελληνικά αρχεία μας βοηθάει να σχηματίσουμε μια εικόνα για μία ιστορική περίοδο, η οποία, εντωμεταξύ, βρίσκεται πάνω από δύο γενιές πίσω στο παρελθόν. Στο επίκεντρο βρίσκονται συγκεκριμένα γεγονότα και δραστηριότητες, αλλά και προσωπικές διαθέσεις και βιώματα, τα οποία μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες για την επικρατούσα τότε ατμόσφαιρα στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας.

Wie bei einem Mosaik ergeben viele kleine Steinchen sukzessive ein vollständigeres Bild von der damaligen Epoche. Dokumente des Auswärtigen Amtes und des DAI in Berlin berichten beispielsweise über die letzte Phase der Besatzungszeit und die Schließung des Athener Instituts am 12.10.1944. Informationen finden sich dort auch zu den ersten Annäherungsversuchen zwischen dem DAI und dem griechischem Staat in den Wintermonaten 1950. Die Wiederaufnahme der Gespräche führte schließlich Ende 1951 zu der angestrebten Wiedereröffnung des Instituts.

Es wird deutlich, dass neben den bereits bekannten Initiativen der anderen ausländischen Institute (insbesondere der *British School at Athens*), des deutschen Archäologen Emil Kunze und des griechischen Archäologen-Ehepaars Karousos auch das Auswärtige Amt eine zentrale Rolle bei der Rückgabe des DAI-Gebäudes in der Odos Fidiou 1 an den deutschen Staat spielte. Aufschlussreich sind mehrere Schreiben von Rudolf Salat, der von 1950 bis 1954 für die Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes zuständig war (*Abb. 1*).

Im November 1950 wandte sich die deutsche Regierung in einem sog. Aide-Mémoire, in diesem Fall ein schriftlicher Vermerk, direkt an den stellvertretenden griechischen Ministerpräsidenten Georgios Papandreou. Das Aide-Mémoire vom 2.11.1950 soll hier in Auszügen zitiert werden: »Der Verlust des Instituts für Deutschland würde [...] einen außerordentlich schweren Rückschlag für die deutsch-griechische und die internationale wissenschaftliche Zusammenarbeit darstellen. Angesichts dieser Tatsache und im Hinblick auf die zur Zeit schwebenden deutsch-griechischen Wirtschaftsverhandlungen sowie angesichts der bevorstehenden Entsendung eines deutschen Vertreters nach Athen darf daher das Bundeskanzleramt [...] anregen, im gemeinsamen Interesse beider Länder vorläufig alle Maßnahmen aufzuschieben, die eine endgültige Verfügung über die Eigentumsrechte an dem Archäologischen Institut darstellen würden. Dieselbe Anregung darf auch für die Deutsche Schule, die ebenfalls ein deutsch-griechisches Kulturzentrum bildet, und das ehemalige deutsche Gesandtschaftsgebäude ausgesprochen werden« (Quelle: PAAA B 90 Bd. 495).

Die Bemühungen aller beteiligten Akteure führten schließlich zum gewünschten Ziel: Im Dezember 1951 konnte das DAI Athen feierlich wiedereröffnet werden (*Abb. 2*). Über dieses Ereignis sowie die folgende ›Restaurierungsphase‹ von 1952/1953 geben weitere Schriftstücke im Politischen Archiv des Auswärtigen Amtes Auskunft – auch dies ein Thema, das in unserer Untersuchung eingehend behandelt werden soll.

Alexandra Kankelait

Όπως σε ένα ψηφιδωτό, έτσι και εδώ, πολλές μικρές ψηφίδες δίνουν, διαδοχικά, μια πληρέστερη εικόνα της τότε εποχής. Έγγραφα του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών και του DAI στο Βερολίνο περιλαμβάνουν εκθέσεις λ.χ. για την τελευταία φάση της Κατοχής και το κλείσιμο του Ινστιτούτου στην Αθήνα στις 12.10.1944. Πληροφορίες υπάρχουν εκεί επίσης για τις πρώτες προσπάθειες προσέγγισης ανάμεσα στο DAI και το ελληνικό κράτος στους χειμερινούς μήνες του 1950. Τέλος, η επανέναρξη των συνομιλιών στα τέλη του 1951 οδήγησε στο επιδιωκόμενο εκ νέου άνοιγμα του Ινστιτούτου.

Γίνεται ξεκάθαρο ότι εκτός των ήδη γνωστών πρωτοβουλιών των άλλων ξένων Ινστιτούτων (ιδιαίτερα της Βρετανικής Σχολής Αθηνών), του Γερμανού αρχαιολόγου Emil Kunze και του ζευγους Ελλήνων αρχαιολόγων Καρούζου έναν κεντρικό ρόλο στην επιστροφή του κτηρίου του DAI στην οδό Φειδίου 1 στο γερμανικό κράτος έπαιξε το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών. Διδακτικά είναι πολλά γράμματα του Rudolf Salat, ο οποίος από το 1950 έως το 1954 ήταν αρμόδιος για το τμήμα πολιτισμού του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών (εικ. 1).

Το Νοέμβριο του 1950 η γερμανική κυβέρνηση στράφηκε άμεσα, με ένα βοηθητικό μνημόνιο (Aide-Mémoire), σε αυτήν την περίπτωση μία γραπτή μνεία, στον αντιπρόεδρο της ελληνικής κυβέρνησης Γεώργιο Παπανδρέου. Το Aide-Mémoire της 02.11.1950 παρατίθεται εδώ σε αποσπάσματα: »Η απώλεια του Ινστιτούτου για τη Γερμανία θα συνιστούσε [...] ένα εξαιρετικά βαρύ πλήγμα στη γερμανο-ελληνική και τη διεθνή επιστημονική συνεργασία. Με βάση αυτό το δεδομένο και εν όψει των γερμανο-ελληνικών οικονομικών διαπραγματεύσεων, που προς το παρόν εκκρεμούν, καθώς και εν όψει της αναμενόμενης αποστολής ενός Γερμανού αντιπροσώπου στην Αθήνα, η Ομοσπονδιακή Καγκελαρία [...] μπορεί, ως εκ τούτου, για το κοινό συμφέρον αμφότερων κρατών, να προωθήσει την προσωρινή αναστολή κάθε μέτρου που θα συνιστούσε οριστική απόφαση αναφορικά με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας του κτηρίου του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Η ίδια προώθηση μπορεί να διατυπωθεί για το Γερμανικό Σχολείο, το οποίο αποτελεί επίσης ένα γερμανο-ελληνικό πολιτισμικό κέντρο, και για το πρώην γερμανικό κτήριο της πρεσβείας« (πηγή: PAAA B 90 τόμ. 495).

Οι προσπάθειες όλων των συμμετεχόντων οδήγησαν τελικά στο επιθυμητό αποτέλεσμα: τον Δεκέμβριο του 1951 το DAI Athen μπόρεσε να ανοίξει πάλι με εορταστικό τρόπο (εικ. 2). Σχετικά με το γεγονός αυτό καθώς και με την ακόλουθη φάση αποκατάστασης του 1952/1953 μας δίνουν πληροφορίες άλλα έγγραφα στο πολιτικό αρχείο του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών – είναι και αυτό ένα θέμα, το οποίο πρόκειται να διαπραγματευτούμε διεξοδικά στην έρευνά μας.

Alexandra Kankleit

1 Exlibris Karl Buresch | Ex libris Karl Buresch

Miszellen aus der Bibliothek – Nachlass Karl Buresch

Nach dem frühen Tod des Philologen und Forschungsreisenden Karl Buresch im Alter von 33 Jahren am 2. März 1896 in Athen vermachte seine Witwe Athena Buresch die Bibliothek ihres Mannes dem Athener Institut. Bereits ab April 1896 wurden die Bücher mit dem Vermerk »Von Frau A[thēna] Buresch, geb. Hager, aus dem Nachlaß ihres Mannes geschenkt« inventarisiert. Insgesamt handelt es sich um 425 Bände, die alle mit einem Exlibris versehen wurden, das den Schriftzug »Zur Erinnerung an Karl Buresch, geboren zu Hannover am 27. Aug. 1862, gestorben zu Athen am 2. März 1896« trägt (*Abb. 1*).

In diesem Bestand befinden sich acht in Pergament gebundene Bände, die durch die aufwendige Einbandgestaltung auffallen. Es handelt sich um Textausgaben latei-

nischer Schriftsteller, alle zwischen 1709 und 1780 in den Niederlanden gedruckt: Marcus Minucius Felix, *Octavius* (Leiden 1709); Valerius Flaccus, *Argonautica* (Leiden 1724); P. Terentius Afer, *Comoediae* (Amsterdam 1727); Seneca, *Tragoediae* (Delft 1728); M. Annaeus Lucanus, *Pharsalia* (Leiden 1740); Claudii Claudiani *Opera* (Amsterdam 1760); Phaedrus, *Fabulae Aesopiae* (Leiden 1778); Propertius, *Elegiae* (Utrecht 1780).

Die Bücher wurden als Prämien an herausragende Schüler niederländischer Lateinschulen vergeben. Sie waren wohl zunächst ungebounden und wurden erst für die Bestimmung als Schulprämienband mit einem Widmungsblatt versehen und gebunden. In drei der im DAI Athen befindlichen Bände sind die Widmungsblätter erhalten: für Heinrich Coerten in der Werkausgabe des Claudian (1789), für Johann Caspar Hazeman in den Fabeln Aesop (1804) und für A. G. Burgerhardt (*Abb. 2*) in Senecas Tragödien (1825). Das handschriftliche oder gedruckte und mit handschriftlichen Einfügungen versehene Widmungsblatt ist vor dem Titelblatt in den Buchblock eingebunden.

Auf die Vorder- und Rückseite der Buchdeckel wurde das reich geschmückte Wappen der Stadt, in der sich die Schule befand, in Blinddruck aufgeprägt, anschließend vergoldet. Die Wappen lassen sich den Städten Amsterdam (zweimal vertreten, *Abb. 3*), Alkmaar,

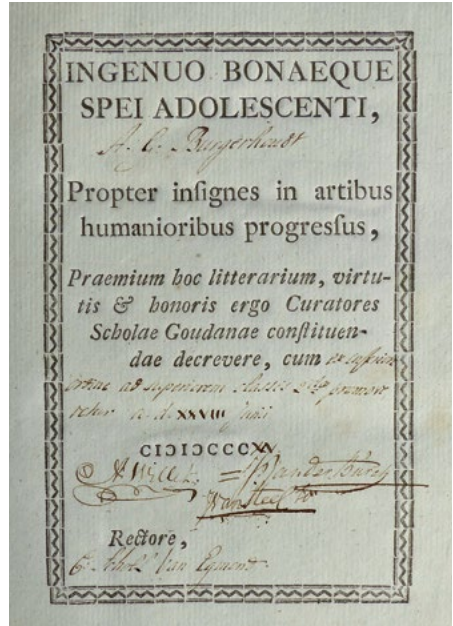
Σύμμεικτα από τη βιβλιοθήκη – αρχείο Karl Buresch

Μετά τον πρώιμο θάνατο του φιλόλογου και ερευνητικού περιηγητή Karl Buresch στην ηλικία των 33 ετών στις 2 Μαρτίου 1896 στην Αθήνα, η χήρα του, Αθηνά Buresch, κληροδότησε τη βιβλιοθήκη του άνδρα της στο Ινστιτούτο της Αθήνας. Βιβλία με την ένδειξη «δωρεά της κυρίας Α[θηνάς] Buresch, το γένος Hager, από το αρχείο του άνδρα της» καταλογογραφήθηκαν ήδη από τον Απρίλιο του 1896. Συνολικά πρόκειται για 425 τόμους, τα οποία φέρουν όλα ex libris με την επιγραφή «σε ανάμνηση του Karl Buresch, γεννημένου στο Αννόβερο στις 27. Αυγ. 1862, αποβιωσαντος στην Αθήνα στις 2 Μαρτίου 1896» (εικ. 1).

Στο απόθεμα αυτό περιλαμβάνονται οι ακόλουθοι, δεμένοι με περγαμνή, οκτώ τόμοι, οι οποίοι ξεχωρίζουν λόγω της πολυτελούς διαμόρφωσης του εξωφύλλου τους. Πρόκειται για εκδόσεις κειμένων Λατίνων συγγραφέων, που έχουν όλες τυπωθεί στην Ολλανδία ανάμεσα στα 1709 και 1780: Μάρκου Μινούκιου Φήλικος, Οκτάβιος (Leiden 1709)· Βαλέριου Φλάκκου, Αργοναυτικά (Leiden 1724)· Π. Τερέντιου Άφερ, Κωμωδίες (Amsterdam 1727)· Σενέκα, Τραγωδίες (Delft 1728)· Μ. Ανναίου Λουκανού, Φαρσάλια (Leiden 1740)· Κλαύδιου Κλαυδιανού, Opera (Amsterdam 1760)· Φαίδρου, Αισώπειοι μύθοι (Leiden 1778)· Προπέρτιου, Ελεγείες (Ουτρέχτη 1780).

Τα βιβλία δόθηκαν ως βραβεία σε εξέχοντες μαθητές λατινικών σχολείων της Ολλανδίας. Αρχικά ήταν μάλλον άδετα, ενώ δέθηκαν και εφοδιάστηκαν με ξεχωριστό φύλλο αφιέρωσης μόλις καθορίστηκαν ως τόμοι σχολικών βραβείων. Σε τρεις από τους τόμους που υπάρχουν στο DAI Athen διατηρούνται τα φύλλα αφιέρωσης: «του Heinrich Coerten» στην έκδοση του έργου του Κλαυδιανού (1789), «του Johann Caspar Hazeman» στους Αισώπειους μύθους (1804) και «του A. G. Burgerhardt» (εικ. 2) στις Τραγωδίες του Σενέκα (1825). Το φύλλο αφιέρωσης έχει ενσωματωθεί στο σώμα του βιβλίου μπροστά από τη σελίδα τίτλου είτε χειρόγραφα είτε έντυπα φέροντας χειρόγραφες προσθήκες.

Στην μπροστινή και πίσω σελίδα των καλυμμάτων των βιβλίων αποτυπώθηκε με αναγλυφοτυπία και στη συνέχεια επιχρυσώθηκε το πλούσια διακοσμημένο έμβλημα της πό-

2 Widmung an den Prämierten A. G. Burgerhardt |
Αφιέρωση στον βραβευθέντα A. G. Burgerhardt

3 Wappen der Stadt
Amsterdam |
Έμβλημα της πόλης
Amsterdam

Amersfoort, Enschede, Gouda, Schiedam (Abb. 4) und Zwolle zuordnen. Bei den acht Bänden kommen zwei Motive vor, die das eigentliche Wappen in der Mitte umrahmen: entweder wird es von zwei Löwen gehalten oder von einer Frauenfigur, umgeben von Engeln und floralen Motiven, gekrönt. Die zwei Amsterdamer Bände zeigen die kunstvollste Dekoration: hier sind die stilisierten, verkleinerten Wappen der Stadt jeweils sechsmal untereinander auf den Buchrücken gestempelt, ebenso finden sie sich in regelmäßigen Abständen in die sogenannten Filetten auf den Buchdeckeln eingearbeitet. Alle acht Bände weisen jeweils vier kleine, nachträglich angebrachte Löcher in den Buchdeckeln auf, durch die Bänder gezogen waren. An einigen Stellen sind Reste dieser Bänder erhalten.

Karl Buresch studierte in den 1880er Jahren in Leipzig klassische Philologie. In der Messestadt hatte er beste Möglichkeiten für den Bücherkauf. In vier der Bände findet sich seine handschriftliche Notiz über den Zeitpunkt des Erwerbs in den Jahren 1884/1885, wobei er in drei Fällen zusätzlich angemerkt hat, dass er die Bücher auf Zwangsversteigerungen (*subhastatione*) erstanden hat.

Karin Weiß

4 Wappen der Stadt
Schiedam | Έμβλημα
της πόλης Schiedam

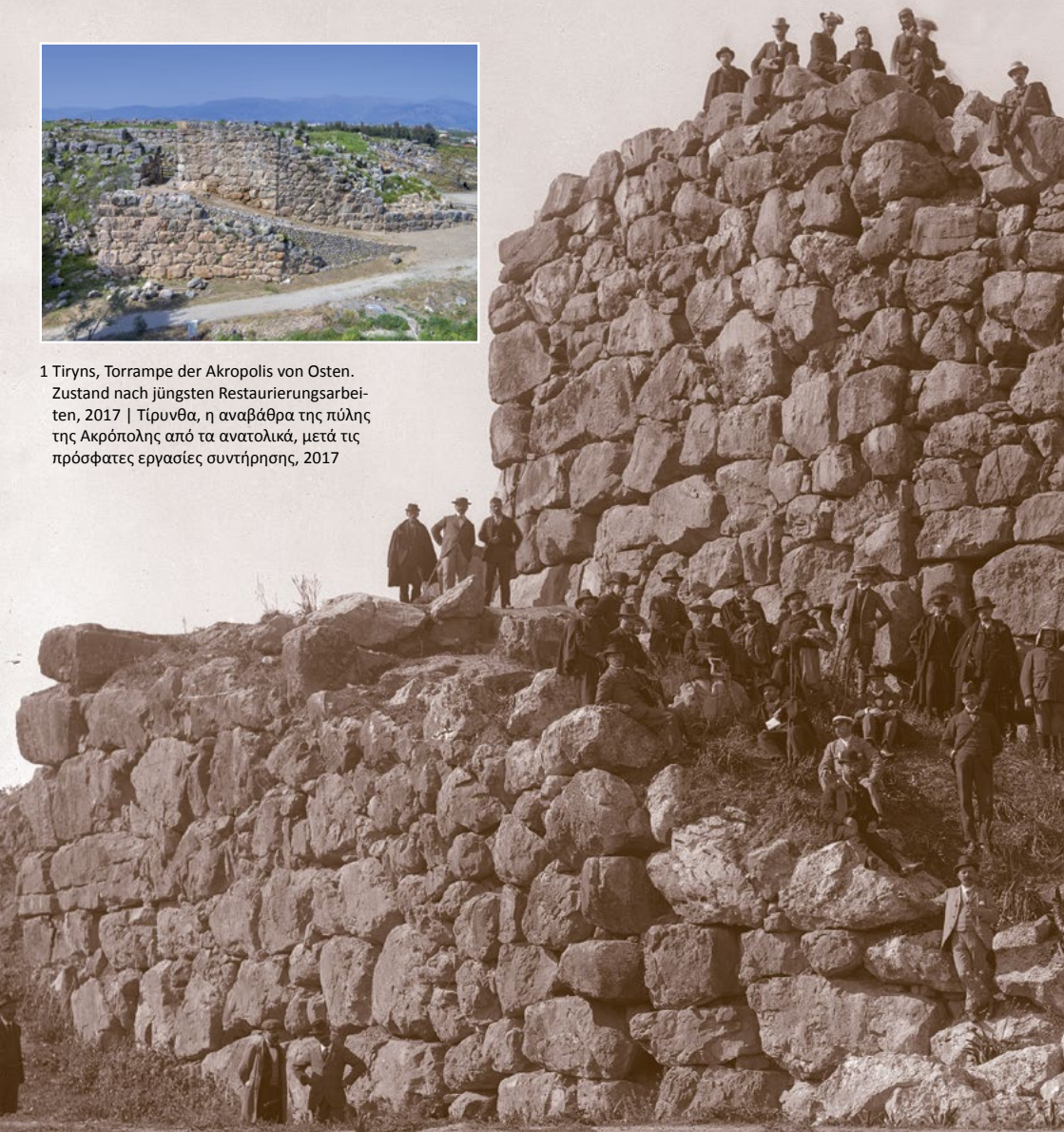
λης στην οποία βρισκόταν το σχολείο. Τα εμβλήματα αντιστοιχούν στις πόλεις Amsterdam (εκπροσωπείται δύο φορές, *εικ. 3*), Alkmaar, Amersfoort, Enschede, Gouda, Schiedam (*εικ. 4*) και Zwolle. Στους οκτώ τόμους εμφανίζονται δύο διακοσμητικά θέματα, τα οποία περιβάλλουν το καθεαυτό έμβλημα στο κέντρο: είτε φέρεται από δύο λιοντάρια είτε επιστέφεται από μια γυναικεία μορφή, η οποία πλαισιώνεται από αγγέλους και φυτικά μοτίβα. Την πιο περίτεχνη διακόσμηση φέρουν οι δύο τόμοι του Amsterdam: εδώ τα σχηματοποιημένα, μικρού μεγέθους, εμβλήματα της πόλης σφραγίστηκαν έξι φορές, σε κάθετη διάταξη, πάνω στη ράχη του κάθε βιβλίου, ενώ βρίσκονται επίσης σε κανονικές αποστάσεις στα αποκαλούμενα φιλέτα (περιθώρια) των καλυμμάτων των βιβλίων. Κάθε ένας από τους οκτώ τόμους φέρει στα καλύμματα των βιβλίων τέσσερις, μικρές, εκ των υστέρων τοποθετημένες, οπές μέσα από τις οποίες περνούσαν ταινίες. Σε μερικά σημεία διατηρήθηκαν υπολείμματα αυτών των ταινιών.

Ο Karl Buresch σπούδασε στη Λειψία κλασική φιλολογία τη δεκαετία του 1880. Στην πόλη της διεθνώς αναγνωρισμένης εμπορικής έκθεσης είχε τις καλύτερες δυνατότητες για την αγορά βιβλίων. Σε τέσσερις από τους παραπάνω τόμους βρίσκεται χειρόγραφο του σημείωμα για το χρονικό σημείο της απόκτησής τους κατά τα έτη 1884/1885, ενώ σε τρεις περιπτώσεις σημείωσε επιπρόσθετα ο ίδιος ότι αγόρασε τα βιβλία σε αναγκαστικές δημοπρασίες.

Karin Weiß

1 Tiryns, Torrampe der Akropolis von Osten.
Zustand nach jüngsten Restaurierungsarbeiten, 2017 | Τίρυνθα, η αναβάθρα της πύλης της Ακρόπολης από τα ανατολικά, μετά τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης, 2017

Schwerpunktthema Tiryns

2 Hintergrund: Tiryns, Reisegesellschaft auf der
Torrampe und am Burgtor, 1899 | Στο βάθος:
Τίρυνθα, ταξιδιωτική συντροφιά πάνω στην
αναβάθρα και στην πύλη της Ακρόπολης, 1899

Κεντρικό θέμα Τίρυνθα

1 Tiryns, Luftbild der Akropolis von Süden | Τίρυνθα, αεροφωτογραφία της Ακρόπολης από νότια

Die aktuelle Unterstadt-Grabung und das Erbe palatialer Bauplanungen

Lange Zeit betrachtete die Forschung zur mykenischen Kultur die Zerstörung der mykenischen Paläste und Zitadellen (*Abb. 1*) um 1200 v. Chr. als eine historische Wasserscheide, die nicht nur das Verschwinden von Schrift, Bürokratie und Palästen, sondern auch die Schrumpfung oder gar Aufgabe zentraler Orte bewirkt und die ›Dunklen Jahrhunderte‹ eingeleitet habe. Das Beispiel Tiryns zeigt, dass die Vorstellung einer scharfen Zäsur in Teilen korrekturbedürftig ist: Die Jahrzehnte vor und nach dem Untergang der Paläste müssen als ein durch Traditionslinien verbundener historischer Zeitraum des Wandels gemeinsam betrachtet werden. Anlass zur Neubewertung der Jahrzehnte nach der Katastrophe gibt vor allem die nördliche Unterstadt, wo nach der Umleitung eines Flusses, der zuvor nördlich an der Akropolis von Tiryns vorbeigeflossen war, nach 1200 v. Chr. ein neuer Siedlungsteil entstand. In deutsch-griechischer Zusammenarbeit wird seit 2013 ein Areal im nordwestlichen Teil dieser Unterstadt untersucht (*Abb. 2*).

Die Ausgrabung zielt darauf ab, die Maßnahme der Flussumleitung sowie die Entwicklung und Struktur des neu erbauten Siedlungsteils besser zu verstehen und nachzuvollzie-

2 Tiryns, Luftbild der Ausgrabung in der nordwestlichen Unterstadt und der Akropolis von Norden | Τίρυνθα, αεροφωτογραφία της ανασκαφής στη βορειοδυτική Κάτω Πόλη και της Ακρόπολης από βόρεια

Η πρόσφατη ανασκαφή στην Κάτω Πόλη και η κληρονομιά του ανακτορικού αρχιτεκτονικού σχεδιασμού

Για μεγάλο χρονικό διάστημα η έρευνα του μυκηναϊκού πολιτισμού θεωρούσε την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων και οχυρώσεων (εικ. 1) γύρω στα 1200 π.Χ. ως το ιστορικό ορόσημο, το οποίο προκάλεσε όχι μόνο την εξαφάνιση της γραφής, της γραφειοκρατίας και των ανακτόρων, αλλά και τη συρρίκνωση ή και την εγκατάλειψη κεντρικών θέσεων και οδήγησε στους Ύσκοτεινούς Αιώνες. Η περίπτωση της Τίρυνθας δείχνει ότι η θεωρία της ύπαρξης μιας βαθιάς τομής πρέπει εν μέρει να αναθεωρηθεί: οι δεκαετίες τόσο πριν όσο και μετά την πτώση των ανακτόρων θα πρέπει να θεωρηθούν τμήματα μιας ενιαίας ιστορικής μεταβατικής περιόδου, τα οποία συνδέει μία ισχυρή παράδοση. Αφορμή για αυτή την επαναξιολόγηση των δεκαετιών μετά την καταστροφή δίνει κυρίως η βόρεια Κάτω Πόλη, όπου, μετά την εκτροπή του χειμάρρου που έρρεε μέχρι το 1200 π.Χ. βόρεια της ακρόπολης της Τίρυνθας, δημιουργήθηκε εκεί ένα νέο τμήμα οικισμού. Μια περιοχή σε αυτό το βορειοδυτικό τμήμα της Κάτω Πόλης της Τίρυνθας ερευνάται από το 2013 στο πλαίσιο ενός ελληνο-γερμανικού προγράμματος συνεργασίας (εικ. 2).

3 Tiryns, Luftbild der Ausgrabung in der nordwestlichen Unterstadt (Schnitte LI–LII 24–26) | Τίρυνθα, αεροφωτογραφία της ανασκαφής στη βορειοδυτική Κάτω Πόλη (τομές LI–LII 24–26)

hen, wie in dem zuvor unbebauten Gebiet ein völlig neu geplanter Siedlungsteil entstand und wie die Bewohner den architektonischen Raum mit Leben erfüllten. Die bisherigen Ausgrabungen haben den sehr systematischen Charakter der Bebauung verdeutlicht und zwei sich überlagernde Bauhorizonte der Zeit zwischen ca. 1200 und 1130 v. Chr. ergeben (Abb. 3). Danach wurde der Siedlungsteil mehrere Jahrzehnte vor dem Ende der mykenischen Kultur aus unbekanntem Gründen verlassen. Zu einer sehr konkreten Annäherung an vergangene Lebensrealitäten tragen nicht zuletzt archäobotanische, archäozoologi-

Η ανασκαφή επιδιώκει να κατανοήσει καλύτερα το έργο της εκτροπής του χειμάρρου, καθώς και την εξέλιξη και τη δομή αυτού του νέου τμήματος του οικισμού, να καταλάβει δηλαδή πώς σε αυτόν τον πριν ακατοίκητο χώρο δημιουργήθηκε ένας οικισμός με εντελώς νέο σχέδιο και πώς οι κάτοικοι γέμισαν με ζωή τον αρχιτεκτονικό χώρο.

Οι μέχρι τώρα ανασκαφές κατέστησαν σαφή τον πολύ συστηματικό χαρακτήρα της δόμησης και ανέδειξαν δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις που χρονολογούνται περίπου μεταξύ 1200 και 1130 π.Χ. (εικ. 3). Στη συνέχεια, αρκετές δεκαετίες πριν από το τέλος του μυκηναϊκού πολιτισμού, αυτό το τμήμα του οικισμού εγκαταλείφθηκε για άγνωστους λόγους. Επιπλέον, αρχαιοβοτανικές, αρχαιοζωολογικές και αρχαιομετρικές έρευνες σχετικά με τη διατροφή και τα μαγειρικά έθιμα, όπως οι συμβολές των McNamee, Kahlenberg, καθώς και των Meiri και Morgenstern που ακολουθούν συντελούν στην πολύ γλαφυρή προσέγγιση της βιωματικής πραγματικότητας.

Το έτος 2017 ερευνήθηκαν δύο νέες τομές ακριβώς στα βόρεια της μέχρι τώρα ανασκαμμένης περιοχής, ενώ η έρευνα στις τομές των προηγούμενων ετών οδήγησε σε νέα συμπεράσματα για τα πρωιμότερα δείγματα κατοίκησης πάνω στα αποξηραμένα μετά την εκτροπή του χειμάρρου ιζήματα. Ένα από τα κείρια ερωτήματα του ερευνητικού προγράμματος αφορά την έναρξη της χρήσης της περιοχής ως οικιστικού χώρου. Ενώ τα ευρήματα των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων χρονολογούνταν αποκλειστικά στην περίοδο μετά το 1200 π.Χ., φέτος εμφανίστηκαν για πρώτη φορά ενδείξεις για δραστηριότητες κατά την ανακτορική περίοδο. Κατά τη διάρκεια γεωαρχαιολογικών-ιζηματολογικών ερευνών διαπιστώθηκε ότι σε αρκετή έκταση πάνω από τις καθαυτό ποτάμιες αποθέσεις τοποθετήθηκαν και ισοπεδώθηκαν ως επί το πλείστον στείρα από αρχαιολογικά ευρήματα ιζήματα, πάχους αρκετών δεκάδων εκατοστών, πιθανόν για να δημιουργήσουν ένα επίπεδο και συμπαγές υπόβαθρο. Το έργο πρέπει να πραγματοποιήθηκε στην ύστερη ανακτορική εποχή, όπως βεβαιώνουν ευρήματα που εισχώρησαν στις ισοπεδωμένες ποτάμιες επιχώσεις.

Στα ευρήματα αυτά ανήκουν μικρές οπές για τη στήριξη πασσάλων, οι οποίες στρωματογραφικά είναι παλαιότερες από την πρώτη μετανακτορική οικοδομική φάση και θα πρέπει να ανήκαν σε σκηνές ή ελαφρές κατασκευές. Γύρω από τις οπές πασσάλων βρέθηκαν υπολείμματα κατεργασίας ελεφαντόδοντου, ανάμεσα στα οποία κατεργασμένα τεμάχια που προορίζονταν για ενθέματα επίπλων ανακτορικού χαρακτήρα. Οι επίπεδες πλευρές σε ένα από αυτά τα κατεργασμένα τεμάχια, το κιονόκρανο ενός ημικίονα (εικ. 4), καλύπτονταν από λεπτές γραμμές που σχηματίζουν ορθές γωνίες και καθορίζουν με ακρίβεια τη θέση οπών ορθογώνιας διατομής που προορίζονταν για την υποδοχή συνδετικών πύλων. Στο τέλος της ανακτορικής περιόδου χρονολογείται, επίσης, λόγω της κεραμικής που βρέθηκε στην επίχωση, μια επίπεδη τάφος με προσανατολισμό από δύση προς ανατολή που ερευνήθηκε ανασκαφικά για αρκετά μέτρα και η οποία καλύφθηκε με ευρήματα της πρώτης μετανακτορικής οικοδομικής φάσης. Επειδή η τάφος είναι ακριβώς

sche und archäometrische Perspektiven auf Ernährung und kulinarische Sitten viel Spannendes bei, wie die anschließenden Beiträge von McNamee, Kahlenberg sowie Meiri und Morgenstern verdeutlichen.

Im Jahre 2017 wurden im nördlichen Anschluss an das bisher untersuchte Areal zwei neue Schnitte geöffnet und darüber hinaus in Schnitten der vorangegangenen Jahre weitere Erkenntnisse zu den frühesten Siedlungsspuren auf den trocken gefallen Sedimenten des umgeleiteten Flusses gewonnen. Denn eine der zentralen Fragen des Forschungsprojektes ist die nach dem Beginn der Nutzung des Areals zu Siedlungszwecken. Während die in den vorherigen Kampagnen festgestellten Befunde ausschließlich in die Zeit nach 1200 v. Chr. datierten, haben sich nun erstmalig Hinweise für Aktivitäten der Palastzeit eingestellt. Bei geoarchäologisch-sedimentologischen Untersuchungen zeigte sich, dass über den eigentlichen Flussablagerungen mehrere Dezimeter starke, weitgehend sterile Sedimente flächig aufgetragen und einplaniert wurden, wohl um einen stabilen Untergrund zu schaffen. Diese Maßnahme muss in der späten Palastzeit erfolgt sein, da in die einplanierten Sedimente Befunde dieser Zeit einschnitten.

Hierzu gehören kleine Pfostengruben, die stratigraphisch älter als der erste nachpalastzeitliche Bauhorizont sind und zu Zelten oder ähnlichen Strukturen leichter Bauweise gehört haben dürften. Um die Pfostengruben herum fanden sich Überreste der Verarbeitung von Elfenbein, darunter Werkstücke, die für Möbel palatialen Charakters vorgesehen waren. Die abgeflachten Seiten eines dieser Werkstücke, das Kapitell einer Halbsäule (*Abb. 4*), sind mit einem Netz aus feinen, sich rechtwinklig kreuzenden Linien überzogen, mit denen die Position von rechteckigen Zapflöchern exakt konstruiert wurde. An das Ende der Palastzeit datiert aufgrund der in der Verfüllung gefundenen Keramik auch ein West-Ost orientierter flacher Graben, der über mehrere Meter verfolgt werden konnte und von Befunden des ersten nachpalastzeitlichen Bauhorizonts überlagert wurde. Da der Graben auffällig parallel zu den Mauern verläuft, die kurz danach am Beginn der Nachpalastzeit auf dem Areal entstanden, könnte es sich um die Spur einer geplanten Baumaßnahme und möglicherweise sogar um einen begonnenen Fundamentgraben eines Gebäudes handeln.

Obwohl bisher Hinweise auf fertiggestellte palastzeitliche Steingebäude, also eine dauerhaftere Bebauung und Nutzung, fehlen, scheint es, als habe man das Areal schon in der späten Palastzeit zumindest für eine solche Bebauung vorbereitet. Das ist für das Verständnis der Siedlungsgeschichte und -planung weit über den Bereich der aktuellen Grabung hinaus sehr aufschlussreich: So helfen die erstmals in der nordwestlichen Unterstadt nachgewiesenen palastzeitlichen Befunde, die Errichtung des mehrere Kilometer östlich von Tiryns gelegenen Damms von Nea Tiryntha / Kophini, mit dem das alte Flussbett verschlossen wurde, zeitlich genauer einzuordnen. Die Flussumleitung scheint in der Palastzeit abgeschlossen worden zu sein, denn sonst hätte das zuvor von dem Fluss betroffene

4 Tiryns, palastzeitliches Werkstück eines Halbkapitells aus Elfenbein mit Konstruktionslinien zur Bestimmung der exakten Position u.a. von Zapflöchern | Τίρυνθα, κατεργασμένο τεμάχιο ελεφαντόδοντου ανακτορικής εποχής σε σχήμα κιονοκράνου ενός ημικίονα, με πλέγμα ορθογώνιων εγχαράξεων που καθορίζουν την ακριβή θέση των οπών για την υποδοχή συνδετικών πέλων

παράλληλη με τους τοίχους που κτίστηκαν στην αρχή των μετανακτορικών χρόνων στη θέση αυτή, ίσως πρόκειται για το κατάλοιπο μιας οικοδομικής δραστηριότητας, δηλαδή μιας τάφρου θεμελίωσης ενός κτηρίου.

Αν και μέχρι στιγμής απουσιάζουν οι ενδείξεις για ολοκληρωμένα λιθοκτίσιμα κτήρια των ανακτορικών χρόνων και συνεπώς τα στοιχεία για μόνιμη δόμηση και οικιστική χρήση της περιοχής, φαίνεται σαν να είχε αυτός ο χώρος κατά τους ύστερους ανακτορικούς χρόνους τουλάχιστον προετοιμαστεί για οικοδόμηση-κατοίκηση. Αυτό είναι ένα στοιχείο πολύ διαφωτιστικό για την κατανόηση της οικιστικής ιστορίας και του χωροταξικού σχεδιασμού όχι μόνον της πρόσφατης ανασκαφής αλλά και της ευρύτερης περιοχής: τα ευρήματα της ανακτορικής εποχής, τα οποία τεκμηριώθηκαν για πρώτη φορά στη βορειοδυτική Κάτω Πόλη, βοηθούν να χρονολογήσουμε ακριβέστερα το φράγμα που κατασκευάστηκε λίγα χιλιόμετρα ανατολικά της Τίρυνθας για την εκτροπή της πορείας του χειμάρρου. Αυτή πρέπει να ολοκληρώθηκε κατά την ανακτορική εποχή, γιατί αλλιώς η περιοχή δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αφού θα δεχόταν τις καταστροφικές πλημμύρες. Ο προσωρινός και αποσπασματικός χαρακτήρας των ευρημάτων υποδηλώνει ότι η εκτροπή του χειμάρρου ανήκει στα υστερότερα μεγάλα προγράμματα της ανακτορικής εποχής και ίσως να ολοκληρώθηκε λίγο πριν από την καταστροφή του ανακτόρου, με αποτέλεσμα να μην καταστεί δυνατή η προγραμματισμένη εντατική χρήση του χώρου.

5 Tiryns, Blick auf einen Hof des ersten nachpalastzeitlichen Bauhorizonts mit Pflaster aus Steinplatten und umgebenden Räumen | Τίρυνθα, άποψη μιας αυλής της πρώτης μετανακτορικής οικοδομικής φάσης με επίστρωση από λίθινες πλάκες και των περιμετρικών της δωματίων

Areal nicht genutzt werden können. Der provisorische und fragmentarische Charakter der Befunde deutet an, dass die Flussumleitung zu den spätesten palastzeitlichen Großprojekten zählt und vielleicht erst unmittelbar vor der Palastzerstörung abgeschlossen wurde, so dass eine intensive Nutzung der Zone nicht möglich war.

Die systematische Bebauung des Areals begann erst in der Zeit nach der Palastzerstörung und schloss an jene Bauplanungen an, die in der Palastzeit konzipiert worden waren. Die Neubebauung folgte einem aus rechteckigen Modulen mit gleich ausgerichteten Höfen und Häusern bestehenden Bebauungsschema, das in den Grundzügen in beiden Bauhorizonten des 12. Jahrhunderts beibehalten wurde. Die frühesten Gebäude des ersten nachpalastzeitlichen Bauhorizonts wurden auf den am Ende der Palastzeit einplanierten Sedimenten errichtet. Der Eingang eines am Beginn des ersten Bauhorizonts neu errichteten Gebäudes öffnete sich zu einem Hof (Abb. 5). In der Mitte des Hofes fand sich eine große Herdstelle, die während des ersten Bauhorizonts mindestens fünfmal erneuert wurde, was das hohe Maß an Kontinuität in der Nutzung unterstreicht (Abb. 6). Neben dem Eingang des Gebäudes war in der einen Hofecke ein Bereich abgegrenzt, der durch ein auf drei Pfosten ruhendes Vordach überdeckt wurde. In der gegenüber liegenden Ecke des Hofes befand sich ein sorgfältig mit Steinplatten gepflasterter Bereich.

6 Tiryns, aus Lehm hergestellte Oberfläche eines nachpalastzeitlichen Herdes (links) und deren Unterlage aus horizontal verlegten Keramikfragmenten (rechts) | Τίρυνθα, πήλινη επιφάνεια μιας μετανακτορικής εστίας (αριστερά) και το υπόστρωμά της από οριζόντια τοποθετημένα θραύσματα κεραμικής (δεξιά)

Η συστηματική οικοδόμηση της περιοχής άρχισε μετά την καταστροφή του ανακτόρου, αλλά βασίστηκε στον πολεοδομικό σχεδιασμό που είχε γίνει ήδη κατά την ανακτορική εποχή, στη χωρική διάταξη με ορθογώνιες οικοδομικές νησίδες που αποτελούνταν από αυλές και οικίες με τον ίδιο προσανατολισμό. Αυτή η διάταξη διατηρήθηκε ως προς τα βασικά της χαρακτηριστικά και στις δύο οικοδομικές φάσεις του 12ου αιώνα. Τα πρωιμότερα κτήρια της πρώτης οικοδομικής φάσης κατασκευάστηκαν πάνω στις ισοπεδωμένες κατά τα τέλη της ανακτορικής εποχής ποτάμιες επιχώσεις. Η είσοδος ενός νέου κτηρίου που οικοδομήθηκε στην αρχή της πρώτης οικοδομικής φάσης ανοιγόταν σε μία αυλή (εικ. 5). Στο μέσον της αυλής βρέθηκε μία μεγάλη εστία, η οποία κατά τη διάρκεια της πρώτης οικοδομικής φάσης ανακαινίστηκε τουλάχιστον πέντε φορές, γεγονός που δείχνει την έντονη συνέχεια στη χρήση της (εικ. 6). Δίπλα στην είσοδο του κτηρίου και στην μία γωνία της αυλής οριοθετήθηκε ένας χώρος, ο οποίος καλύφθηκε από μια προεξέχουσα στέγη που στηριζόταν πάνω σε τρεις πασσάλους. Η απέναντι γωνία της αυλής καλύφθηκε από ένα επιμελώς επιστρωμένο δάπεδο από λίθινες πλάκες.

7 Tiryns, Wanne in einem durch Brand zerstörten nachpalastzeitlichen Gebäude mit Hinweisen auf handwerkliche Tätigkeiten | Τίρυνθα, ασάμινθος σε κατεστραμμένο από πυρκαγιά μετανακτορικό κτήριο με ενδείξεις για βιοτεχνικές δραστηριότητες

Zu einer Vervollständigung des bisherigen Bildes werden die beiden neuen Schnitte beitragen, denn auch in ihnen zeichnen sich Reste einer dichten Bebauung während der beiden Bauhorizonte ab, von denen besonders die des ersten Bauhorizonts wiederum sehr gut erhalten zu sein scheinen. Eine in situ befindliche und zu großen Teilen erhaltene große Wanne (*Abb. 7*), die wahrscheinlich zu handwerklichen Zwecken genutzt wurde, sowie weitere auf Fußböden von Gebäuden zurückgelassene Objekte stehen wahrscheinlich mit der bereits in den früheren Kampagnen nachgewiesenen Zerstörung am Ende des ersten Bauhorizonts in Verbindung. Ein herausragender Fund aus den Schichten der Nachpalastzeit ist ein sogenanntes zypro-ägäisches Rollsiegel (*Abb. 8*).

Dass in der mykenischen Siedlung des 12. Jahrhunderts v. Chr. gefeiert wurde, bezeugen die zahlreichen Trinkgefäße, unter denen ein in Teilen erhaltener Krater des ersten Bauhorizonts hervorsticht (*Abb. 9*). Das Gefäß zeigt die einzigartige Darstellung von sich gegenüberstehenden Kriegerern, die sich die Hand reichen. Ein mit einem Schachbrettmuster gefülltes senkrechtes Zierfeld scheint hierbei im Sinne der Angabe von Architektur verstanden worden zu sein, da aus dem oberen Abschluss des Zierfeldes Kriegerköpfe herausragen, die offenbar das Geschehen von oben herab betrachten. Die Darstellung wirft die Frage auf, ob hier ein konkretes historisches Ereignis der Begegnung zwischen den

8 Tiryns, sog. zypro-ägäisches Siegel mit vorderasiatische, zyprische und minoisch-mykenische Bildtraditionen verschmelzender Darstellung | Τίρυνθα, ένας λεγόμενος κυπρο-αιγαιακός σφραγιδοκύλινδρος και το έκτυπό του, με παράσταση συγχωνευμένων εικονιστικών παραδόσεων της Εγγύς Ανατολής, της Κύπρου και του κρητομυκηναϊκού κόσμου

Η εικόνα αυτή θα συμπληρωθεί με την έρευνα στις δύο νέες τομές, αφού και σ' αυτές διαγράφονται κατάλοιπα μιας πυκνής κατοίκησης στη διάρκεια των δύο οικοδομικών φάσεων, από τα οποία διατηρούνται καλύτερα αυτά της πρώτης οικοδομικής φάσης.

Μία μεγάλη ασάμινθος (μπανιέρα) που διατηρείται σε μεγάλο βαθμό κατά χρώαν (εικ. 7) και χρησίμευσε πιθανόν για βιοτεχνικούς σκοπούς, καθώς και άλλα αντικείμενα που αφέθηκαν πάνω στα δάπεδα των κτηρίων, ίσως σχετίζονται με την καταστροφή στα τέλη της πρώτης οικοδομικής φάσης, που έχει τεκμηριωθεί και σε παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους. Ένα πολύ ξεχωριστό εύρημα από τα στρώματα της μετανακτορικής περιόδου είναι ένας λεγόμενος κυπρο-αιγαιακός σφραγιδοκύλινδρος (εικ. 8).

Το ότι στον μυκηναϊκό οικισμό του 12ου αιώνα π.Χ. τελούνταν εορτασμοί, το μαρτυρούν τα πολυάριθμα αγγεία πόσης, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει ένας τμηματικά σωζόμενος κρατήρας της πρώτης οικοδομικής φάσης (εικ. 9). Το αγγείο φέρει μοναδικό εικονιστικό διάκοσμο, με παράσταση αντωπών πολεμιστών, οι οποίοι προτείνουν τα χέρια τους σε χειραψία. Ένα κάθετο διακοσμητικό πεδίο που καλύπτεται με το κόσμημα του «ζατρικού» φαίνεται να αποδίδει κάποιο αρχιτεκτονικό στοιχείο, αφού πάνω από την απόληξή του εξέχουν κεφαλές πολεμιστών που προφανώς παρακολουθούν τα συμβάντα από ψηλά.

Η παράσταση θέτει το ερώτημα, εάν εδώ απεικονίζεται ένα συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, όπως η συνάντηση ανάμεσα στους ηγέτες δύο ομάδων με αφορμή τη σύναψη μιας συμμαχίας ή την επισφράγιση κάποιας άλλης συμφωνίας. Ο «κρατήρας της χειραψί-

Anführern von Gruppen z.B. anlässlich der Besiegung eines Bündnisses, eines Friedensschlusses oder einer anderen Art von Übereinkunft gemeint gewesen sein könnte. Der ›Handschlag-Krater‹ erinnert ferner daran, dass das Ende der ›Hochkultur‹ der Palastzeit, auch wenn es gewaltsam gewesen sein sollte, keinesfalls das Ende eines ›zivilisierten‹ Umgangs und Gemeinwesens dargestellt hat.

*Joseph Maran
Alkestis Papadimitriou*

Leitung: Joseph Maran (Universität Heidelberg), Alkestis Papadimitriou (Ephorie Argolis) | Mitarbeiter: Daniel Frank (DAI Athen), Yotam Asscher und Elisabetta Boaretto (Weizmann Institute of Science, Rehovot, ¹⁴C-Analyse), Hans-Rudolf Bork und Ingmar Unkel (Universität Kiel, Sedimentologie und Geoarchäologie), Daniel Fallu (Universität Boston, Geomorphologie), Annelou van Gijn und Virginia Garcia Díaz (Universität Leiden, Gebrauchsspurenanalysen), Ruth Gross (Universität Haifa, Mikroarchäologie), Stefan Hecht (Universität Heidelberg, Geophysikalische Methoden), Raphael Kahlenberg (Universität Heidelberg, Mikroarchäologie), Helmut Kroll (Universität Kiel, Archäobotanik), Meirav Meiri (Universität Tel Aviv, Archäogenetik der Haustiere), Peggy Morgenstern (DAI Berlin, Archäozoologie), Calla McNamee (Universität Calgary, Rückstandsanalysen an Mahlsteinen), Maria Roumpou (Charokoepoie Universität Athen, Rückstandsanalysen an Gefäßen), Michael Schultz und Tyede Schmidt-Schultz (Universität Göttingen, physische Anthropologie und Paläopathologie), Ulrich Thaler (DAI Athen, Mikroabfälle) | Projektpartner: Ephorie Nauplio, Universität Heidelberg | Teilnehmer 2017: Katerina Anastasopoulou, Vanessa Bigonzi, Dora Burbank, Filip Franković, Giorgos Georgakopoulos, Vasco Hachtmann, Leonie Hoff, Elina Kardamaki, Maria Kostoula, Olga Kostyukova, Ulrike Kunst, Chris Lutz, Sveta Matskevich, Stefan Müller, Nils Oldsen, Conny Schmidt, Jonas Stalfort, Melanie Strub, Alexandra Ullisch, Laura Vučković, Soňa Wirghová | Mitarbeiter Magazin: Georgia Kalogeropoulou, Stamatina Makri, Evangelia Orphanou, Georgia Papadimitriou, Ourania Tsempera, Rebekka Tsempera | Grabungsarbeiter: Petros Blogiaris, Vasilios Chasapis, Nikos Glouzinotis, Jordan Jordanov, Christos Kakouros, Dimitrios Kakouros, Giorgios Kakouros, Panagiotis Kalogeropoulos, Elias Kaplantzis, Markos Kaplantzis, Anastasios Karamanos, Michalis Karounis, Dimitrios Katsoulis, Konstantinos Kostakis, Panagiotis Kostas, Konstantinos Kourounos, Dimitrios Routhonis, Dimitrios Tsekouras, Giorgios Vasileiou, Giorgios A. Ypsilantis, Giorgios D. Ypsilantis | Finanzierung: DAI, Deutsche Forschungsgemeinschaft, Universität Heidelberg

ας <θυμίζει επιπλέον, ότι το τέλος του <υψηλού πολιτισμού> της ανακτορικής εποχής, ακόμα και αν αυτό επήλθε με βίαιο τρόπο, σε καμία περίπτωση δεν σήμανε το τέλος ενός <πολιτισμένου> κώδικα συμπεριφοράς στο πλαίσιο της κοινότητας.

*Joseph Maran
Άλκηστις Παπαδημητρίου*

Διεύθυνση: Joseph Maran (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης), Άλκηστις Παπαδημητρίου (Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας) | Συνεργάτες: Daniel Frank (DAI Athen), Yotam Asscher και Elisabetta Boaretto (Ινστιτούτο Επιστημών Weizmann, Rehovot, ανάλυση άνθρακα-14), Hans-Rudolf Bork και Ingmar Unkel (Πανεπιστήμιο Kiel, ιζηματολογία και γεωαρχαιολογία), Daniel Fallu (Πανεπιστήμιο Boston, γεωμορφολογία), Annelou van Gijn και Virginia Garcia Díaz (Πανεπιστήμιο Leiden, ανάλυση ιχνών χρήσης), Ruth Gross (Πανεπιστήμιο Haifa, μικροαρχαιολογία), Stefan Hecht (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης, γεωφυσικές μέθοδοι), Raphael Kahlenberg (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης, μικροαρχαιολογία) Helmut Kroll (Πανεπιστήμιο Kiel, αρχαιοβοτανολογία), Meirav Meiri (Πανεπιστήμιο Tel Aviv, αρχαιογενετική των οικίδιων ζώων), Peggy Morgenstern (DAI Berlin, αρχαιοζωολογία), Calla McNamee (Πανεπιστήμιο Calgary, ανάλυση καταλοίπων σε μυλόπετρες), Μαρία Ρούμπου (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αναλύσεις καταλοίπων σε αγγεία), Michael Schultz και Tyede Schmidt-Schultz (Πανεπιστήμιο Göttingen, φυσική ανθρωπολογία και παλαιοπαθολογία), Ulrich Thaler (DAI Athen, μικροαπορρίμματα) | Εταίροι προγράμματος: Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας, Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης | Συμμετέχοντες το 2017: Κατερίνα Αναστασοπούλου, Vanessa Bigonzi, Dora Burbank, Filip Franković, Γιώργος Γεωργακόπουλος, Vasco Hachtmann, Leonie Hoff, Ελίνα Καρδαμάκη, Μαρία Κωστούλα, Olga Kostyukova, Ulrike Kunst, Chris Lutz, Sveta Matskevich, Stefan Müller, Niils Oldsen, Conny Schmidt, Jonas Stafort, Melanie Strub, Alexandra Ulisch, Laura Vučković, Soňa Wirghová | Συνεργάτες στην αποθήκη των αρχαιοτήτων: Γεωργία Καλογεροπούλου, Σταματίνα Μακρή, Ευαγγελία Ορφανού, Γεωργία Παπαδημητρίου, Ουρανία Τσεμπερά, Ρεβέκκα Τσεμπερά | Εργάτες ανασκαφής: Πέτρος Βλογιάρης, Νίκος Γκλουταϊνιώτης, Jordan Jordanou, Χρήστος Κακούρος, Δημήτριος Κακούρος, Γιώργος Κακούρος, Παναγιώτης Καλογερόπουλος, Ηλίας Καπλαντζής, Μάρκος Καπλαντζής, Αναστάσιος Καραμάνος, Μιχάλης Καρούνης, Δημήτριος Κατσουλιέρης, Κωνσταντίνος Κωστάκης, Παναγιώτης Κώστας, Κωνσταντίνος Κουρούνος, Δημήτριος Ροθίνης, Δημήτριος Τσεκούρας, Γιώργος Βασιλείου, Γιώργος Α. Ψηλάντης, Γιώργος Δ. Ψηλάντης, Βασίλειος Χασάτης | Χρηματοδότηση: DAI, Γερμανικό Ίδρυμα Ερευνών (DFG), Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης

9 Tiryns, Fragmente des <Handsclag-Kraters> mit Darstellung der Begegnung von Krieger unter den Blicken weiterer, wahrscheinlich auf einem Bauwerk stehender Krieger | Τίρυνθα, θραύσματα του <κρατήρα της χειραψίας> με παράσταση της συνάντησης πολεμιστών υπό το βλέμμα άλλων πολεμιστών, που πιθανώς στέκονταν πάνω σε αρχιτεκτονική κατασκευή

1 Tiryns, nördliche Unterstadt. Steingerät postpalatialer oder früheisenzeitlicher Zeitstellung mit Stärkekörnern von Weizen und Gerste | Τίρυνθα, βόρεια Κάτω Πόλη. Λίθινο εργαλείο της μετα-ανακτορικής περιόδου ή της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου με αμυλόκοκκους σιταριού και κριθαριού

Einzelstudien

Mikrobotanische Analysen und Praktiken der Nahrungszubereitung

Nahrungspräferenzen und kulinarische Bräuche bilden wichtige Bestandteile der menschlichen Kultur, da sie Menschen durch gemeinsame Erfahrungen und Vorstellungen miteinander verbinden. Vergangene Ernährungsweisen und Kochgewohnheiten sowie deren jeweilige kulturelle Rolle zu verstehen, kann jedoch schwierig sein. Stärkeköerner und Phytolithen sind zwei Arten von mikrobotanischen Rückständen, die von Archäologen häufig verwendet werden, um pflanzenbasierte Subsistenzpraktiken zu rekonstruieren. Bei Stärkekörnern handelt es sich um mikroskopisch kleine Polysaccharide, die in den essbaren Teilen vieler Pflanzen, einschließlich Getreide und Hülsenfrüchten, produziert werden, um Energie zu speichern. Phytolithen sind hingegen mikroskopische Kieselsäurepartikel in Schluffgröße, die in den Zellen vieler Pflanzen produziert werden. Sowohl Stärkeköerner als auch Phytolithen können an archäologischen Artefakten erhalten sein und dadurch nicht nur Aufschluss darüber geben, welche Lebensmittel an einer archäologischen Stätte verzehrt oder verwertet wurden, sondern auch, in welcher Weise bestimmte Objekte bei der Zubereitung oder dem Konsum von Nahrungsmitteln eingesetzt wurden.

Επί μέρους έρευνες

Μικροβοτανικές αναλύσεις και πρακτικές της παρασκευής τροφής

Οι διατροφικές προτιμήσεις και τα μαγειρικά έθιμα αποτελούν σημαντικά συστατικά του ανθρώπινου πολιτισμού, μιας και συνδέουν τους ανθρώπους μεταξύ τους μέσω κοινών εμπειριών και παραστάσεων. Η κατανόηση των τρόπων

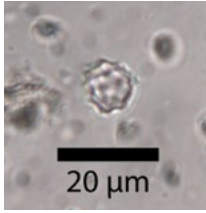
διατροφής και των μαγειρικών συνηθειών του παρελθόντος καθώς και του πολιτισμικού τους ρόλου μπορεί ωστόσο να αποτελέσει δύσκολο εγχείρημα. Αμυλόκοκκοι και φυτόλιθοι είναι δύο είδη μικροβοτανικών καταλοίπων, τα οποία χρησιμοποιούνται συχνά από τους αρχαιολόγους για να ανασυνθέσουν πρακτικές διατροφής με φυτική βάση. Οι αμυλόκοκκοι είναι μικροσκοπικά μικροί πολυσακχαρίτες, οι οποίοι παράγονται στα εδώδιμα τμήματα πολλών φυτών, συμπεριλαμβανομένων των σιτηρών και των οσπρίων, για να αποθηκεύουν ενέργεια. Αντίθετα οι φυτόλιθοι είναι μικροσκοπικά σωματίδια διοξειδίου του πυριτίου σε μέγεθος κόκκου λύου, τα οποία παράγονται στα κύτταρα πολλών φυτών. Τόσο οι αμυλόκοκκοι όσο και οι φυτόλιθοι ενδέχεται να διατηρούνται πάνω στα αρχαιολογικά εργαλεία και με αυτόν τον τρόπο να δίνουν πληροφορίες όχι μόνο για το ποια τροφή καταναλώνονταν και αξιοποιούνταν σε μια αρχαιολογική θέση, αλλά επίσης με ποιό τρόπο χρησιμοποιούνταν συγκεκριμένα αντικείμενα κατά την παρασκευή και κατανάλωση τροφίμων.

Στην Τίρυνθα διενεργούνται μικροβοτανικές αναλύσεις καταλοίπων σε χωμάτινο υλικό, στο οποίο ενυπάρχουν λίθινα εργαλεία. Μέχρι στιγμής όλες οι δειγματοληψίες προέρχονται από αρχαιολογικές συνάψεις της φάσης ΥΕ ΙΙΙ Γ καθώς και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Γι' αυτό το χρονικό διάστημα οι αμυλόκοκκοι που αφαιρέθηκαν μαρτυρούν ότι αλεθόταν τόσο σιτάρι όσο και κριθάρι, ενώ τα εργαλεία δεν μας παρέχουν ενδείξεις για την επεξεργασία οσπρίων ή άλλων φυτών (εικ. 1. 2). Οι αμυλόκοκκοι του σιταριού εμφανίζουν επιπλέον σημάδια μερικής ζελατινοποίησης, η οποία παραπέμπει σε θερμική κατεργασία. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό, οι σπόροι του σιταριού να είχαν υποβληθεί σε βράσιμο πριν από το άλεσμα, μια διαδικασία που είναι απαραίτητη για την παραγωγή του πλιγουριού, ενός είδους χονδρόκοκκου αλεσμένου προ-βρασμένου σιταριού.

Από κάποια από τα εργαλεία που υποβλήθηκαν σε ανάλυση μπόρεσαν να αποκτηθούν επίσης φυτόλιθοι. Επιπλέον σε πολλά από τα δείγματα μπόρεσαν να αναγνωριστούν μόνο τύποι φυτόλιθων που προέρχονται από χόρτα, οι οποίοι ωστόσο δεν εμφανίζουν κάποια συγκεκριμένη ειδολογική μορφή ενώ επίσης φαίνεται να προέρχονται από το περιεκείμενο ίζημα. Από την άλλη, σε κάποια λίγα εργαλεία εκπροσωπούσαν καλά και

2 Von dem in Abb. 1 gezeigten Gerät extrahiertes Stärkekorn mit für Weizen charakteristischen Vertiefungen (D) | Αμυλόκοκκος με τις τυπικές για το σιτάρι εμβυθύνσεις (D), ο οποίος έχει αφαιρεθεί από το εργαλείο της εικ. 1

3 Beispiel eines Palmphytolithen von einem postpalatialen oder früheisenzeitlichen Gerät aus Tiryns | Παράδειγμα ενός φυτολίθου από φοίνικα από ένα εργαλείο της μετα-ανακτορικής περιόδου ή της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από την Τίρυνθα

In Tiryns werden mikrobotanische Rückstandsanalysen an Erdmaterial durchgeführt, das Steingeräten anhaftete. Bisher stammen alle Proben aus Kontexten der Stufe SH III C und der Frühen Eisenzeit. Für diesen Zeitraum belegen die extrahierten Stärkekörner, dass sowohl Weizen als auch Gerste gemahlen wurde, während die Geräte keine Hinweise auf die Verarbeitung von Hülsenfrüchten oder anderen Pflanzen liefern (*Abb. 1. 2*). Die Weizenstärkekörner weisen zudem Anzeichen einer teilweisen Verkleisterung auf, was auf eine Hitzebehandlung schließen lässt. Es liegt also die Vermutung nahe, dass Weizenkörner vor dem Mahlen gekocht wurden, ein Vorgang, der für die Herstellung von Bulgur notwendig ist, einer Art grobkörnig gemahlenem vorgegarten Weizen.

Von einigen der analysierten Geräte aus Tiryns konnten auch Phytolithen gewonnen werden. Dabei ließen sich zwar in vielen der Proben nur Phytolithtypen von Gräsern identifizieren, die keine artspezifische Form aufweisen und zudem wahrscheinlich aus

dem umliegenden Sediment stammen. An einigen wenigen Geräten waren aber auch dendritische Phytolithen gut vertreten. Im Gegensatz zu Stärkekörnern, die im essbaren Grassamen bzw. Getreidekorn produziert werden, werden baumförmige Phytolithen im Blütenstand der Getreidepflanze hergestellt. Die an den Tirynther Geräten festgestellten baumförmigen Morphotypen lassen sich Gerste zuweisen, was nahelegt, dass einige der Felsgerätee für das Entspelzen dieses Getreides verwendet wurde.

Neben Gerste konnte schließlich auch die Präsenz von Phytolithen nachgewiesen werden, die für Palmen kennzeichnend sind (*Abb. 3*). Es ist jedoch nicht klar, ob die Palmphytolithen in direktem Zusammenhang mit der Verwendung der Steingeräte stehen oder nur dem umgebenden Sediment entstammen. Unabhängig davon liefern die Phytolithen aber, über die bekannten Indizien in Form bildlicher Darstellungen hinaus (*vgl. S. 56 Abb. 2*), den direkten Beweis für das Vorkommen von Palmen am Ort in der untersuchten Zeitstufe.

Die Studie mikrobotanischer Reste wird mit der Untersuchung weiterer zur Beprobung verfügbarer Geräte aus früheren zeitlichen Zusammenhängen fortgesetzt. Diese Analysen werden in Zukunft zu einem breiteren Verständnis davon beitragen, wie sich die Verfügbarkeit und die Verarbeitung bestimmter Pflanzen in Tiryns im Laufe der Bronzezeit veränderten.

Calla McNamee

δενδροειδείς φυτόλιθοι. Σε αντίθεση με τους αμυλόκοκκους, οι οποίοι παράγονται σε εδώδιμους σπόρους χόρτων ή σε κόκκους σιτηρών, οι δενδροειδείς φυτόλιθοι παράγονται στις ταξιανθίες του σιταριού. Οι μορφότυποι που έχουν πιστοποιηθεί πάνω στα εργαλεία της Τίρυνθας ανήκουν σε κριθάρι, πράγμα που καθιστά λογικό το συμπέρασμα, κάποια από τα λίθινα εργαλεία να είχαν χρησιμοποιηθεί για την αποφλοίωση αυτού του δημητριακού.

Πέρα από το κριθάρι μπόρεσε επίσης να διαπιστωθεί η παρουσία φυτολίθων, που είναι χαρακτηριστικοί για τους φοίνικες (εικ. 3). Δεν είναι ωστόσο σαφές, αν οι φυτόλιθοι των φοινίκων σχετίζονται άμεσα με τη χρήση των λίθινων εργαλείων ή απλώς προέρχονται από το περιεχόμενο ίζημα. Όμως ανεξάρτητα από αυτό, οι φυτόλιθοι παρέχουν, πέρα από τις γνωστές μαρτυρίες των εικονιστικών παραστάσεων (πρβ. σελ. 56 εικ. 2), την άμεση απόδειξη για την παρουσία φοινίκων στη θέση αυτή κατά την ερευνηθείσα χρονική περίοδο.

Η μελέτη των μικροβοτανικών καταλοίπων θα συνεχιστεί με την έρευνα περαιτέρω διαθέσιμων για δειγματοληψία εργαλείων από πρωιμότερες χρονικές συνάψεις. Οι αναλύσεις αυτές θα συνεισφέρουν στο μέλλον σε μια ευρύτερη κατανόηση για το πώς άλλαξε η διαθεσιμότητα και η επεξεργασία συγκεκριμένων φυτών στην Τίρυνθα κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού.

Calla McNamee

Μικροαρχαιολογικές έρευνες σε εστίες

Εντός του μετα-ανακτορικού οικισμού της Τίρυνθας μπορέσαμε να αναγνωρίσουμε πολυάριθμους χώρους εστιών. Οι εστίες αυτές διακρίνονται από αυτές των πρωιμότερων φάσεων από τον χαρακτηριστικό τρόπο κατασκευής τους. Πρόκειται για κυκλικές κατασκευές διαμέτρου μέχρι ενός μέτρου ή ορθογωνίου περιγράμματος διαστάσεων έως και $1,0 \times 1,5$ μ. Για το υπόστρωμα των κατασκευών αυτών έχουν χρησιμοποιηθεί όστρακα κεραμικής με επίπεδη επιφάνεια, καλυμμένα με μια στρώση πηλού (εικ. 4). Χρησιμοποιώντας διάφορες μικροαρχαιολογικές μεθόδους ερευνήσαμε τις κατασκευές αυτές ώστε να μπορέσουμε να αντιληφθούμε καλύτερα την πρακτική χρήση των συγκεκριμένων εστιών (εικ. 5).

Με την εφαρμογή της μεθόδου της Φασματοσκοπίας Υπέρυθρου Μετασχηματισμού Fourier (FTIR) μπορεί να εξακριβωθεί η ορυκτολογική σύνθεση κάθε λογής υλικών (εικ. 6). Χημικές και δομικές αλλαγές των αργιλικών ορυκτών, ως συνέπεια ισχυρής θερμαντικής δράσης, μπορούν επίσης να ανιχνευθούν μέσω αυτής της μεθόδου, η οποία συνεπώς ενδείκνυται για την έρευνα πυρίμαχων εγκαταστάσεων όπως εστιών και κλιβάνων. Χάρη στις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν στο Κέντρο Kimmel για την Αρχαιολογική Επιστήμη στο Επιστημονικό Ινστιτούτο Weizmann (Rehovot, Ισραήλ) υπό την επίβλεψη της

4 Tiryns, Unterstadt. Grabungssituation: links ein ehemals rechteckiger Herd, dessen gebrannte Lehmsschicht bereits zur Hälfte entfernt wurde, rechts oben die Scherbenunterlage eines runden Herdes | Τίρυνθα, Κάτω Πόλη. Άποψη κατά τη διάρκεια της ανασκαφής: αριστερά μια αρχικά ορθογώνια εστία, της οποίας η καμμένη στρώση πηλού έχει ήδη αφαιρεθεί κατά το ήμισυ, δεξιά πάνω το υπόστρωμα από όστρακα κεραμικής μιας κυκλικής εστίας

Mikroarchäologische Untersuchungen an Herden

Innerhalb der nachpalastzeitlichen Siedlung von Tiryns konnten wir zahlreiche Herdstellen identifizieren, die sich durch ihre charakteristische Konstruktionsweise von denen älterer Phasen unterscheiden. Es handelt sich um runde oder rechteckige Strukturen mit Durchmessern von bis zu einem Meter bzw. Formaten von bis zu $1,0 \times 1,5$ m, deren Unterlage aus flach ausgelegten Scherben besteht, über die eine Lehmsschicht gestrichen wurde (Abb. 4). Unter Anwendung verschiedener mikroarchäologischer Methoden haben wir die Strukturen untersucht, um die praktische Verwendung dieser Herde besser nachvollziehen zu können (Abb. 5).

Durch die Anwendung der Fourier-Transform-Infrarotspektroskopie (FTIR) kann die mineralogische Zusammensetzung unterschiedlichster Materialien ermittelt werden (Abb. 6). Auch chemische und strukturelle Veränderungen von Tonmineralien infolge starker Hitzeeinwirkung lassen sich durch diese Methode nachvollziehen, wodurch sie sich gut für die Untersuchung von Installationen wie Herden und Öfen eignet. So konnten durch am Kimmel Center for Archaeological Science am Weizmann Institute of Science

5 Tiryns, Unterstadt. R. Kahlenberg bei der mikroarchäologischen Beprobung einer Herdstelle | Τίρυνθα, Κάτω Πόλη. Ο R. Kahlenberg κατά την μικροαρχαιολογική δειγματοληψία από το χώρο μίας εστίας

δρος Ruth Shahack-Gross (Πανεπιστήμιο Haifa) σε δείγματα από τις επιφάνειες εστιών της Τίρυνθας με υπόστρωμα οστράκων εντοπίστηκαν θερμοκρασίες έως και 600°C.

Όσον αφορά το ζήτημα της πρακτικής χρήσης των εστιών αυτών, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται, εκτός από τις επιτευχθείσες ανώτατες θερμοκρασίες, κυρίως στη σχετική διασπορά της θερμοκρασίας εντός της πλήρους επιφάνειας των εστιών. Από τις έρευνες προέκυψε ότι οι λειασμένες επιφάνειες των εστιών δεν είχαν εκτεθεί ομοιόμορφα σε υψηλές θερμοκρασίες, αλλά ότι σε κάθε περίπτωση υπάρχει ένα καθαρά αναγνωρίσιμο «θερμό σημείο» (hotspot), το οποίο κατά κανόνα δεν βρισκόταν στο κέντρο αλλά αντίθετα έκκεντρα μετατοπισμένο προς μια πλευρά στο περιθώριο της εστίας. Συνεπώς, κατά την υστερομυκηναϊκή περίοδο, η καύσιμη ύλη τοποθετούνταν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προκύψουν πάνω στην εστία δύο τμήματα, τα οποία μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν διαφορετικά: Από τη μια μεριά υπήρχε ο χώρος με την ανοιχτή φωτιά, μέσα και πάνω από την οποία επιτυγάνονταν υψηλές θερμοκρασίες, οι οποίες θα ήταν κατάλληλες για παράδειγμα για ψήσιμο ή για γρήγορο βράσιμο υγρών ουσιών. Από την άλλη μεριά, στον επίπεδο δηλαδή χώρο της εστίας, μπορούσαν να τοποθετηθούν χύτρες, οι οποίες θα εξετίθεντο σε έμμεση θερμότητα τόσο από τα πλάγια όσο και από κάτω, μέσω του υποστρώ-

(Rehovot, Israel) durchgeführte und durch Dr. Ruth Shahack-Gross (Universität Haifa) betreute Analysen auf den Oberflächen der Tirynter Herde mit Scherbenpflasterung Temperaturen von bis zu 600°C nachgewiesen werden.

Für die Frage nach der praktischen Nutzung ist neben den erreichten Höchsttemperaturen vor allem die relative Hitzeverteilung innerhalb der Herdplatten von Interesse. Die Untersuchungen ergaben, dass die geglätteten Oberflächen nicht gleichmäßig hohen Temperaturen ausgesetzt waren, sondern dass es jeweils einen deutlich erkennbaren ›Hotspot‹ gibt, der in der Regel nicht zentral, sondern in Richtung eines Randes verschoben liegt. Das Brennmaterial wurde in spätmykenischer Zeit demnach so platziert, dass auf dem Herd zwei Zonen entstanden, die jeweils unterschiedlich genutzt werden konnten: Auf der einen Seite befand sich das offene Feuer, in und über dem hohe Temperaturen erreicht wurden, die sich beispielsweise dafür eigneten, zu braten oder Flüssigkeiten schnell zum Kochen zu bringen. Kochgefäße, die auf der anderen, ebenen Seite des Herdes aufgestellt wurden, waren dagegen indirekter Wärme von der Seite und durch die Herdplatte auch von unten ausgesetzt. Solche Voraussetzungen sind ideal zum langsamen Garen und der Zubereitung von Speisen wie Eintöpfen und Breien.

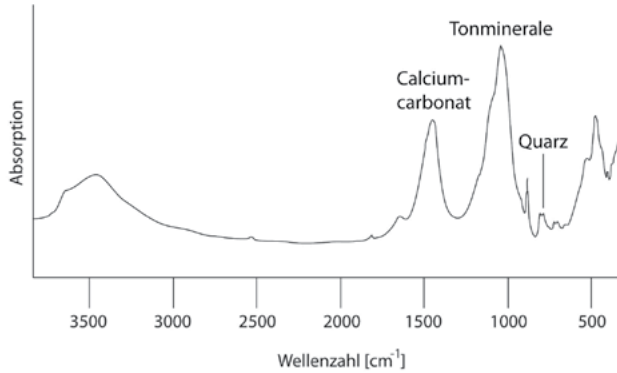
Im nachpalastzeitlichen Tiryns fanden sich eine große Anzahl entsprechender Kochtöpfe: ein- oder zweihenklige Gefäße mit Flach- oder Ringböden, die auf ebene Oberflächen gestellt werden konnten, für die Verwendung direkt im Feuer oder in der Glut aber weniger geeignet waren. Teils tragen diese Gefäße nur auf einer Hälfte der Wandung Rußspuren, nämlich auf der Seite, die dem Griff gegenüber liegt bzw. einer der Seiten, die sich zwischen den beiden Henkeln befindet. Die gängige Praxis dürfte also gewesen sein, diese Kochtöpfe stets in der gleichen Orientierung seitlich ans Feuer zu stellen und bei Bedarf näher weg- oder dichter heranzurücken. Andere Gefäße, wie Dreifußkochtöpfe, zeigen oft Rußspuren auf der Unterseite und wurden somit im oder über dem Feuer platziert – möglicherweise auch über den ›Hotspots‹ der Herde aus der Unterstadt.

Die untersuchten Herde mit Scherbenpflasterung dürften somit einer Kombination verschiedener Kochtechniken gedient haben, bei denen unterschiedliche Speisen in jeweils besonders geeigneten Gefäßen zubereitet wurden. Auch andere Nutzungsarten sind denkbar, wie das Erhitzen von Steinen im offenen Feuer, auf denen anschließend gebraten oder gebacken werden konnte. Hinweise hierauf konnten jedoch bisher nicht gefunden werden.

Raphael Kahlenberg

Ein ausführlicher Vorbericht zu den Untersuchungen findet sich im Archäologischen Anzeiger 2016/2, 82–86.

6 Tiryns, Unterstadt.
Typisches Infrarotspektrum einer Probe aus einer Herdstelle (Markierung der Peaks beispielhaft) | Τίρυνθα, Κάτω Πόλη. Τυπικό υπέρυθρο φάσμα μιας δειγματοληψίας από τον χώρο μίας εστίας (η σημείωση των κορυφών είναι παραδειγματική)

ματος της εστίας. Τέτοιες προϋποθέσεις είναι ιδανικές για το αργό, καλό βράσιμο και για την παρασκευή φαγητών όπως οι σούπες και χυλοί.

Στη μετα-ανακτορική Τίρυνθα βρέθηκε μεγάλος αριθμός σχετικών μαγειρικών αγγείων: οι χύτρες είναι μόνωτα ή δίωτα αγγεία με επίπεδες ή δακτυλιόσχημες βάσεις, τα οποία μπορούσαν να τοποθετηθούν πάνω σε επίπεδες επιφάνειες, θα ήταν ωστόσο ακατάλληλα για τη χρήση κατευθείαν μέσα στη φωτιά ή μέσα στην καιόμενη ανθρακιά. Εν μέρει τα σκεύη αυτά φέρουν ίχνη καπνιάς μόνο στο ένα ήμισυ του τοιχώματός τους και μάλιστα στην πλευρά που βρίσκεται απέναντι στη λαβή ή σε μια από τις πλευρές που βρίσκεται ανάμεσα στις δύο λαβές. Η συνήθης πρακτική θα πρέπει δηλαδή να ήταν να τοποθετούν αυτές τις χύτρες πάντα με τον ίδιο προσανατολισμό πλάι στη φωτιά και σε περίπτωση ανάγκης να τις απομακρύνουν από αυτήν ή να τις τοποθετούν κοντύτερα. Άλλα μαγειρικά σκεύη, όπως οι τριποδικές χύτρες, φέρουν συχνά ίχνη καπνιάς στην εξωτερική κάτω επιφάνεια, την πλευρά της έδρασης, και τοποθετούνταν, συνεπώς, μέσα ή πάνω στη φωτιά – πιθανώς επίσης και πάνω από τα «θερμά σημεία» των εστιών της Κάτω Πόλης.

Οι ερευνημένες εστίες με υποδομή από στρώση οστράκων κεραμικής πρέπει λοιπόν να εξυπηρετούσαν έναν συνδυασμό διαφόρων τεχνικών μαγειρικής, κατά τις οποίες διαφορετικά εδέσματα παρασκευάζονταν κάθε φορά στα αντιστοίχως ενδεδειγμένα αγγεία. Ενδεχομένως στις εστίες να εφαρμόζονταν και άλλες πρακτικές, όπως π.χ. η θέρμανση λίθινων πλακών στην ανοικτή φωτιά, η καυτή επιφάνεια των οποίων θα μπορούσε ακολουθώντας να χρησιμοποιηθεί για ψήσιμο. Αντίστοιχα ευρήματα δεν έχουν ωστόσο εντοπισθεί μέχρι στιγμής στην παρούσα ανασκαφή.

Raphael Kahlenberg

Λεπτομερής προκαταρκτική έκθεση για αυτές τις έρευνες βρίσκεται στο περιοδικό Archäologischer Anzeiger 2016/2, 82–86.

Archäozoologische und genetische Analysen zur Haustierhaltung

Archäologie kann Knochenarbeit sein. So wurden in den letzten Jahren in Tiryns 15 384 Tierknochen aus der Unterburg und der nördlichen Unterstadt archäozoologisch analysiert. Von 8395 kontextuell klar datierten Faunenresten konnten 5967 Knochen tierartlich bestimmt werden. Sie belegen, dass vor allem die Haustiere (98% der Knochen) in Tiryns von nahrungswirtschaftlicher Bedeutung waren. Wie auch an anderen mykenischen Fundplätzen wie Lerna, Pylos, Midea und Pevkakia Magula zu beobachten, wurden Schafe und Ziegen am häufigsten geschlachtet, gefolgt von Rindern und Hausschweinen. Werden die Haustieranteile statt nach Knochenzahl nach dem Fundgewicht beurteilt, zeigt sich indes, dass Rinder für die Versorgung mit Fleisch und Milch eine ebenso bedeutende Rolle wie Schafe und Ziegen gespielt haben. Die Wichtigkeit der Nutzung von Sekundärprodukten wie Milch, Wolle und Arbeitskraft verdeutlicht der Umstand, dass Rinder, Schafe und Ziegen mehrheitlich im Erwachsenenalter geschlachtet wurden.

Anders ist die Situation beim Hausschwein, das als Fleischtier vorrangig im juvenilen und subadulten Alter geschlachtet wurde. Eine wie bei den anderen Arten ausgewogene Skelettreste-Verteilung, also das gleichmäßige Auftreten verschiedener Körperteile im Fundmaterial, deutet dabei auf eine Schlachtung vor Ort hin. Eine örtliche Haltung wird darüber hinaus dadurch plausibel, dass die geschlechtsspezifische Bestimmung von Unterkiefern (*Abb. 7*) und losen Eckzähnen das natürliche Geschlechterverhältnis einer Schweinepopulation widerspiegelt. Ein Pollenprofil vom nahegelegenen Lerna-See belegt denn auch, dass sich in der Uferregion um den Golf von Argos eine immergrüne Vegetation aus Kermes- und Steineichen sowie Orientalischen Hainbuchen erstreckte, die gute Bedingungen für die Schweinemast bot. Bei den Rindern könnte demgegenüber die Einstreueung von Knochen, die ihrer Größe nach im Übergang zwischen Hausrind und Ur liegen, darauf verweisen, dass neben kleineren lokalen Rindern auch Importe aus anderen Gegenden zur Schlachtung kamen.

In der genetischen Untersuchung von DNA-Proben aus Knochen und Zähnen von Schweinen und Rindern aus der Unterburg und nördlichen Unterstadt erscheinen indes eher die Schweine als weitgereist. Sorgfältige Studien unter hochreinen Laborbedingungen (*Abb. 8*) konnten erstmals an griechischem Fundmaterial verschiedene Stammlinien von Schweinen und Rindern unterscheiden. Auf dieser Grundlage werden aufschlussreiche Vergleiche zwischen DNA-Daten aus Tiryns und anderen Orten und Regionen des Ostmittelmeerraums möglich, die es sogar erlauben, Verbreitungswege von Nutztierarten nachzuzeichnen.

Die Ergebnisse zeigen etwa, dass Schweine bereits im 3. Jahrtausend v. Chr. oder früher zwischen Griechenland und Anatolien bewegt und später in die südliche Levante überführt wurden. Diese spätere Populationsverschiebung lässt sich anhand antiker DNA aus der frühen Eisenzeit erschließen und muss spätestens bis ca. 900 v. Chr. erfolgt sein.

7 Tiryns, Fragment eines Schweinekiefers aus der Unterburg mit Zähnen | Τίρυνθα, Κάτω Ακρόπολη, θραύσμα κάτω γνάθου χοίρου με δόντια

Αρχαιοζωολογικές και γενετικές αναλύσεις για την εκτροφή οικόσιτων ζώων

Η αρχαιολογική έρευνα είναι τόσο πολυσχιδής και διεξοδική, ώστε να φτάνει «μέχρι το κόκκαλο». Έτσι τα τελευταία χρόνια στην Τίρυνθα υποβλήθηκαν σε αρχαιοζωολογική ανάλυση συνολικά 15 384 οστά ζώων από την Κάτω Ακρόπολη και τη βόρεια Κάτω Πόλη. Από τα 8395 κατάλοιπα πανίδας, τα οποία χρονολογούνται με σαφήνεια λόγω της αρχαιολογικής τους συνάφειας, συνολικά 5967 οστά κατέστη δυνατό να ταξινομηθούν ως προς το γένος και το είδος του ζώου στο οποίο ανήκαν. Τα οστά αυτά τεκμηριώνουν ότι στην Τίρυνθα κυρίως τα οικόσιτα ζώα (98 % των οστών) έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διατροφική οικονομία. Όπως παρατηρείται και σε άλλες μυκηναϊκές θέσεις – για παράδειγμα στη Λέρνα, στην Πύλο, στη Μιδέα και στη Μαγούλα Πευκάκια – τα αιγοπρόβατα σφάζονταν συχνότερα, ακολουθούμενα από βοοειδή και χοίρους. Αν ωστόσο ως κύριο κριτήριο ληφθεί το βάρος αντί του αριθμού των οστών ανά είδος οικόσιτων ζώων, φαίνεται ότι τα βοοειδή έπαιζαν εξίσου σημαντικό ρόλο με αυτόν των αιγοπροβάτων για τον εφοδιασμό σε κρέας και γάλα. Τη σημασία της χρήσης τους για δευτερογενή προϊόντα, όπως γάλα, μαλλί, καθώς και για την εργατική τους δύναμη, υπογραμμίζει και το γεγονός ότι βοοειδή και αιγοπρόβατα σφάζονταν ως επί το πλείστον σε ενήλικη ηλικία.

Η περίπτωση του χοίρου διαφέρει, καθώς χρησίμευε πρωτίστως για την παραγωγή κρέατος και σφαζόταν κυρίως σε νεαρή ή σε πρώιμη ενήλικη ηλικία. Μια, όπως και στα άλλα είδη, ισορροπημένη κατανομή των σκελετικών καταλοίπων, δηλαδή η ομοιόμορφη εμφάνιση διαφόρων μελών του σώματος στο υλικό, παραπέμπει συγχρόνως σε σφαγή μέσα στον χώρο του οικισμού. Η εντόπια εκτροφή φαίνεται εξάλλου πιθανότερη από το γεγονός ότι ο φυλετικός προσδιορισμός κάτω γνάθων και μεμονωμένων κυνοδόντων αντικατοπτρίζει την αναμενόμενη κατανομή φύλων ενός φυσικού πληθυσμού χοίρων

8 Tel Aviv, DNA-Labor
der Universität.
Archäogenetikerin
M. Meiri bei der
Probenvorbereitung |
Tel Aviv, Πανεπιστημιακό
εργαστήριο DNA. Η
αρχαιογενετίστρια
Μ. Meiri κατά την
προετοιμασία της
δειγματοληψίας

Wahrscheinlich ist sie auf die Wanderung sogenannter Seevölkergruppen nach Osten in der späten Bronzezeit zurückzuführen, was sich schlüssig mit der Tatsache verbinden lässt, dass Schweine als relativ kleine Allesfresser geeignetes und sicher beliebtes Lebewohl für den Seetransport darstellten.

Eine vergleichbare Überschneidung des genetischen Fingerabdrucks in Griechenland und Israel wie bei den Schweinen ließ sich bei Rindern nicht nachweisen. Dies belegt, dass Rinder aufgrund ihrer Natur nicht in vergleichbarer Weise überführt wurden. So unterstreichen die Resultate der Genanalyse nicht nur die Einzigartigkeit der Wechselwirkungen zwischen den Regionen des östlichen Mittelmeerraumes in der Bronze- und Eisenzeit, sondern verdeutlichen zudem, dass jede Spezies infolge ihrer natürlichen Charakteristika ihre ganz individuelle Geschichte erzählt.

Meirav Meiri
Peggy Morgenstern

Ein ausführlicher Vorbericht zu den Tierknochenanalysen von P. Morgenstern findet sich im Archäologischen Anzeiger 2016/2, 86–96.

(εικ. 7). Ένα διάγραμμα γύρης από τη γειτονική λίμνη Λέρνα μαρτυρεί επίσης ότι στην παρόχθια περιοχή γύρω από τον Αργολικό κόλπο απλωνόταν μια καταπράσινη βλάστηση από πουρνάρια και βελανιδιές καθώς και από ανατολιτικούς καρπίνους, η οποία προσέφερε καλές προϋποθέσεις για την πάχυνση των χοίρων. Αντίθετα στα βοοειδή η κατανομή των οστών, τα οποία βάσει των διαστάσεών τους βρίσκονται στο μεταίχμιο ανάμεσα στα οικόσιτα και στα άγρια βοοειδή, ενδεχομένως να οφείλεται στο ότι εκτός από τα μικρότερα ντόπια βόδια γινόταν και εισαγωγή ζώων για σφαγή από άλλες περιοχές.

Η γενετική διερεύνηση του DNA των δειγμάτων που ελήφθησαν από οστά και δόντια χοίρων και βοδιών από την Κάτω Ακρόπολη και τη Βόρεια Κάτω Πόλη έδειξε πως τελικά η προέλευση των χοίρων ήταν αρκετά πολύπλοκη. Λεπτομερείς αναλύσεις σε από εργαστηριακές συνθήκες υψηλής αποστείρωσης (εικ. 8) μπόρεσαν για πρώτη φορά να διακρίνουν στο ελληνικό οσσεϊκό υλικό διάφορες φυλετικές γραμμές χοίρων και βοοειδών. Πάνω σε αυτή τη βάση καθίστανται δυνατές διαφωτιστικές συγκρίσεις ανάμεσα σε στοιχεία DNA από την Τίρυνθα και από άλλες θέσεις και περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, οι οποίες μάλιστα θα επιτρέπουν την καταγραφή οδών εξάπλωσης ζώων για εκμετάλλευση.

Τα αποτελέσματα των αναλύσεων δείχνουν για παράδειγμα ότι ήδη την 3η χιλιετία π.Χ. ή παλαιότερα οι χοίροι μετακινήθηκαν ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ανατολία και αργότερα μεταφέρθηκαν στο νότιο συρο-παλαιστινιακό χώρο. Αυτή η μεταγενέστερη πληθυσμιακή μετατόπιση τεκμηριώνεται βάσει αναλύσεων αρχαίου DNA από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και πρέπει να συνέβη το αργότερο μέχρι περ. το 900 π.Χ. Πιθανώς ανάγεται στη μετακίνηση προς τα ανατολικά των λεγόμενων ομάδων των «Λαών της Θάλασσης» κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, πράγμα που συνδέεται λογικά με το γεγονός ότι οι χοίροι ως σχετικά μικρά παμφάγα αποτελούσαν κατάλληλα και σαφώς δημοφιλή ζώα για τη μεταφορά μέσω θαλάσσης.

Αντίθετα με την περίπτωση των χοίρων, στα βοοειδή δεν εντοπίστηκε ένα συγκρίσιμο κοινό σημείο του γενετικού αποτυπώματος στην Ελλάδα και το Ισραήλ. Αυτό αποδεικνύει ότι τα βόδια λόγω της φύσης τους δεν εξαπλώθηκαν με παρόμοιο τρόπο. Έτσι τα αποτελέσματα της γενετικής ανάλυσης δεν υπογραμμίζουν μόνο τη μοναδικότητα των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου κατά την Εποχή του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου αλλά καθιστούν επίσης σαφές ότι κάθε είδος, εξαιτίας των φυσικών του χαρακτηριστικών, διηγείται τη δική του, απολύτως ιδιαίτερη ιστορία.

Meirav Meiri
Peggy Morgenstern

Λεπτομερής προκαταρκτική έκθεση της P. Morgenstern για τις αναλύσεις των οστών ζώων βρίσκεται στο περιοδικό Archäologischer Anzeiger 2016/2, 86–98.

Trägt man das in Tiryns (noch) so?

Die von Arthur Evans 1903 im kretischen Knossos entdeckte ›Schlangengöttin‹ (Abb. 9) führte der archäologischen Fachwelt erstmals die traditionelle Frauentracht der palatialen ägäischen Bronzezeit vor Augen: eine Kombination aus einem aufwendig mit Volants besetzten Wickelrock und einem bortenverzierten, die Brust freilassenden und so betonenden niederrartigen Oberteil. In den letzten Jahren nun hat sich vermehrt die Auffassung verbreitet, dass es sich bei dem vermeintlichen Mieder tatsächlich um ein knöchellanges, vom Rock überdecktes Untergewand handelt. Maßgeblich hierfür ist zum einen der Umstand, dass sich bei der Rekonstruktion dieses als *heanos* bezeichneten Kleidungsstückes die in den bildlichen Darstellung so markanten Borten sämtlich und plausibel mit einer technischen Funktion wie dem Säumen von Schnittkanten verbinden lassen. Zum anderen erklärt die *heanos*-Hypothese elegant, warum besonders auf Darstellungen aus Akrotiri auf Santorin unterhalb des Rocksaums oft ein zweiter Gewandsaum erkennbar scheint. Auf die Kykladeninseln hatte sich die Tracht vom minoischen Kreta aus ebenso verbreitet wie auf das mykenische Festland. Hier ist sie u.a. in den Wandmalereien des mykenischen Palastortes Tiryns, seit 2006 Gegenstand des Projektes ›Bildräume und Raumbilder‹, vielfach belegt. Ein Neufund einer solchen Darstellung in einer Prozessionsszene (Abb. 10) erweist sich allerdings als überraschend... ›widerbortig‹!

Denn klar zeigt sich am Oberkörper der linken von zwei nach rechts schreitenden Frauengestalten eine Gewandborte, die – frei jedes sartorischen Sinns – unterhalb der Brust ganz ungewöhnlich und ›untechnisch‹ quer über die Vorderseite des Oberkörpers geführt wird. Weder bei einem *heanos* noch beim traditionell rekonstruierten Mieder fügt sich diese Borte schlüssig ein. Lediglich bei einer Unterform einer Variante des Obergewandes, die aufgrund weniger Bildbelege vermutet und als ›Bolero‹ bezeichnet wird, erscheinen überhaupt über die Oberkörpervorderseite geführte Borten – dort allerdings paarig gekreuzt und nicht wie im Tirynther Bild einzeln. Hat sich also der in Tiryns tätige Maler schlicht geirrt? Tatsächlich wurde gelegentlich schon vermutet, dass das minoische Gewand im mykenischen Griechenland gar nicht als konkrete Kleidung, sondern nur als malarische Konvention überlebt hatte, als ikonographisches Relikt.

Nun ist die eigentümliche ›Inframmarborte‹ zwar in keiner zweiten Malerei aus Tiryns zweifelsfrei belegt – oft wird der betreffende Teil des Oberkörpers schlicht durch einen Arm verdeckt –, aber der mit ihr zu verbindende und schon an sich ebenfalls ungewöhnliche Winkel, in dem die seitlich die vordere Gewandöffnung säumende Borte verläuft, ist geradezu typisch für Tiryns. Zudem zeichnen sich die Frauengewänder in Tirynther Wandbildern noch durch eine Reihe weiterer Auffälligkeiten aus; hierzu gehören vergleichsweise komplexe und in Einzelfällen sogar asymmetrische Abfolgen von Volants, unter denen man letztlich ein gewisses Maß an ›Patchwork‹ bei der Trägerbahn, dem eigentlichen Rock, vermuten müsste. Auch hier mag man über einen mangelnden Realitäts-

Φοριέται αυτό στην Τίρυνθα (ακόμα) έτσι;

Η >Θεά των Όφρων, η οποία αποκαλύφθηκε το 1903 από τον Αρθούρο Έβανς στην κρητική Κνωσό (εικ. 9), κατέδειξε για πρώτη φορά στους ειδικούς της επιστήμης της αρχαιολογίας την παραδοσιακή γυναικεία ενδυμασία στο Αιγαίο κατά την ανακτορική περίοδο της Εποχής του Χαλκού: συνδυασμός μιας φούστας-φακέλου στολισμένης με περίτεχνα βολάν και ενός περικορμίου τύπου κορσέ, διακοσμημένου με μπορντούρες, που αφήνει ακάλυπτο – προβάλλοντας το ταυτοχρόνως – το στήθος. Αναφορικά τώρα με τον υποτιθέμενο κορσέ, τα τελευταία χρόνια διαδόθηκε ευρέως η άποψη ότι στην ουσία πρόκειται για ένα, μακρύ μέχρι τον αστράγαλο, μονοκόμματο εσωφόρεμα, το οποίο επικαλυπτόταν από την φούστα. Αποφασιστικής σημασίας για αυτήν την αποκατάσταση του ενδύματος, το οποίο χαρακτηρίζεται ως >εανός<, είναι αφενός το γεγονός ότι οι τόσο χαρακτηριστικές μπορντούρες που διακρίνονται στις εικονιστικές παραστάσεις μπορούν κάλλιστα να ερμηνευθούν

9 Knossos, sog. Schlangengöttin. Fayencestatuette | Κνωσός, λεγόμενη Θεά των Όφρων. Ειδώλιο από φαγεντιανή

ως ρέλι, το οποίο κάλυπτε τις παρυφές του υφάσματος. Αφετέρου, η υπόθεση του εανού εξηγεί με κομψό τρόπο για ποιο λόγο ιδιαίτερα στις παραστάσεις από το Ακρωτήρι της Σαντορίνης φαίνεται να ξεπροβάλλει συχνά μέσα από τη φούστα το στρίφωμα ενός δεύτερου ενδύματος. Η φορεσιά αυτή διαδόθηκε από τη μινωική Κρήτη, τόσο προς τα νησιά των Κυκλάδων, όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Εκεί το ένδυμα μαρτυρείται σε πολλές περιπτώσεις, μεταξύ άλλων και στις τοιχογραφίες της μυκηναϊκής ανακτορικής θέσης της Τίρυνθας, οι οποίες από το 2006 και εξής αποτελούν αντικείμενο του προγράμματος >Εικόνες των χώρων και χώροι των εικόνων<. Σε ένα νέο εύρημα μιας τέτοιας παράστασης πομπικής σκηνής (εικ. 10) εντοπίσαμε απροσδόκητα μια συναρπαστική ιδιορρυθμία!

Και τούτο επειδή στο πάνω μέρος του σώματος της αριστερής εκ των δύο γυναικών που βαδίζουν προς τα δεξιά εμφανίζεται καθαρά μια μπορντούρα, η οποία – χωρίς κάποια μοδιστρική αναγκαιότητα – κατευθύνεται, λοξά πάνω από την μπροστινή πλευρά του κορμού, εντελώς ασυνήθιστα και μάλλον >άτεχνα< κάτω από το στήθος. Η μπορντού-

10 Tiryns, Prozessionsszene. Wandmalerei | Τίρυνθα, πομπική σκηνή. Τοιχογραφία

bezug des Malers spekulieren. Weitere beobachtbare Eigenheiten sind jedoch leichter auch mit einer lokalen Trachtsitte erklärlich, so die auffällige Bevorzugung eines roten Grundstoffes für die Oberteile oder die Neigung, Gürtel und Oberteil im Bortenmuster aufeinander abzustimmen. Und so bleibt nach derzeitigem Stand der durch die »widerbor-tige« Borte angestoßenen Detailstudien die Frage im Raum, ob hier tatsächlich eine rein ikonographische Überlieferung der traditionellen Tracht dokumentiert ist oder ob wir in ungewöhnlicher Klarheit eine spezifische lokale Ausprägung der ägäischen Frauentracht vor uns sehen – beides stellt indes einen bemerkenswerten und in seinen sozialen Implikationen spannenden Befund dar.

Ulrich Thaler

ρα αυτή δεν μπορεί να ταιριάξει λογικά ούτε σε έναν εανό, αλλά ούτε και σε έναν παραδοσιακού τύπου κορσέ. Γενικά μπορντούρες πάνω από την εμπρόσθια πλευρά του κορμού εμφανίζονται μόνο σε μια υποκατηγορία μιας παραλλαγής του περικορμίου, που συμβατικά χαρακτηρίζεται ως «μπολερό» και την ύπαρξη της οποίας υποθέτουμε βασιζόμενοι σε λίγες εικονιστικές μαρτυρίες – εκεί ωστόσο οι μπορντούρες εικονίζονται σε διασταυρωμένα ζεύγη και όχι μεμονωμένες όπως στην παράσταση από την Τίρυνθα. Μήπως άραγε ο ζωγράφος που εργαζόταν στην Τίρυνθα έκανε απλά ένα λάθος; Πράγματι, περιστασιακά έχει ήδη εκφρασθεί η άποψη ότι το μινωικό ένδυμα δεν επιβίωσε στη μυκηναϊκή Ελλάδα ως πραγματική φορεσιά αλλά ως ζωγραφική σύμβαση, ως εικονογραφικό λείψανο.

Μολονότι αυτή η ιδιόμορφη «υπομαστική μπορντούρα» δεν μαρτυρείται με βεβαιότητα (και) σε κάποια άλλη τοιχογραφία στην Τίρυνθα, καθώς συχνά το σχετικό τμήμα του κορμού καλύπτεται απλά από ένα χέρι, ωστόσο με την κατεύθυνση αυτής της μπορντούρας συνδέεται και το ρέλι, που περιβάλλει με εξίσου ασυνήθιστη, αλλά τυπική ειδικά για τη Τίρυνθα, φορά το εμπρόσθιο άνοιγμα του ενδύματος στα πλάγια. Τα γυναικεία ενδύματα στις τοιχογραφίες της Τίρυνθας χαρακτηρίζονται επιπλέον από μια σειρά περαιτέρω ασυνήθιστων στοιχείων: σε αυτά ανήκουν συγκριτικά περίπλοκες και σε μεμονωμένες περιπτώσεις μάλιστα ασύμμετρες συνθέσεις με βολάν, τα οποία πιθανότατα ήταν στερεωμένα με κάποια επανασυνθετική τεχνική ραψίματος (π.χ. patchwork) στο υφασμάτινο υπόστρωμα της καθεαυτό φούστας. Και η περίπτωση αυτή ενδεχομένως να οφείλεται στην ελαστικότητα του ζωγράφου ως προς την ακριβή απόδοση της πραγματικότητας. Περαιτέρω παρατηρούμενες ιδιομορφίες μπορούν ωστόσο να ερμηνευθούν ευκολότερα ως εθιμική παραλλαγή τοπικής ενδυμασίας, όπως η εμφανής προτίμηση ενός κόκκινου υφάσματος για τα περικόρμια ή η τάση να εναρμονίσουν το διακοσμητικό σχέδιο της μπορντούρας ανάμεσα στη ζώνη και το περικόρμιο. Ακόμα και μετά την παρούσα λεπτομερή επισκόπηση των δεδομένων, παραμένει αναπάντητο το ερώτημα που άνοιξε η «ιδιόρρυθμη» μπορντούρα, δηλαδή το κατά πόσο πρόκειται για μια συμβατική εικονογραφική απόδοση της παραδοσιακής ενδυμασίας ή για το εάν βλέπουμε μπροστά μας με ασυνήθιστη ευκρίνεια μια συγκεκριμένη, τοπική εκδοχή του αιγαιακού γυναικείου ενδύματος. Σε κάθε περίπτωση και τα δύο ενδεχόμενα αποτελούν ένα αξιοσημείωτο και ως προς τις κοινωνικές του επιπτώσεις συναρπαστικό εύρημα.

Ulrich Thaler

Feldforschungen

An aerial photograph showing ancient stone ruins, likely a city wall, situated in a dense, wooded area. The ruins are made of large, rectangular stone blocks and are partially obscured by the surrounding vegetation. The overall tone of the image is sepia or brownish, giving it a historical and archaeological feel.

2 Hintergrund: Tithorea, Arbeiten am höchstgelegenen
Stadtmauer-Abschnitt oberhalb des Dorfes, 2017 (Ok-
tokopter-Aufnahme) | Στο βάθος: Τιθορέα, εργασίες
στο ψηλότερα ευρισκόμενο τμήμα του τείχους πάνω
από το χωριό, 2017 (λήψη με οκτακόπτερο)

1 Kerameikos, im Inneren der Zisterne Z 15 | Κεραμεικός, στο εσωτερικό της δεξαμενής Z 15

Έρευνες πεδίου

1 Olympia, Q 16.1, Brunnen | Ολυμπία, Q 16.1, πηγάδι

Olympia

Auf der Suche nach der Agora Olympias – Die Grabung südlich der Südhalle

Auf der Suche nach der Agora von Olympia, deren Lage im Süden des Heiligtums der antike Schriftsteller Pausanias andeutet, wurde in diesem Jahr die bereits 2016 vor der Südhalle angelegte Sondage erweitert. Hier ist das antike Gelände bis hin zum mittelalterlichen Flussbett des Alpheios noch unerforscht und durch meterhohe Sedimentschichten geschützt. Die Überreste der älteren griechischen Perioden blieben leider auch in diesem Jahr gering.

Zum Vorschein kamen lediglich zwei ca. 4 m tiefe Erdbrunnen, die durch keramische Funde gegen Mitte des 5. Jahrhunderts v. Chr. datiert werden können (*Abb. 1*). Eine Feuerstelle neben einem der Brunnen, Scherben einfacher Trink- und Kochkeramik und andere Abfälle, wie Tierknochen, in den Brunnenfüllungen zeigen, dass hier, wie im Südosten des Heiligtums, die Besucher der athletischen Spiele auf einer Art Festwiese lagerten. Die Brunnen dienten nur zur kurzfristigen Wasserversorgung und wurden nach Beendigung der Spiele wieder zugeschüttet. Versammlungen oder Prozessionen können nicht gleichzeitig an dieser Stelle, sondern müssen in einer größeren Entfernung zur Südhalle stattgefunden haben.

In der späteren Kaiserzeit, nachdem viele periphere Bauten für das Errichten einer Festung im Zentrum des Heiligtums als Schutz vor barbarischen Invasoren abgerissen worden waren, ließ sich hier eine Ziegelei nieder und beseitigte mit ihren Installationen und Abfallgruben einen Großteil der älteren Schichten. Vom Brennofen ist ein nicht unbedeutender Teil der Feuerkammer mit dem Schürloch erhalten, die Mitte ist jedoch durch ein christliches Grab zerstört (*Abb. 2*). Ein weiteres Grab aus großen Kalksteinplatten liegt nördlich des Ofens. Beide müssen zu dem christlichen Dorf gehören, das sich in der Spätantike in den Trümmern der heidnischen Kultstätte ausbreitete und zu dem als repräsentativstes Gebäude die Basilika in den Resten der ehemaligen Werkstatt des Phidias gehört.

Reinhard Senff

2 Olympia, Q 17.1, Töpferofen und christliche Gräber | Ολυμπία, Q 17.1, κεραμικός κλίβανος και χριστιανικοί τάφοι

Ολυμπία

Αναζητώντας την Αγορά της Ολυμπίας – Η ανασκαφή νοτίως της Νότιας Στοάς

Αναζητώντας την Αγορά της Ολυμπίας, της οποίας τη θέση στα νότια του ιερού υπαινίσσεται ο αρχαίος συγγραφέας Πausανίας, τη χρονιά αυτή επεκτάθηκε η τομή που είχε διανοιχτεί ήδη το 2016 μπροστά από τη Νότια Στοά. Εδώ ο αρχαίος χώρος μέχρι τη μεσαιωνική κοίτη του ποταμού Αλφειού είναι ακόμα ανεξερεύνητος και προστατεύεται από στρώσεις ιζημάτων αρκετών μέτρων. Τα κατάλοιπα των πρωιμότερων ελληνικών περιόδων παρέμειναν και αυτή τη χρονιά, δυστυχώς, ελάχιστα. Εμφανίστηκαν μόνο δύο πηγάδια βάθους περ. 4 μ., τα οποία μέσω κεραμικών ευρημάτων μπορούν να χρονολογηθούν περίπου στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. (εικ. 1). Μία εστία δίπλα σε ένα από τα πηγάδια, όστρακα απλής κεραμικής, που προέρχονται από αγγεία πόσης και από αγγεία μαγειρικού χαρακτήρα καθώς και άλλα απορρίμματα, όπως οστά ζώων, που βρέθηκαν στις επιχώσεις των πηγαδιών δείχνουν ότι όπως στα νοτιοανατολικά του ιερού έτσι και εδώ οι επισκέπτες των αθλητικών αγώνων κατασκήνωναν σε ένα είδος «εορταστικού λιβαδιού».

3 Olympia-Umland Survey. Surveygebiet nördlich von Olympia, Blick von Nordwesten | Επισκόπηση της ευρύτερης περιοχής της Ολυμπίας. Περιοχή επισκόπησης βορείως της Ολυμπίας, άποψη από βορειοδυτικά

Der multidimensionale Raum Olympia – Landschaftsarchäologische Untersuchungen zu Struktur, Interdependenzen und Wandel räumlicher Vernetzungen

Die Bedeutung des Heiligtums von Olympia liegt in seiner überregionalen und panhellenischen Strahlkraft, gleichwohl bildet es einen Bezugspunkt für die umliegenden Orte und die weitere Region. Das Ziel dieses Projektes ist es, die konkreten Strukturen der Region und die Vernetzung Olympias mit seinem Umland beispielhaft zu untersuchen (Abb. 3). Dadurch werden die wechselseitigen Beziehungen und Abhängigkeiten kenntlich, die in dieser Form bislang noch nicht Gegenstand der Forschung waren. Zur Umsetzung dieses Ziels basiert das Projekt auf einer interdisziplinären Herangehensweise, die archäologische, geoarchäologische und althistorische Methoden umfasst.

Die Feldforschungen waren auf 3 Jahre (2015–2017) angelegt, in denen drei ausgewählte Zonen – um die Dörfer Epitalio, Salmone und die Umgebung des antiken Olympia – in einem intensiven Rastersurvey prospektiert wurden.

Die frühesten nachweisbaren anthropogenen Spuren reichen in die Frühbronzezeit zurück. Im Survey neu entdeckte mykenische Kammergräber ergänzen gerade um Epitalio

Τα πηγάδια εξυπηρετούσαν μόνο τον βραχυπρόθεσμο εφοδιασμό με νερό και μετά το πέρας των αγώνων επιχώνονταν πάλι. Συγκεντρώσεις ή πομπές δεν μπορεί να είχαν πραγματοποιηθεί ταυτόχρονα σε αυτή τη θέση, αλλά πρέπει να είχαν λάβει χώρα σε μια μεγαλύτερη απόσταση από τη Νότια Στοά.

Στην υστερότερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, αφού κατεδαφίστηκαν πολλά περιφερειακά κτήρια για τη δημιουργία ενός φρουρίου στο κέντρο του ιερού με σκοπό την προστασία από βαρβαρικές επιδρομές, εγκαταστάθηκε εδώ ένα εργαστήριο κεραμοποιίας και εξαιτίας των εγκαταστάσεων και των λάκκων απορριμμάτων του παραμερίστηκε ένα μεγάλο μέρος των παλαιότερων στρωμάτων. Από τον κλίβανο σώθηκε ένα μεγάλο τμήμα του θαλάμου καύσης με την σωζόμενη οπή για το σκάλισμα της φωτιάς, το κέντρο του όμως είχε καταστραφεί από έναν χριστιανικό τάφο (εικ. 2). Ένας άλλος τάφος από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες βρίσκεται βορείως του κλιβάνου. Και οι δύο πρέπει να ανήκουν στο χριστιανικό χωριό, το οποίο, κατά την ύστερη αρχαιότητα, απλώθηκε πάνω στα ερείπια του ειδωλολατρικού ιερού· αντιπροσωπευτικότερο κτήριο του χωριού είναι η Βασιλική, στα ερείπια του άλλοτε εργαστηρίου του Φειδία.

Reinhard Senff

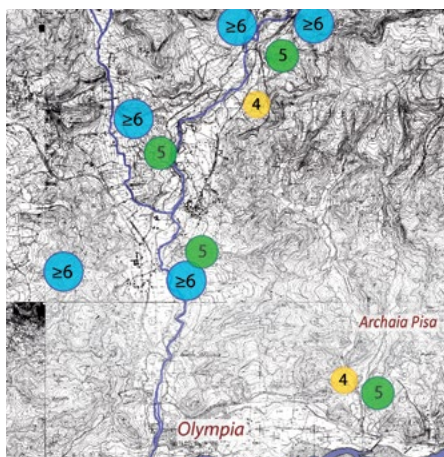
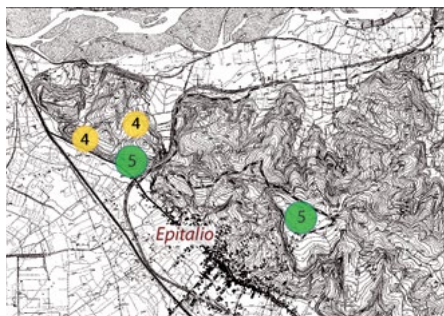
Διεύθυνση: Reinhard Senff | Συμμετέχοντες: Richard Widukind v. Bremen, Justine Diemke, Katja Golombiewski, Fabiola Heynen, Federica Mirabella, Julia Pygock, Julian Gabriel Schneider, Mia Theobald | Συντηρητές: Rebecca Grethe, Kyril Radezky | Χρηματοδότηση: DAI

Ο πολυδιάστατος χώρος της Ολυμπίας – Αρχαιολογική και τοπολογική διερεύνηση της δομής, της αλληλεξάρτησης και της μεταβολής χωροταξικών δικτύωσεων

Η σημασία του ιερού της Ολυμπίας έγκειται στην πανεθνική και πανελλήνια ακτινοβολία του. Ωστόσο αποτελεί επίσης ένα σημείο αναφοράς για τη γύρω και την ευρύτερη περιοχή. Στόχος αυτού του προγράμματος είναι η παραδειγματική διερεύνηση συγκεκριμένων δομών της περιοχής και της δικτύωσης της Ολυμπίας με τα περίχωρά της (εικ. 3). Διαμέσου αυτού γίνονται ευδιάκριτες οι αμοιβαίες σχέσεις και οι εξαρτήσεις, οι οποίες σε αυτήν τη μορφή δεν είχαν αποτελέσει έως τώρα αντικείμενο έρευνας. Για την επίτευξη του στόχου αυτού, το πρόγραμμα βασίζεται σε μια διεπιστημονική προσέγγιση που περιλαμβάνει αρχαιολογικές, ιστορικές και γεωαρχαιολογικές μεθόδους.

Οι έρευνες πεδίου διενεργήθηκαν κατά τη διάρκεια τριών ετών (2015-2017), στα οποία διεξήχθη εντατική επιφανειακή έρευνα σε τρεις επιλεγμένες ζώνες διασκόπησης: γύρω από τα χωριά Επιτάλιο και Σαλμώνη και στην περιοχή της αρχαίας Ολυμπίας.

Τα πρώτα αποδεδειγμένα ανθρωπογενή ίχνη ανάγονται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Οι μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι που ανακαλύφθηκαν πρόσφατα κατά την επιφα-

4 Olympia, Umland Survey, Kartierung von Fundstellen mit 4, 5 oder ≥ 6 Phasen (2015–2017) | Επισκόπηση της ευρύτερης περιοχής της Ολυμπίας, χαρτογράφηση θέσεων με 4, 5 ή ≥ 6 φάσεις (2015–2017)

die bereits bekannten mykenischen Fundorte. Wie auch durch andere Surveys in Griechenland bekannt ist, sind die Phasen der Frühen Eisenzeit und der Archaik im Vergleich zu den klassischen bis römischen Phasen seltener anzutreffen. Die byzantinischen und nachbyzantinischen Plätze sind in den drei Zonen unterschiedlich repräsentiert. In der Zone Epitalio sind sie seltener als in der Zone Salmone und um das Dorf Archaia Pisa (ehemals Miraka). Die Gegenüberstellung der räumlichen Verteilung von ein- oder mehrphasigen Fundplätzen lässt erkennen, dass mehrphasige Plätze in der Zone um Olympia am häufigsten vorkommen, während sie in der Zone Salmone und um das Dorf Archaia Pisa kaum auftreten (Abb. 4). Diese Gewichtung ist vielleicht darauf zurückzuführen, dass das panhellenische Heiligtum eine Anziehungskraft nicht nur für die internationalen Besucher, sondern auch für die lokale Bevölkerung besaß. Auf die Transformation des antiken Olympia verweisen antike Spolien aus Muschelkalk, die in der Umgebung von Olympia verbaut sind und vermutlich aus dem Heiligtum stammen.

Umfangreiche geomorphologische und geoarchäologische Untersuchungen wurden am westlichen Rand des großen Beckens von Makrisia durchgeführt, wo in den Vorjahren aussagekräftige Seesedimente erfasst werden konnten. Insbesondere erfolgten Arbeiten an Terrassenresten eines Sees, der mindestens bis in die Bronzezeit existiert hat und eine gewisse Bedeutung für Olympia gehabt haben dürfte. Weitere Arbeiten wurden am Unterlauf

5 Blick nach Westen auf den unteren Alpheios mit einem möglicherweise antiken, flussbegleitenden Mauersystem basierend auf geophysikalischen Prospektionen. Die Polygonalmauer ist stellenweise oberflächlich sichtbar | Άποψη προς τα Δυτικά προς τον Κάτω Αλφειό με ένα πιθανώς αρχαίο, παραποτάμιο σύστημα τειχών βάσει γεωφυσικών διασκοπήσεων. Ο πολυγωνικός τοίχος είναι κατά τόπους επιφανειακά ορατός

νειακή έρευνα συμπληρώνουν τα ήδη γνωστά μυκηναϊκά ευρήματα γύρω από το Επιτάλιο. Όπως είναι γνωστό και από άλλες επιφανειακές έρευνες στην Ελλάδα, ευρήματα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και της αρχαϊκής περιόδου συναντώνται πιο σπάνια από ό,τι της κλασικής και της ρωμαϊκής εποχής. Οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές θέσεις εκπροσωπούνται διαφορετικά στις ζώνες διασκόπησης. Γύρω από το Επιτάλιο είναι σπανιότερες από ό,τι στη Σαλμώνη και γύρω από το χωριό Αρχαία Πίσα (πρώην Μιράκα). Η αντιπαραβολή της κατανομής στον χώρο θέσεων εύρεσης με μία ή περισσότερες οικιστικές φάσεις αποκαλύπτει ότι γύρω από την Ολυμπία εντοπίζονται συχνότερα θέσεις με αλληπάλληλες οικιστικές φάσεις, ενώ γύρω από τη Σαλμώνη και την Αρχαία Πίσα εμφανίζονται ελάχιστα (εικ. 4). Η κατανομή αυτή έγκειται ίσως στο γεγονός ότι το πανελλήνιο ιερό αποτελούσε πόλο έλξης όχι μόνο για διεθνείς επισκέπτες αλλά και για τον ίδιο τον τοπικό πληθυσμό. Στη μεταβολή του τοπίου της αρχαίας Ολυμπίας παραπέμπουν αρχιτεκτονικά μέλη από κογχυλιάτη λίθο, τα οποία συναντώνται ως δομικό υλικό στα περίχωρα της Ολυμπίας και προέρχονται πιθανώς από το ιερό.

des Alpheios durchgeführt, wo umfangreiche Reste einer möglicherweise antiken Polygonalmauer gefunden wurden (*Abb. 5*). Der Verlauf der Mauer unter Sedimentbedeckung konnte nunmehr über eine Länge von mindestens 1,3 km nachgewiesen werden. Ein auf einem Teilstück in ca. 70 m Entfernung parallel verlaufendes Mauerstück wurde mittels seismischer Messungen bestätigt. Weiterhin wurden am Ostufer der Kaiafa-Lagune Untersuchungen an Tsunami-bürtigen Überspülfächern durchgeführt, die Rückschlüsse auf Auswirkungen von extremen Wellenereignissen auf die Alpheios-Mündung erlauben. Schließlich wurden unweit des bronzezeitlichen Siedlungshügels bei Kleidi Bohrungen abgeteuft und damit wahrscheinlich ein Hafenplatz an der westpeloponnesischen Küste erfasst.

Vergleicht man die bisher erhobenen Funde mit den antiken Schriftzeugnissen, zeigen sich deutliche Parallelen: Das Fehlen größerer Siedlungsplätze in der näheren Umgebung von Olympia (bei gleichzeitigem Nachweis markanter Siedlungsaktivitäten) passt zu Klassifizierungen antiker Autoren (Xenophon, Polybios, Strabon, Pausanias), die kleinteilige Besiedlung (Dörfer, Weiler) belegen. Das bestätigt auch Forschungspositionen, die gegenüber der Annahme eines bereits in Frühzeiten schon entwickelten Verbandes von Pisa skeptisch sind. Andererseits ergibt sich (besonders mit dem Blick auf einschlägige Textstellen bei Pindar), dass die Siedlungsstruktur und die soziopolitische Organisation in besonderer Weise durch die Zentralität des Heiligtums geprägt war. Um dieses herum gab es eine vielfältig aufgefächerte ›heilige Landschaft‹ mit Kultplätzen und Erinnerungsmalen voller numinoser Phänomene. Die vornehmlich kultisch-rituelle Kommunikation in diesem Raum hatte offensichtlich einen erheblichen Einfluss auf die frühe Gemeinschaftsbildung.

*Birgitta Eder
Hans-Joachim Gehrke
Erofilia Kolia
Franziska Lang
Andreas Vött*

Leitung: Birgitta Eder, Hans-Joachim Gehrke, Erofilia Kolia, Franziska Lang, Andreas Vött | Mitarbeiter: Zacharo Leventouri, Christos Liangouras, Anne Sieverling | Projektpartner: Ephorie für Altertümer Elis, | Teilnehmer/innen: 2016: Jonas Göbel, Max Gras, Matthias Kalisch, Euthimios Karampourniotis, Euthemia Karathanou, Eleni Kirkilesi, Sabrina Manicke, Mark Marsh-Hunn, Roland Peter Metz, Panagiota Patouni, Mareike Riepe, Dominik Lukas Rogall, Chrysanthi Sakareli, Anne Sieverling, Eleftheria Theodorou, Robin Winter, Anna Wilma Xilakis; 2017: Jonas Göbel, Max Gras, Matthias Kalisch, Eleni Kirkilesi, Lisa Korbach, Mark Marsh-Hunn, Panagiota Menti, Roland Metz, Mareike Riepe, Dimitris Syrmalis, Robin Winter, Kristina Wörzler | Finanzierung: Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG)

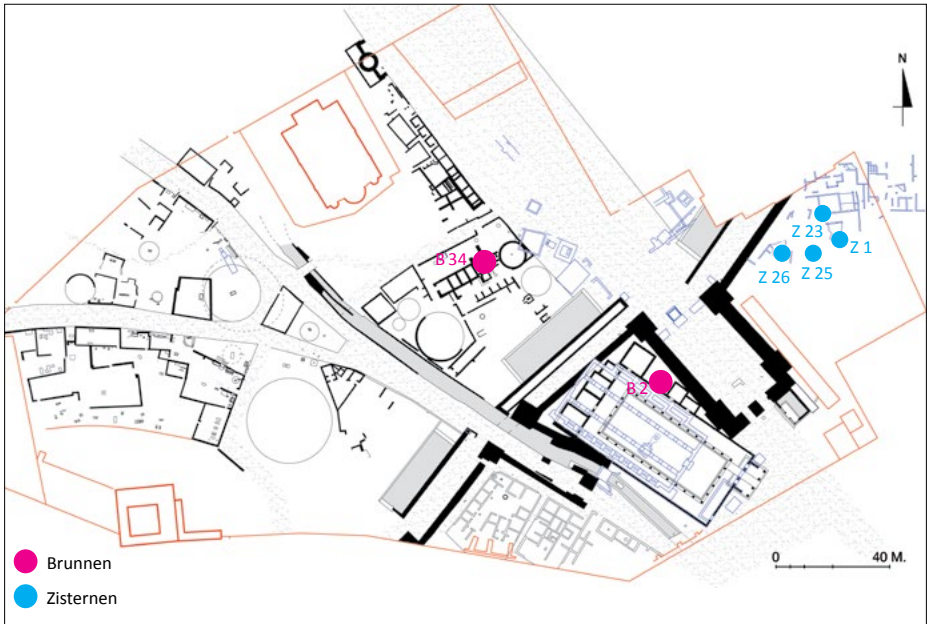

Εκτεταμένες γεωμορφολογικές και γεωαρχαιολογικές έρευνες διεξήχθησαν στο δυτικό άκρο του λεκανοπεδίου των Μακρисиών, όπου καταγράφηκαν σημαντικά ιζήματα λιμνών κατά τα προηγούμενα έτη. Εργασίες πραγματοποιήθηκαν ιδιαίτερως στα κατάλοιπα πυθμένα λίμνης, η οποία υπήρχε τουλάχιστον μέχρι την Εποχή του Χαλκού και πρέπει να είχε μια ορισμένη σημασία για την Ολυμπία. Επιπλέον έρευνες διεξήχθησαν στον κάτω ρου του Αλφειού, όπου βρέθηκαν εκτεταμένα κατάλοιπα ενός κατά πάσα πιθανότητα αρχαίου πολυγωνικού τείχους (εικ. 5). Η πορεία του τείχους κάτω από ιζηματογενή κάλυψη μπόρεσε να ανιχνευθεί σε μήκος τουλάχιστον 1,3 χλμ. Ένα τμήμα ενός πιθανολογούμενου παράλληλου τείχους σε απόσταση περίπου 70 μ. επιβεβαιώθηκε επίσης μέσω σεισμικών μετρήσεων. Περαιτέρω μελέτες για αμμόδεις σχηματισμούς λόγω υπερχειλίσσης από τσουνάμι διεξήχθησαν στην ανατολική όχθη της λιμνοθάλασσας Καϊάφα και επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για τις επιπτώσεις ακραίων κυμάτων στις εκβολές του Αλφειού. Τέλος, έγινε λήψη δειγματοληπτικών πυρήνων κοντά σε οικισμό της Εποχής του Χαλκού στο Κλειδί, όπου καταγράφηκε ένα πιθανό λιμάνι της δυτικής ακτής της Πελοποννήσου.

Η σύγκριση ανάμεσα στις αρχαίες πηγές και τα έως τώρα συλλεγμένα ευρήματα δείχνει σαφείς αναλογίες: η απουσία μεγάλων οικισμών στο κοντινό περιβάλλον της Ολυμπίας (ενώ συγχρόνως βεβαιώνεται η ύπαρξη σημαντικών οικιστικών δραστηριοτήτων) ταιριάζει στην ταξινόμηση αρχαίων συγγραφέων (Ξενοφών, Πολύβιος, Στράβων, Πausανίας), που αναφέρουν μικρής κλίμακας οικισμούς. Αυτό επιβεβαιώνει τις ερευνητικές θέσεις που είναι επιφυλακτικές απέναντι στην υπόθεση μιας ήδη αναπτυσσόμενης ένωσης στην Πίσσα σε πρώιμες εποχές. Από την άλλη πλευρά αποδεικνύεται (ιδίως όσον αφορά σχετικά χωρία του Πινδάρου), ότι η δομή των οικισμών και η κοινωνικοπολιτική οργάνωση διαμορφώθηκε με ιδιαίτερο τρόπο από την κεντρική σημασία του ιερού. Γύρω από αυτό ξεδιπλωνόταν ένα ποικίλο ιερό τοπίο με τόπους λατρείας και μνημεία, γεμάτο υπερφυσικά φαινόμενα. Η κυρίαρχη λατρευτική-τελετουργική επικοινωνία σε αυτόν τον χώρο είχε προφανώς σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της πρώιμης κοινωνίας.

*Birgitta Eder
Hans-Joachim Gehrke
Ερωφίλη Κόλλια
Franziska Lang
Andreas Vött*

Διεύθυνση: Birgitta Eder, Hans-Joachim Gehrke, Ερωφίλη Κόλλια, Franziska Lang, Andreas Vött | Συνεργάτες: Ζαχάρω Λεβεντούρη, Χρήστος Λιάγκουρας, Anne Sieverling | Εταίρος: Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας | Συμμετέχοντες: 2016: Jonas Göbel, Max Gras, Matthias Kalisch, Ευθύμιος Καραμπουρνιώτης, Ευθυμία Καραθάνου, Ελένη Κιρκιλέση, Sabrina Manicke, Mark Marsh-Hunn, Roland Peter Metz, Παναγιώτα Πατούνη, Mareike Riepe, Dominik Lukas Rogall, Χρυσάνθη Σακαρέλη, Anne Sieverling, Ελευθερία Θεοδώρου, Robin Winter, Anna Wilma Xilakis; 2017: Jonas Göbel, Max Gras, Matthias Kalisch, Ελένη Κιρκιλέση, Lisa Korbach, Mark Marsh-Hunn, Παναγιώτα Μέντη, Roland Metz, Mareike Riepe, Δημήτρης Συρμαλής, Robin Winter, Kristina Wörzler | Χρηματοδότηση: Γερμανικό Ίδρυμα Ερευνών (DFG)

1 Kerameikos, Gesamtplan mit den 2016 untersuchten Brunnen und Zisternen | Κεραμεικός, Γενική κάτοψη με τα πηγάδια και τις δεξαμενές που ερευνήθηκαν το 2016

Kerameikos

Die erste Phase des 2011 begonnenen Projekts zum antiken Wassermanagement im Kerameikos endete mit der abschließenden Untersuchung und Dokumentation der öffentlichen Brunnen B 2 im Pompeion und B 34 im Rundbad sowie eines bislang unbekanntes, unterirdischen Zisternensystems im Areal eines großen Privathauses östlich des Dipylon (Abb. 1). Im Verlauf der Arbeiten wurden die Kataloge der Brunnen und Zisternen sowie die topographische Dokumentation im Gelände vervollständigt. Die Untersuchung der Brunnen erbrachte wichtige Erkenntnisse zu ihrer Bauweise, Nutzung und Datierung. Mit der Bearbeitung der Münzen aus Brunnen und Zisternen im Kerameikos hat die Numismatikerin Eleni Papaefthimiou begonnen, die Restaurierung übernahm Marina Lykiardopoulou (Abb. 2). Gegenstand der Analyse ist auch ein kleiner Münzschatz aus dem Brunnen B 34: Die Münzen stammen aus einem Geldbeutel, der seinem Besitzer in hellenistischer Zeit in den Brunnen gefallen ist. Amalia Siatou hat eine erste Gruppe von beschrifteten Fluchtafeln aus den unteren Schichten von B 34 geöffnet und restauriert. Volker Scheunert setzte eine Reihe von Gefäßen aus Brunnen und Zisternen zusammen und Angelos Sotiropoulos begann mit der Konservierung der Holzfunde.

2 Kerameikos 2016,
Die Restauratorin
Marina Lykiardopoulou
| Κεραμεικός 2016, Η
συντηρήτρια Μαρίνα
Λυκιαρδοπούλου

Κεραμεικός

Η πρώτη φάση του προγράμματος για την αρχαία διαχείριση των υδατινών πόρων του Κεραμεικού, που είχε ξεκινήσει το 2011, ολοκληρώθηκε με την τελική έρευνα και τεκμηρίωση των δημόσιων πηγαδιών Β 2 στο Πομπείο και Β 34 στο Κυκλικό Λουτρό, καθώς και ενός μέχρι τώρα άγνωστου, υπόγειου συστήματος δεξαμενών στην περιοχή μίας μεγάλης ιδιωτικής οικίας ανατολικά του Διπύλου (εικ. 1). Στην πορεία των εργασιών ολοκληρώθηκαν οι κατάλογοι των πηγαδιών και των δεξαμενών καθώς και η τοπογραφική τεκμηρίωση στον χώρο. Η έρευνα των πηγαδιών απέφερε σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο κατασκευής, για τη χρήση και τη χρονολόγησή τους. Η νομισματολόγος Ελένη Παπαευθυμίου ξεκίνησε με την επεξεργασία των νομισμάτων από πηγάδια και δεξαμενές στον Κεραμεικό, η Μαρίνα Λυκιαρδοπούλου (εικ. 2) ανέλαβε τη συντήρησή τους. Αντικείμενο της ανάλυσης είναι επίσης ένας μικρός θησαυρός νομισμάτων από το πηγάδι Β 34: τα νομίσματα προέρχονται από ένα πουγκί, το οποίο έπεσε από τον κάτοχό του στο πηγάδι στην ελληνιστική εποχή. Η Αμαλία Σιάτου άνοιξε και συντήρησε μια πρώτη ομάδα από ενεπίγραφους κατάδεσμούς από τα κάτω στρώματα του Β 34. Ο Volker Scheunert συναρμολόγησε μία σειρά από αγγεία από πηγάδια και δεξαμενές και ο Άγγελος Σωτηρόπουλος ξεκίνησε με τη συντήρηση των ξύλινων ευρημάτων.

Αναλύσεις του νερού που διεξήχθησαν με τις μεθόδους των φυσικών επιστημών από τη μεγάλη πηγή, πάνω από την οποία είχε κτιστεί το πηγάδι Β 34, έδειξαν μια αισθητά υψηλή περιεκτικότητα σε κάλιο, της οποίας η αιτία πρέπει μάλλον να αποδοθεί σε διαρροή του γειτονικού προς το πηγάδι αποχετευτικού αγωγού, που διασχίζει τον χώρο από τα Νοτιοανατολικά προς τα Βορειοδυτικά (>Παντοροϊκός).

3 Kerameikos, Inv. P 1851, Torso einer Aphroditestatuette | Κεραμεικός, αρ. ευρ. P 1851, κορμός ενός αγαλματιδίου Αφροδίτης

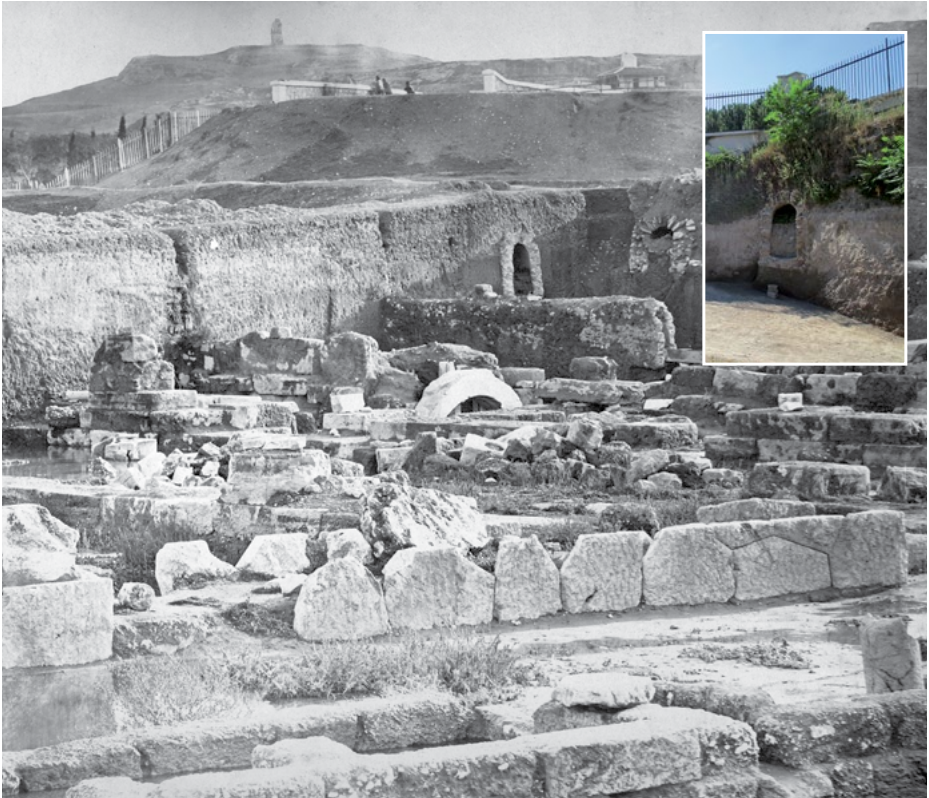
Melidoni- und Hermesstraße konnte die ursprünglich geplante Aufarbeitungskampagne im Frühjahr 2017 nicht ausgeführt werden. Im April 2017 wurde mit der Beseitigung eines Erdhügels in ebendieser Ecke begonnen. Diese Arbeiten wurden Anfang August abgeschlossen. Als Ergebnis ist festzuhalten, dass es sich nicht um abgerutschtes Material handelt, wie befürchtet worden war, sondern um eine Anhäufung von Grabungsschutt, der nach den Grabungen von Bettina v. Freytag hier liegengeblieben war. Die Erde enthielt außerdem viel von oben her eingeworfenen Schutt. Antike Streufunde aus diesen Schichten waren der Torso einer kleinen Aphrodite-Statuette aus Marmor (einer Variante der »Kapitolinischen Venus«, Inv. P 1851 *Abb. 3*) und eine Bleimarke (Symbolon, Inv. M 945). Im Verlauf der Arbeiten wurden drei neuzeitliche Denkmäler der städtischen Infrastruktur Athens des 19. Jahrhunderts freigelegt, nämlich erstens die Gasleitung, mit der die Firma Charles A. Gibault vor 1895 Athen mit Licht versorgt hatte. Die Leitung besteht aus kreisrunden Eisenrohren mit 40 cm Durchmesser. Ferner wurde eine aus Bruchsteinen errichtete, bogenüberwölbte Wasserleitung sichtbar sowie eine zweite weiter westlich. Letztere liegt höher, sie ist flach mit Steinplatten abgedeckt. Die Existenz der Leitungen bereits im 19. Jahrhundert dokumentieren frühe Grabungsfotos (*Abb. 4*). Im Sommer 2016 wurden – zur Vorbereitung umfangreicher Präsentationsmaßnahmen in diesem Areal – südlich des Heiligen Tores (Bau X, Y) alle älteren Grabungsschnitte aufgefüllt (*Abb. 5*).

In Vorbereitung einer Präsentation des neu gefundenen Orakelbrunnens des Apollon Paian wurde eine marmorne Kopie der Basis für den Omphalos angefertigt, der über dem Brunnen saß. Im Rundbad hat die Restauratorin Amalia Siatou die Stützkonstruktion für

Naturwissenschaftliche Analysen des Wassers aus der starken Quelle, über der Brunnen B 34 errichtet wurde, ergaben einen auffällig hohen Kaliumgehalt, dessen Ursache wohl in einem Leck des Abwasserkanals zu sehen ist, der dem Brunnen benachbart ist und das Gelände von Südost nach Nordwest durchquert (»Pantorhokos«).

Im Rahmen des Wassermanagementprojektes finden auch Restaurierungs- und Präsentationsmaßnahmen statt. In diesen Zusammenhang gehört die Restaurierung des marmornen Brunnenrandes von B 19 (*vgl. S. 116–118*).

Aufgrund von dringenden Erdarbeiten im Rahmen der Hangsicherung in der Ecke

4 Kerameikos, Wasserleitungen in der Südostecke des Geländes von Norden. Aufnahme vor 1890. Inset: Ansicht der wieder freigelegten Wasserleitung 2017 | Κεραμεικός, Αγωγοί ύδατος στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου από Βορρά. Λήψη πριν από το 1890. Ένθετο: Άποψη του αγωγού που αποκαλύφθηκε εκ νέου το 2017

Στο πλαίσιο του προγράμματος διαχείρισης υδάτινων πόρων λαμβάνουν χώρα επίσης έργα αποκατάστασης και ανάδειξης. Σε αυτά ανήκει η αποκατάσταση του μαρμάρινου στομίου του φρέατος Β 19 (βλ. σελ. 117–119).

Η προγραμματισμένη για την άνοιξη 2017 περίοδος μελέτης δεν μπόρεσε να διεξαχθεί λόγω επειγουσών εργασιών καθαρισμού χωμάτων στο πλαίσιο της στήριξης του πρανούς στη γωνία των οδών Μελιδόνη και Ερμού. Η απομάκρυνση ενός χωμάτινου λόφου που βρισκόταν εκεί ξεκίνησε τον Απρίλιο και ολοκληρώθηκε αρχές Αυγούστου του 2017. Ως αποτέλεσμα μπορούμε να κρατήσουμε ότι δεν πρόκειται για υλικό που κύλησε από ψηλά, όπως είχαμε αρχικά φοβηθεί, αλλά για συσσώρευση ανασκαφικής επίχωσης, που είχε παραμείνει στο σημείο αυτό μετά τις ανασκαφές της Bettina v. Freytag. Το χώμα περιείχε επίσης πολλά απορρίμματα που είχαν πεταχτεί εδώ από ψηλά. Στα αρχαία, αν

die Nordwestmauer erneuert und mit der Präsentation des Mosaiks des Eckraums begonnen.

Das Architekturbüro aliasarchitects wurde mit der Erstellung eines Site-Management-Plans für den Kerameikos betreut, für den zuvor von einer deutsch-griechischen ›Task Force Kerameikos‹ aus Vertretern des griechischen Ministeriums für Kultur und Sport und des DAI Kerameikos Vorgaben erstellt wurden. Am 19. November 2016 gab der Zentrale Archäologische Rat (ΚΑΣ) dazu seine Zustimmung.

Jutta Stroszeck

5 Kerameikos, Auffüllungsarbeiten südlich des Heiligen Tores 2016 | Κεραμεικός, εργασίες επίχωσης νοτίως της Ιεράς Πύλης 2016

Leitung: Jutta Stroszeck | Mitarbeiter: Melanie Spiegelhalter, Raissa Andreopoulou (AutoCAD), Alexander Kuhr (Fotografie), Aris Liakopoulos (aliasarchitects), Eleni Papaefthimiou (Numismatik), D. Tsalkanis (3-D Rekonstruktion), Volker Scheunert | Projektpartner: Ephorie Athen, Staatliches Chemisches Institut Griechenlands | Teilnehmer: 2016: Leda Antoniadi, Nina Kraus; 2017: Johannes Kratz, Adrian Kyritsis-Brandl | Restauratoren: Marina Lykiardopoulou, Amalia Siatou, Angelos Sotiropoulos | Grabungsarbeiter: Panaiotis Gjumes, Georgios Charilaou, Elli Foto, Vassilis Kochilas, Alexandros Vasilopoulos | Finanzierung: DAI

και διασκορπισμένα, ευρήματα από αυτά τα στρώματα ανήκει ο κορμός ενός μικρού μαρμάρινου αγαλματιδίου Αφροδίτης (μια παραλλαγή της >Αφροδίτης του Καπιτωλίου<, αρ. ευρ. Ρ 1851, *εικ. 3*) και ένα μολύβδινο σήμα (σύμβολον, αρ. κατ. Μ 945). Στην πορεία των εργασιών ήρθαν στο φως τρία μνημεία της αστικής υποδομής της Αθήνας του 19ου αιώνα, δηλαδή, πρώτον ο αγωγός φυσικού αερίου, με τον οποίο η εταιρία Charles A. Gibault εφοδίαζε με φως την Αθήνα πριν από το 1895. Ο αγωγός αποτελείται από κυκλοτερείς, σιδερένιους, σωλήνες διαμέτρου 40 εκ. Περαιτέρω έγινε ορατός ένας καμαροσκέπαστος αγωγός ύδατος από αργολιθοδομή, καθώς και ένας δεύτερος πιο δυτικά. Ο τελευταίος βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο και είναι καλυμμένος με επίπεδες λίθινες πλάκες. Την ύπαρξη των αγωγών αυτών ήδη κατά τον 19ο αιώνα τεκμηριώνουν παλιές ανασκαφικές φωτογραφίες (*εικ. 4*). Το καλοκαίρι του 2016, στο πλαίσιο της προετοιμασίας για εκτενή έργα ανάδειξης σε αυτήν την περιοχή, καταχώθηκαν όλες οι παλιές ανασκαφικές τομές νοτίως της Ιεράς Πύλης (Κτήριο Χ, Υ, *εικ. 5*).

Προετοιμάζοντας μια παρουσίαση του πρόσφατα αποκαλυφθέντος μαντικού πηγαδιού του Απόλλωνος Παιάνος, κατασκευάστηκε μαρμάρινο αντίγραφο της βάσης του ομφαλού, που εδραζόταν πάνω στο πηγάδι. Στο Κυκλικό Λουτρό η συντηρήτρια Αμαλία Σιάτου ανανέωσε την κατασκευή στήριξης για τον βορειοδυτικό τοίχο και ξεκίνησε τις εργασίες ανάδειξης του ψηφιδωτού του γωνιακού δωματίου.

Το αρχιτεκτονικό γραφείο aliasarchitects ανέλαβε τη δημιουργία ενός σχεδίου διαχείρισης χώρου (Site-Management-Plan) για τον Κεραμεικό, για το οποίο είχαν προηγουμένως οριστεί προδιαγραφές από μία γερμανο-ελληνική >Ειδική Ομάδα Δράσης Κεραμεικού< (>Task Force Kerameikos<), αποτελούμενη από εκπροσώπους του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και της ανασκαφής του ΔΑΙ στον Κεραμεικό. Οι προδιαγραφές αυτές εγκρίθηκαν από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ) στις 19 Νοεμβρίου 2016.

Jutta Stroszeck

Διεύθυνση: Jutta Stroszeck | Συνεργάτες: Melanie Spiegelhalter, Raissa Ανδρεοπούλου (AutoCAD), Alexander Kuhr (φωτογραφία), Άρης Λιακόπουλος (aliasarchitects), Ελένη Παπαευθυμίου (νομιοματική), Δ. Τσαλκάνης (3-D αναπαράσταση), Volker Scheunert | Εταίροι προγράμματος: Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών, Γενικό Χημείο του Κράτους | Συμμετέχοντες: 2016: Λήδα Αντωνιάδη, Nina Kraus; 2017: Johannes Kratz, Adrian Kyritsis-Brandl | Συντηρητές: Μαρίνα Λυκιαρδοπούλου, Αμαλία Σιάτου, Άγγελος Σωτηρόπουλος | Εργάτες ανασκαφής: Παναγιώτης Γκιουμές, Γιώργος Χαριλάου, Elli Foto, Βασίλης Κοχλάς, Αλέξανδρος Βασιλόπουλος | Χρηματοδότηση: ΔΑΙ

1 Samos, Heraion. Bohrarbeiten nordwestlich des großen Tempels | Σάμος, Ηράϊο. Γεωτρήσεις βορειοδυτικά του μεγάλου ναού

Samos

Wasser und Kult im Heraion von Samos

In dem im Süden der Insel Samos gelegenen Heiligtum der Göttin Hera gibt es eine Vielzahl an wasserbaulichen Einrichtungen. Insgesamt sind weit über 100 Brunnen und Becken, Zisternen, Kanäle und Tonrohrleitungen bekannt. Der Untersuchung dieser Anlagen widmet sich ein im vergangenen Jahr von der Deutschen Forschungsgemeinschaft bewilligtes Projekt mit dem Titel ›Wasser und Kult im Heraion von Samos‹.

In einem interdisziplinären Team, dem Archäologen, Ingenieure und Geowissenschaftler angehören, werden die bisherigen Forschungsergebnisse zu den genannten hydrotechnischen Anlagen unter hydrologischen, wasserbaulichen und wasserwirtschaftlichen Gesichtspunkten neu analysiert. Ziel dieser Arbeit ist es, herauszufinden, woher das Wasser für die Versor-

gung des Heiligtums kam, ob und wenn ja wie sich das Wasserangebot im Laufe der Zeit änderte und mit welchen Maßnahmen die Menschen in der Antike auf sich wandelnde hydrologische Gegebenheiten wie etwa Hochwasser oder Dürren reagierten. Außerdem beschäftigt uns die Frage nach der Bedeutung, die das Wasser im Kultgeschehen des Heiligtums innehatte.

Eine wichtige Rolle spielt dabei der heute einige hundert Meter westlich des Heraions verlaufende Imbrasos. Der Fluss hat seinen Lauf in den letzten Jahrtausenden mehrfach geändert. Auch um Belege für die Richtung der unterschiedlichen Flussarme zu bekommen, wurden im Sommer dieses Jahres an mehreren Stellen im Antikengelände Bohrprofile angelegt (Abb. 1). Mithilfe eines Bohrhammers wurden Metallhülsen mit einem maximalen Durchmesser von 5 cm mehrere Meter tief in den Boden getrieben. In den Bohrkernen fanden sich unter anderem Flusssedimente und Flutlehmschichten, die zeigen, dass sich hier einst ein Flussbett befunden bzw. eine Überschwemmung stattgefunden hat. Ausgewählte Bohrkern wurden für eine weitergehende Analyse ins Labor für Hydrologie an der Fachhochschule Lübeck verbracht. Erste Proben wurden dort bereits

Σάμος

Ύδωρ και λατρεία στο Ηραίο της Σάμου

Στο ιερό της θεάς Ήρας, που βρίσκεται στα νότια του νησιού της Σάμου, υπάρχει μεγάλος αριθμός υδραυλικών εγκαταστάσεων. Συνολικά είναι γνωστά πάνω από 100 πηγάδια και λεκάνες, δεξαμενές, κανάλια και πήλινοι κυλινδρικοί αγωγοί. Στην έρευνα αυτών των εγκαταστάσεων επιδιόδεταί ένα πρόγραμμα που εγκρίθηκε το προηγούμενο έτος από το Γερμανικό Ίδρυμα Ερευνών (DFG) και φέρει τον τίτλο Ύδωρ και λατρεία στο Ηραίο της Σάμου.

Τα μέχρι τώρα ερευνητικά αποτελέσματα σχετικά με τις προαναφερόμενες υδροτεχνικές εγκαταστάσεις αναλύονται εκ νέου από μία διεπιστημονική ομάδα, στην οποία ανήκουν αρχαιολόγοι, μηχανικοί και γεωεπιστήμονες, υπό το πρίσμα υδρολογικών, υδραυλικών και υδροοικονομικών κριτηρίων. Στόχος αυτής της εργασίας είναι να προσδιορίσουμε από που ερχόταν το νερό για τον εφοδιασμό του ιερού, αν άλλαξε και, αν ναι, πώς άλλαξε

κατά τη διάρκεια του χρόνου η προσφορά του νερού και με ποια μέτρα αντέδρασαν οι άνθρωποι στην αρχαιότητα στα μεταβαλλόμενα υδρολογικά δεδομένα, όπως στην πλημύρα ή στις ξηρασίες. Επίσης μας απασχολεί το ερώτημα αναφορικά με τη σημασία που κατείχε το νερό στις λατρευτικές δραστηριότητες.

Σημαντικό ρόλο παίζει εδώ ο Ίμβρασος, που σήμερα ρέει μερικές εκατοντάδες μέτρα δυτικά του Ηραίου. Ο ποταμός άλλαξε την πορεία του τις τελευταίες χιλιετίες πολλές φορές. Επίσης, για να θεμελιωθεί βάσει στοιχείων η κατεύθυνση των ποικίλων βραχιόνων στους οποίους διακλαδίζεται ο ποταμός αυτός, πραγματοποιήθηκαν, το φετινό καλοκαίρι, κάθετα προφίλ γεωτρήσεων σε διάφορα σημεία στον αρχαίο χώρο (εικ. 1). Με τη βοήθεια ενός γεωτρύπανου προωθήθηκαν μεταλλικοί δειγματοσυλλέκτες μεγίστης διαμέτρου 5 εκ. αρκετά μέτρα βαθιά μέσα στο έδαφος. Στους πυρήνες βρέθηκαν μεταξύ άλλων ποτάμια ιζήματα και στρώματα πηλοχώματος που προήλθαν από τις πλημμύρες, τα οποία δείχνουν ότι εδώ υπήρχε κάποτε μια κοίτη ποταμού ή αντίστοιχα ότι έλαβε

2 Samos, Heraion. Tonrohrleitung im Bereich des Nordtores mit deutlich sichtbaren Sinterablagerungen im Inneren. | Σάμος, Ηραίο. Πήλινος κυλινδρικός αγωγός στην περιοχή της Βόρειας Πύλης με σαφώς ορατές αποθέσεις ιζημάτων στο εσωτερικό του

auf die Isotopenzusammensetzung des in den Sedimenten enthaltenen Wassers hin untersucht, um die Grundwasserneubildungsrate im Einzugsgebiet zu bestimmen.

Wasserproben, die im Heraion und seiner Umgebung genommen wurden, helfen, Herkunft und Bestandteile des Grundwassers im Heiligtum zu verstehen. Im aktuellen Flussbett des Imbrasos sowie in verschiedenen Brunnen platzierte Messsonden zeichnen kontinuierlich Wasserstände auf.

Im Rahmen der Feldkampagne wurden außerdem etliche bereits früher ausgegrabene Brunnen und Tonrohrleitungen im Heraion gereinigt, um eine detaillierte Aufnahme derselben zu ermöglichen (*Abb. 2*). Bei der eingehenden Untersuchung der Strukturen konnte Henning Fahlbusch viele unterschiedliche Rohrtypen bzw. Rohrleitungen differenzieren und neue Erkenntnisse zur zeitlichen Abfolge der einzelnen Leitungsstränge gewinnen.

Von den in etlichen der Rohrleitungen abgelagerten, zum Teil recht mächtigen Sinterschichten (*Abb. 2*) wurden Proben genommen. Von deren Analyse erhoffen wir uns Informationen u. a. zur Nutzungsdauer der Leitungen.

Johanna Fuchs

Leitung: Joachim Heiden, Christoph Külls (Fachhochschule Lübeck) | Mitarbeiter: Johanna Fuchs, Anna Androvitsanea (FH Lübeck), Henning Fahlbusch (FH Lübeck) | Projektpartner: Ephorie für Altertümer Samos und Ikaria; Labor für Hydrologie und Wasserwirtschaft, Fachhochschule Lübeck; Institut für Geowissenschaften, Johannes-Gutenberg-Universität Mainz | Teilnehmer 2017: Henning Fahlbusch, Modeus Fawzy, Christoph Külls, Sebastian Schluß (FH Lübeck), Gül Sürmeli Hindi (Uni Mainz) | Grabungsarbeiter: Panagiotis Theodorakis | Finanzierung: Deutsche Forschungsgemeinschaft

Die prähistorische Siedlung im Heraion

Die Grabungen 2009–2013 nördlich der Heiligen Straße des Heraions haben zum ersten Mal Siedlungsspuren aus dem Mittleren und Späten Chalkolithikum (4500–3100 v. Chr.) und Häuser sowie einen Kommunalbau einer befestigten Siedlung der Frühen Bronzezeit I–II/Früh (Heraion 5-1 und Heraion I: 3100–2550 v. Chr.) zutage gebracht, die den Vorgänger einer umfangreichen, frühurbanen Hafensiedlung der Frühen Bronzezeit II/Spät-III (Heraion II–V: 2550–2000 v. Chr.) darstellen. Darüber hinaus haben unsere Grabungen unerwarteter Weise bestätigt, dass diese Siedlung weiter bis in die Mittlere Bronzezeit (Heraion VI: 2000–1700 v. Chr.) blühte.

In diesem Jahr wurde die systematische Studie der mittelbronzezeitlichen Keramik abgeschlossen, die aus den drei Befestigungsmauern und aus sechs Hausinventaren stammt (Heraion IV.1-6). Der höchste Prozentsatz der Keramik war lokal hergestellt und umfasste helltonige Gefäße, wie z. B. Tassen mit S-Profilen, Knickwand-Tassen, tiefe Schalen mit auf dem verdicktem Rand vertikal ansetzenden Henkeln, Amphoren und Pithoi (*Abb. 3*). Bedeutend war die Anzahl importierter Keramik vom griechischen Festland (Grauminysh),

χώρα μια πλημμύρα. Επιλεγμένοι πυρήνες μεταφέρθηκαν για περαιτέρω έρευνα στο Εργαστήριο Υδρολογίας στο Τεχνικό Πανεπιστήμιο του Lübeck. Ήδη ερευνηθήκαν εκεί τα πρώτα δείγματα ως προς την ισοτοπική σύνθεση του νερού που περιεχόταν στα ιζήματα, ώστε να καθοριστεί το ποσοστό της ανατροφοδότησης των υπόγειων υδάτων στη λεκάνη απορροής.

Δειγματοληψίες νερού που πραγματοποιήθηκαν στο Ηραίο και στην ευρύτερη περιοχή βοηθούν στην κατανόηση της προέλευσης και των συστατικών στοιχείων των υπόγειων υδάτων στο ιερό. Συσκευές μέτρησης τόσο στην τρέχουσα κοίτη του ποταμού όσο και σε σημεία κοντά σε ποικίλα πηγάδια καταγράφουν συνεχώς τις στάθμες του ύδατος.

Στο πλαίσιο της φετινής περιόδου εργασιών καθαρίστηκαν επίσης στο Ηραίο διάφορα πηγάδια και πήλινοι κυλινδρικοί αγωγοί που είχαν ανασκαφεί παλαιότερα, για να γίνει δυνατή η λεπτομερής καταγραφή τους (εικ. 2). Κατά τη διεξοδική έρευνα των δομών αυτών ο Henning Fahlbusch μπόρεσε να διακρίνει ποικίλους τύπους σωληνών και σωληνώσεων και να αποκομίσει νέες γνώσεις για τη χρονική ακολουθία των διάφορων τμημάτων αγωγών.

Πραγματοποιήθηκαν δειγματοληψίες από τα προς το παρόν αρκετά ισχυρά στρώματα ιζημάτων (εικ. 2), που είχαν κατακαθίσει στο εσωτερικό αρκετών κυλινδρικών αγωγών. Από την ανάλυσή τους ελπίζουμε να συναγάγουμε πληροφορίες μεταξύ άλλων για την περίοδο χρήσης των αγωγών αυτών.

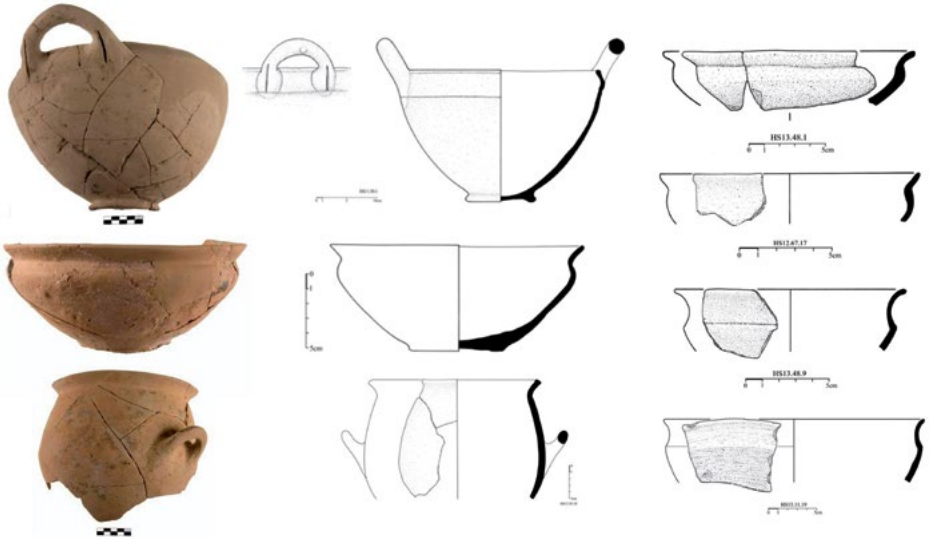
Johanna Fuchs

Διεύθυνση: Joachim Heiden, Christoph Külls (Τεχνικό Πανεπιστήμιο Lübeck) | Συνεργάτες: Johanna Fuchs, Άννα Ανδροβιτσάνεα (Τεχνικό Πανεπιστήμιο Lübeck), Henning Fahlbusch (Τεχνικό Πανεπιστήμιο Lübeck) | Εταίροι του προγράμματος: Εφορεία Αρχαιοτήτων Σάμου και Ικαρίας, Εργαστήριο για υδρολογία και υδροοικονομία του Τεχνικού Πανεπιστημίου Lübeck, Ινστιτούτο γεωπιστημών του Πανεπιστημίου Johannes-Gutenberg του Mainz | Συμμετέχοντες 2017: Henning Fahlbusch, Moduus Fawzy, Christoph Külls, Sebastian Schlauß (ΤΠ Lübeck), Gül Sürmelihindi (Πανεπιστήμιο Mainz) | Εργάτης: Παναγιώτης Θεοδωράκης | Χρηματοδότηση: Γερμανικό Ίδρυμα Ερευνών

Προϊστορικός οικισμός στο Ηραίο

Οι ανασκαφές των ετών 2009–2013 βόρεια της Ιεράς Οδού του Ηραίου έφεραν στο φως, για πρώτη φορά, ίχνη κατοίκησης της Μέσης και Ύστερης Χαλκολιθικής (4500–3100 π.Χ.), καθώς και οικίες και ένα Κοινοτικό κτήριο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού I–II/πρώιμης (Ηραίον 5-1 και Ηραίον I: 3100–2550 π.Χ.), που συνιστούν τον αρχικό πυρήνα του εκτενούς, οχυρωμένου οικισμού-λιμανιού με πρωτοαστικά χαρακτηριστικά, που ήκμασε κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού II/ύστερη-III (Heraion II–V: 2550–2000 π.Χ.). Κατά τις ανασκαφές μας διαπιστώσαμε, ανέλπιστα, ότι ο οικισμός αυτός άνθισε και κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού (Ηραίον VI: 2000–1700 π.Χ.).

Κατά το 2017 ολοκληρώθηκε η συστηματική μελέτη του κεραμικού υλικού που προέρχεται από τρεις φάσεις οχυρωματικών περιβόλων και έξι φάσεις οικιών της Μέσης Εποχής του Χαλκού (Ηραίον IV.1-6). Το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής ήταν εγχώ-

3 Heraion VI, Lokale Keramik der Mittleren Bronzezeit | 1 Ηραίων VI, Εγχώρια κεραμική της Μέσης Εποχής του Χαλκού

aus Westkleinasien (Milesische Ware), von den Kykladen (Thera, Melos) und aus dem altpalastzeitlichen Kreta (Abb. 4). Neben Importen aus Kreta (schwarzbemalte tiefe Tassen, Brückenskyphos, Kamaresware und Amphora, die minoische Metallvorbilder nachahmt) kommen auch Gefäße vor, die Minoische Keramik der Mittelminoisch IIA–IIIA imitieren (wie Dreifußkochtöpfe und konische Becher). Die Keramikstudie lässt eine Synchronisierung von Heraion VI mit Troja V–VI Früh, Liman Tepe III, Çeşme-Bağlararası 2b, Milet III und Beycesultan V–IV zu. Die Fläche von 3,5 ha, die imposanten Fortifikationen und die vorwiegend aus Kreta importierte Keramik demonstrieren die Dynamik des mittelbronzezeitlichen Heraions als Handelszentrum in der Südostägäis, die es seiner Lokalisierung dem Mäanderdelta gegenüber und am Meeresweg verdankte, der Südwest- mit Nordwestkleinasien verknüpfte. Wie auch Milet, Tavşan Adasi, Iasos und Ialysos stellte es eine anziehende Handelsstation für die ab Beginn des 2. Jahrtausends v. Chr. einsetzende ›Minoische Thalassokratie‹ dar.

2017 wurde auch Keramik aus der massiv gebauten Ostgrenzmauer des Temenos der Hera studiert, die von der spätgeometrischen bis zur früharchaischen Zeit datiert (Ende 8. – Anfang des 6. Jahrhunderts v. Chr.).

Ourania Kouka

Leitung: Ourania Kouka (Universität Zypern) | Mitarbeiter: Giorgos Bourogiannis, (Medelhavsmuseet, Stockholm), Sergios Menelaou (Universität Sheffield) | Projektpartner: Universität Zypern | Teilnehmer: Lina Bitsakaki, Angeliki Chalkia, Andria Efthymiou, Loizos Ioannou, Antonis Michael, Maria Stefani (Universität Zypern) | Zeichnerin: Christina Kolb | Grabungsarbeiter: Dimitris Anastasiou, Maria Chadjikyriakou | Finanzierung: Universität Zypern, Institute for Aegean Prehistory (InstAP)

ριας παραγωγής και περιελάμβανε ανοιχτόχρωμα αγγεία, π.χ. κύπελλα με σιγμοειδές ή γωνιώδες περίγραμμα, βαθιές φιάλες με λαβές κάθετες στο εξωτερικά διογκωμένο χείλος, αμφορείς και πίθους (εικ. 3). Αξιοσημείωτη ήταν η ποσότητα εισαγμένης κεραμικής από την ηπειρωτική Ελλάδα (γκρίζα μινυακή), τη δυτική Μ. Ασία (μυλησιακή), τις Κυκλάδες (Θήρα, Μήλος) και τα Παλαιά Ανάκτορα της μινωικής Κρήτης (εικ. 4). Πέραν των εισαγωγών από την Κρήτη (βαθύ μελανόχριστο κύπελλο, γεφυρόστομος σκύφος, καμαραϊκή κεραμική και αμφορέας μιμούμενος μεταλλικά πρότυπα), καταγράφηκαν και απομμήσεις μεσομινωικής ΙΙΑ–ΙΙΙΑ κεραμικής (τριποδικές χύτρες και άωπα κωνικά κύπελλα). Η μελέτη της κεραμικής οδηγεί σε συγχρονισμό του Ηραίου VI με την Τροία V–VI πρώιμη, το Liman Tepe III, το Çesme-Bağlararası 2b, τη Μίλητο III και το Beycesultan V–IV. Η έκταση του οικισμού

(περ. 35 στρέμματα), οι εντυπωσιακές οχυρώσεις και, ιδιαιτέρως, η εισαγμένη κεραμική από την Κρήτη, καταδεικνύουν τη δυναμική του Ηραίου ως εμπορικού λιμανιού στο νοτιο-ανατολικό Αιγαίο κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Το Ηραϊόν, εξαιτίας της θέσης του απέναντι από το Δέλτα του Μαιάνδρου και πάνω στο θαλάσσιο δρόμο που ένωνε τη νοτιο-δυτική με τη βορειοδυτική Μ. Ασία, θα αποτελούσε – όπως άλλωστε και οι σύγχρονοι με αυτό οικισμοί στη Μίλητο, το Τανζαν Adasi, την Ιασό και την Ιαλυσό – ιδανικό εμπορικό σταθμό για την ανερχόμενη από τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. »Μινωική Θαλασσοκρατία«.

Κατά το 2017 μελετήθηκε και μέρος της κεραμικής από το ανατολικό όριο του τεμένους της Ήρας, που χρονολογείται στους υστερογεωμετρικούς και πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους (τέλη 8ου – αρχές 6ου αι. π.Χ.).

4 Heraion VI, Mittelkykladische (oben) und Mittelminoische Keramik | Ηραϊόν VI, μεσοκυκλαδική (επάνω) και μεσομινωική κεραμική

Ουρανία Κουκά

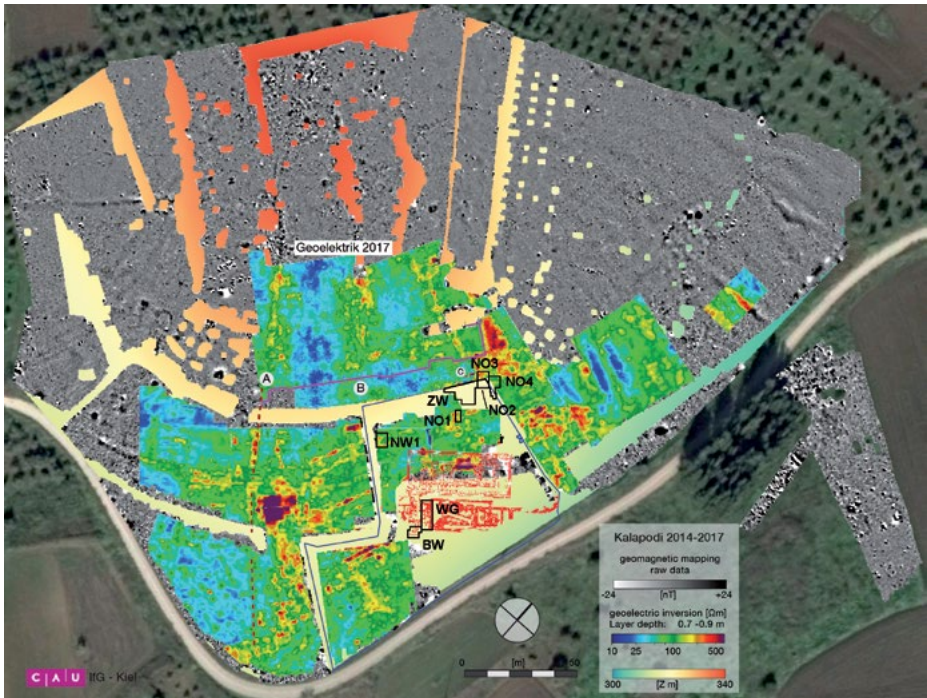
Διεύθυνση: Ουρανία Κουκά (Πανεπιστήμιο Κύπρου) | Συνεργάτες: Γιώργος Μπουρογιάννης, (Medelhavsmuseet, Στοκχόλμη), Σέργιος Μενελάου (Πανεπιστήμιο Sheffield) | Εταίρος Προγράμματος: Πανεπιστήμιο Κύπρου | Συμμετέχοντες: Αντρία Ευθυμίου, Λοΐζος Ιωάννου, Αντώνης Μιχαήλ, Μαρία Στεφανή, Αγγελική Χαλκιά (Πανεπιστήμιο Κύπρου) | Σχεδιάστρια: Christina Kolb | Εργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Μαρία Χατζηκυριακού | Χρηματοδότηση: Πανεπιστήμιο Κύπρου, Institute for Aegean Prehistory (InstAP)

1 Kalapodi, Luftbild von Nordosten | Καλαπόδι, αεροφωτογραφία από τα βορειοανατολικά

Kalapodi

In den Jahren 2016 und 2017 wurden die 2014 begonnenen Arbeiten zu Untersuchungen von Anlage, Ausdehnung und Infrastruktur des Heiligtums von Kalapodi (*Abb. 1*) im antiken Phokis (Mittelgriechenland) fortgesetzt. Zur Frage der Begrenzung des Heiligtums trugen maßgeblich die 2017 abgeschlossenen geophysikalischen Prospektionen der Christian-Albrechts-Universität (CAU) Kiel bei. Durch diese sollten eventuell unterirdisch noch vorhandene Baustrukturen erfasst werden. Tatsächlich ist zu sehen (*Abb. 2*), dass sich Gebäudestrukturen auch den Hang aufwärts nördlich des heutigen Grabungsareals ziehen, deren Funktion und Datierung durch eine Sondage 2017 (NO3) im Nordost-Abschnitt geklärt werden sollte (*Abb. 3*). Der dort gefundene Plattenboden und eine Mauerstruktur datieren erst in das 5./6. Jahrhundert n. Chr. und liegen direkt über dem gewachsenen Boden. Spuren einer Fortsetzung des griechischen Heiligtums traten dort dagegen nicht zutage. Dies spricht dafür, dass die in den letzten Jahren auf einer Länge von insgesamt rund 22 m untersuchte mehrphasige Hangstützmauer (*Abb. 3, A*) wahrscheinlich hangauf-

2 Kalapodi, Gesamtergebnis der geophysikalischen Prospektionen 2014–2017 | Καλαπόδι, συνολικό αποτέλεσμα των γεωφυσικών διασκοπήσεων 2014–2017

Καλαπόδι

Συνεχίστηκαν κατά τα έτη 2016 und 2017 οι εργασίες που ξεκίνησαν το 2014 για τη διερεύνηση της διάταξης, της έκτασης και της υποδομής του ιερού στο Καλαπόδι (εικ. 1) της αρχαίας Φωκίδας (Στερεά Ελλάδα). Στο ερώτημα της οριοθέτησης του ιερού συνέβαλαν αποφασιστικά οι γεωφυσικές διασκοπήσεις του Πανεπιστημίου Christian-Albrechts (CAU) στο Κίελο, που ολοκληρώθηκαν το 2017. Ο σκοπός ήταν, μέσω αυτών των διασκοπήσεων, να εντοπιστούν κατασκευαστικές δομές που ίσως υφίστανται ακόμα στο υπέδαφος. Πράγματι μπορεί να δει κανείς (εικ. 2), ότι βορείως της σημερινής ανασκαφικής περιοχής, επί της πλαγιάς και με κατεύθυνση προς τα πάνω, αναπτύσσονται κτηριακές δομές, η λειτουργία και η χρονολόγηση των οποίων επρόκειτο να διασαφηνιστεί μέσω μίας τομής το 2017 (NO3) στο βορειοανατολικό τμήμα (εικ. 3). Το πλακόστρωτο δάπεδο που εντοπίστηκε στην τομή αυτή καθώς και ένα τμήμα τοίχου χρονολογούνται μόλις στον 5ο/ 6ο αιώνα μ.Χ. και βρίσκονται αμέσως πάνω από το παρθένο έδαφος. Ωστόσο, ίχνη συνέχισης του ελληνικού ιερού δεν ήρθαν στο σημείο αυτό στο φως. Το γεγονός αυτό

3 Kalapodi, Steinplan mit Phasen von ZW, NO2, NO3, NO4 über Luftbild | Καλαπόδι, τομές ZW, NO2, NO3, NO4, λίθο προς λίθο σχεδιαστική απόδοση με βάση την αεροφωτογραφία και σήμανση των φάσεων

wärts die Funktion einer ursprünglichen Begrenzung des Heiligtums nach Norden wahrnahm. Diese Mauer existierte wohl bereits im 6. Jahrhundert v. Chr. und wurde mehrfach repariert, offenbar zumindest im Zuge größerer Baumaßnahmen im Heiligtum in klassischer und hellenistischer Zeit. Über die Westausdehnung des Heiligtums könnten die Anomalien des Geophysikbildes (*Abb. 2, A*) Indizien abgeben, die aber durch künftige Grabungs sondagen gestützt werden müssten.

Um der Frage nachzugehen, über welche anderen Nebenbauten das Heiligtum verfügte, wurden Grabungen an anderen Stellen durchgeführt. In den Arealen ZW, NO2 und NO4 unmittelbar südlich unterhalb der Hangstützmauer konnten die Phasen genauer geklärt werden (*Abb. 3*). Nach der Perserzerstörung (480 v. Chr.) erfolgten in dem Areal umfang-

4 Kalapodi, Blick von Norden über NO4 und NO2 | Καλαπόδι, άποψη των τομών NO4 και NO2 από τα βόρεια

ενισχύει την υπόθεση ότι ο πολυφασικός αναλημματικός τοίχος (εικ. 3, Α), ο οποίος ερευνήθηκε τα τελευταία χρόνια σε συνολικό μήκος περ. 22 μ., προς την πλευρά της πλαγιάς είχε πιθανώς προσλάβει τη λειτουργία της αρχικής βόρειας οριοθέτησης του ιερού. Ο τοίχος αυτός υφίστατο μάλλον ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ. και επιδιορθώθηκε αρκετές φορές, προφανώς κατά τη διάρκεια εκτέλεσης μεγαλύτερων οικοδομικών έργων στο ιερό στην κλασική και ελληνιστική εποχή. Αναφορικά με τη δυτική επέκταση του ιερού οι γεωφυσικές ανωμαλίες που εντοπίστηκαν θα μπορούσαν να δώσουν κάποιες ενδείξεις (εικ. 2, Α). Οι ενδείξεις αυτές θα πρέπει, όμως, να υποστηριχθούν από μελλοντικές ανασκαφικές τομές.

Για την απάντηση του ερωτήματος αναφορικά με τα άλλα δευτερεύοντα τίσιμα, που διέθετε το ιερό, διενεργήθηκαν ανασκαφές σε άλλα σημεία. Στις περιοχές ΖΩ, ΝΟ2 και ΝΟ4 νοτίως και ακριβώς κάτω από τον αναλημματικό τοίχο της κλιτύος η διαδοχή των φάσεων μπόρεσε να διευκρινιστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια (εικ. 3). Μετά την περσική καταστροφή (480 π.Χ.) στην περιοχή έλαβαν χώρα εκτεταμένες επιχώσεις και τουλάχιστον ένα κτήριο, ασαφούς ακόμα λειτουργίας, με τοιχοποιία από εναλλασσόμενες ζώνες πλίνθων και λίθων, κατασκευάστηκε κάτω από τον τοίχο. Στην προχωρημένη ελληνιστική περίοδο κατασκευάστηκαν διαδοχικά δύο κλίβανοι, όπου ο παλαιότερος κλίβανος 2 λειτουργούσε μάλλον αρχικά ως κεραμικός κλίβανος, ο νεότερος ωστόσο ήταν κλίβανος για

reiche Aufschüttungen und zumindest ein Gebäude noch unklarer Funktion in einer Mauertechnik aus alternierenden Ziegel- und Steinschichten wurde unterhalb der Mauer errichtet. In fortgeschrittener hellenistischer Zeit entstanden dann sukzessive zwei Öfen, wobei der ältere Ofen 2 wohl zunächst als Töpferofen fungierte, der jüngere aber ein Ziegelofen war. Zeitnah entstand unmittelbar östlich davon auch der mit Wandputz versehene Spolienbau aus zu Quadern umgearbeiteten dorischen Säulentrommeln (*Abb. 4*), wohl des klassischen Nordtempels. Nachdem 2016 die ersten Blöcke zutage traten, konnte er 2017 noch nicht vollständig ausgegraben werden. Erst nach erfolgter Ausgrabung lassen sich Form, Funktion und genauere Datierung erschließen.

Zu weiteren infrastrukturellen Anlagen im Heiligtum zählen die klassischen Gussgruben unmittelbar vor der Westfront des späarchaischen Südtempels (*Abb. 2, BW*). In einer abschließenden Kampagne im Jahr 2016 traten dort eine weitere Gussgrube und Arbeitsfläche zutage, sowie zahlreiche Eisen- und Bronze Fragmente sowie Bruchstücke technischer Keramik. Die Grube durchschlägt einen mit vielen Kalksteinsplittern durchzogenen Boden, welcher der Belag des Tempelvorplatzes einer früheren Bauphase, eventuell der spätgeometrischen bis früharchaischen Zeit, sein könnte.

Dem Zweck der Erkundung weiterer Gebäude im Heiligtumsareal dient auch Schnitt NW1, in dem die langen, parallelen Anomalien erkundet werden sollten, die bereits 2014 in den geophysikalischen Prospektionen sondiert worden waren. Das Ergebnis ist eine bedeutende stratigraphische Abfolge von Schichten, die mittlerweile von mindestens der Spätklassik bis zum späten 6. – frühen 7. Jh. n. Chr. reicht. Die freigelegten Baustrukturen stammen von Gebäuden hellenistischer Zeit und der mittleren bis späten Kaiserzeit. Das dort frei gelegte Ostprofil erzählt in eindrucksvoller Weise die Geschichte des Areals bis hin zu seiner Aufgabe.

Katja Sporn

Leitung: Katja Sporn | Mitarbeiter: Eric Laufer, Hristina Ivanova | Projektpartner: Ephorie für Altertümer von Phthiotis und Evryntania, CAU Department für Geowissenschaften (Wolfgang Rabbel, Harald Stümpel, Katharina Rusch), University of Nottingham (Alexandra Livarda, Mila Andonova: Archaeobotanik), DAI Zentrale (Norbert Benecke: Archäozoologie) | Teilnehmer: Ercan Erkul, Annika Fediuk, Thorstein Gudjonsson, Peter Haas, Helen-Sophie Hilbert, Sandra Hinz, Rebecca Mecking, Paul Riedel, Ina Wehner, Manfred Wenk (alle Geophysik), Asli Akdeniz, Dimitra Amourgianou, Stefan Biernath (Schnittleitung, Photogrammetrie), Themistoklis Bilis (Cultural Heritage/Baufaufnahme), Hans Birk (Geodäsie, Photogrammetrie), Kyriaki Christodoulou, Wolfgang Cszyz (Öfen), Christoffer Diedrich (Schnittleitung), Georgia Dova, Alicia Ferretti (Schnittleitung), Anne Fohgrub, Johanna Fuchs (Schnittleitung), Nils Hellner (Bauforschung), Thomas Hintermann (Hellenistische Keramik), Geneva Karr, Konstantinos Korakianitis (Fundbearbeitung), Kalliopi Koutsougera, Maria Magnisali (Bauforschung), Margaret O'Hea (Glas), Elli Papazoi, Joseph Ries, Alexandra Wirsching (Schnittleitung und IT), Sandra Zipprich | Restauratoren: Christos Vaporakis, Angelos Sotiropoulos (DAI Athen, 2017), Ioanna Dogani, Nadia Kalamvoka, Dimitris Karvelas, Alexis Saflaki | Grabungsarbeiter: Himi Asqeri, Alexandros Ganelis, Ioannis Kasounis, Athanasios Mavroeidis, Theodoros Mavroeidis, Marios Riginiotis, Despina Stamouli, Dimitrios Stamatakis | Finanzierung: DAI

πλίνθους. Αμέσως προς τα ανατολικά των κλιβάνων οικοδομήθηκε επίσης την ίδια περίπου περίοδο το κτίσμα, το οποίο ήταν κατασκευασμένο από αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση (spolia) και ήταν επιχρισμένο με κονίαμα. Πρόκειται για δωρικούς σπόνδουλους κίωνων, μετασχηματισμένους σε τετραγωνισμένους ογκόλιθους (εικ. 4), οι οποίοι προήλθαν μάλλον από τον κλασικό βόρειο ναό. Αφότου το 2016 ήρθαν στο φως οι πρώτοι ογκόλιθοι, το 2017 δεν κατέστη ακόμα δυνατό να ανασκαφεί το κτίσμα πλήρως. Μόνο ύστερα από διενέργεια ανασκαφής μπορούν να αντληθούν συμπεράσματα για το σχήμα, τη λειτουργία και την ακριβή του χρονολόγηση.

Στις περαιτέρω εγκαταστάσεις υποδομής στο ιερό περιλαμβάνονται οι λάκκοι χύτευσης της κλασικής περιόδου, ακριβώς μπροστά από τη δυτική πρόσοψη του υστεροαρχαϊκού νότιου ναού (εικ. 2, BW). Εκεί, σε μία τελική ανασκαφική περίοδο κατά το έτος 2016, ήρθε στο φως ένας ακόμη λάκκος χύτευσης και ένας χώρος εργασίας, καθώς και πολυάριθμα θραύσματα σιδερένιων και χάλκινων αντικειμένων καθώς και βιοτεχνικής κεραμικής. Ο λάκκος διασπά ένα δάπεδο, στρωμένο με πολλά ασβεστολιθικά απολείψματα, το οποίο μπορεί να αποτελούσε την επίστρωση του προαυλείου του ναού μιας παλαιότερης κατασκευαστικής φάσης, ενδεχομένως της υστερογεωμετρικής έως πρώιμης αρχαϊκής.

Τον σκοπό της αναγνώρισης περαιτέρω κτηρίων στην περιοχή του ιερού εξυπηρετεί επίσης και η τομή NW1, με την οποία έπρεπε να αναγνωριστούν οι επιμήκεις, παράλληλες, γεωφυσικές ανωμαλίες, που είχαν ήδη εντοπιστεί με τις διασκοπήσεις του 2014. Το αποτέλεσμα είναι η απόκτηση μίας σημαντικής στρωματογραφικής ακολουθίας, η οποία, εντωμεταξύ, διαρκεί τουλάχιστον από την υστεροκλασική περίοδο μέχρι τα τέλη του 6ου ή τον πρώιμο 7ο αι. μ.Χ. Οι αποκαλυφθείσες κατασκευαστικές δομές προέρχονται από κτήρια της ελληνιστικής εποχής και της μέσης έως ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου. Η στρωματογραφία της ανατολικής παρειάς, που αποκαλύφθηκε εκεί, διηγείται με εντυπωσιακό τρόπο την ιστορία της περιοχής μέχρι την εγκατάλειψή της.

Katja Sporn

Διεύθυνση: Katja Sporn | Συνεργάτες: Eric Laufer, Hristina Ivanova | Εταίροι προγράμματος: Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας, Τμήμα γεωεπιστημών του Πανεπιστημίου Christian-Albrechts του Κιέλου (Wolfgang Rabbel, Harald Stümpel, Katharina Rusch), Πανεπιστήμιο του Nottingham (Alexandra Livarda, Mila Andonova: αρχαιοβοτανολογία), Κεντρική Διεύθυνση του DAI (Norbert Benecke: αρχαιοζωολογία) | Συμμετέχοντες: Ercan Erkul, Annika Fediuk, Thorstein Gudjonsson, Peter Haas, Helen-Sophie Hilbert, Sandra Hinz, Rebecca Mecking, Paul Riedel, Ina Wehner, Manfred Wenk (όλοι γεωφυσική), Asli Akdeniz, Dimitra Amourgianou, Stefan Biernath (τομεάρχης, φωτογραμμετρία), Θεμιστοκλής Μπιλής (πολιτιστική κληρονομιά / αρχιτεκτονική αποτύπωση), Hans Birk (γεωδασία, φωτογραμμετρία), Κυριακή Χριστοδούλου, Wolfgang Cszysz (κλιβάνοι), Christoffer Diedrich (τομεάρχης), Γεωργία Ντόβα, Alicia Ferretti (τομεάρχης), Anne Fohgrub, Johanna Fuchs (τομεάρχης), Nils Hellner (ιστορία της αρχιτεκτονικής), Thomas Hintermann (ελληνιστική κεραμική), Geneva Karr, Κωνσταντίνος Κορακιανίτης (μελέτη ευρημάτων), Καλλιόπη Κουτσούγερα, Μαρία Μαγνήσαλη (ιστορία της αρχιτεκτονικής), Margaret O'Hea (γυαλί), Έλλη Παπαζώη, Joseph Ries, Alexandra Wirsching (τομεάρχης και τεχνολογία πληροφοριών), Sandra Zipprich | Συντηρητές: Χρήστος Βαποράκης, Άγγελος Σωτηρόπουλος (DAI Athen, 2017), Ιωάννα Δογάνη, Νάντια Καλαμβόκα, Δημήτρης Καρβέλας, Αλέξης Σαφλάκης | Εργάτες ανασκαφής: Himi Asqeri, Αλέξανδρος Γανέλης, Ιωάννης Κασούνης, Αθανάσιος Μαυροειδής, Θεόδωρος Μαυροειδής, Μάριος Ρηγιωτής, Δέσποινα Σταμούλη, Δημήτριος Σταματάκης | Χρηματοδότηση: DAI

1 Tithorea, Reinigungsarbeiten an der Stadtmauer (2016) | Τιθορέα, εργασίες καθαρισμού στο τείχος της πόλης (2016)

Tithorea

Vom 4. bis 22. September 2017 führten die Ephorie für Altertümer Phthiotida-Evrytania und das DAI Athen in einem Kooperationsprojekt Feldforschungen im antiken Tithorea (heute Ano Tithorea) durch. Die antike Stadtlage am nordöstlichen Fuß des Parnassos überblickt einen weiten Teil der Kephissos-Ebene und der Landschaft Phokis. Die Forschungskampagne 2017 knüpfte an von der Ephorie Phthiotida-Evrytania und der Ephorie für Speleologie bereits im Vorjahr initiierte und vom DAI Athen unterstützte Arbeiten an. In deren Zuge waren 2016 hoch über dem heutigen Dorf in einem dichtem Waldgebiet gelegene Abschnitte der antiken Stadtmauer (*Abb. 1. 2*) sowie ein Areal von Höhlen mit menschlichen Nutzungsspuren aus verschiedenen Perioden erschlossen worden. In diesem Jahr wurden die Untersuchungen schwerpunktmäßig im unteren Abschnitt der Befestigung fortgesetzt, der teils vom modernen Ort überbaut ist (*Abb. 3*). Dabei wurde die besterhaltene, ca. 190 m lange und mit sieben Türmen bewehrte Sektion gründlich von Bewuchs gereinigt, vermessen und photogrammetrisch (*vgl. Abb. 2*) sowie zeichnerisch im Maßstab 1 : 50 dokumentiert. Die ersten Erkenntnisse weisen auf eine vielfältige, wechselvolle Baugeschichte des Monumentes, die Bauphasen mindestens vom 4. Jahrhundert v. Chr. bis in die jüngere Neuzeit umfasst, was in der Forschung bislang noch kaum Beachtung gefunden hat. Seit 2016 wurden insgesamt sechs neue Türme gefunden, anhand derer der Verlauf der Stadtmauer jetzt als weitgehend gesichert betrachtet werden kann. Darüber hinaus birgt auch der teils außerordentlich gute Erhaltungszustand der Befestigung – so stehen einzelne Mauerabschnitte bis zur Bekrönung der Brustwehr noch in situ – Potential für weitere baugeschichtliche Untersuchungen. Dokumentation und Erfor-

2 Tithorea, photogrammetrische Modellansicht des Stadtmauerabschnittes um Turm X | Τιθορέα, φωτογραμμετρική άποψη μοντέλου του τμήματος του τείχους της πόλης γύρω από τον πύργο Χ

Τιθορέα

Από τις 4. έως τις 22. Σεπτεμβρίου 2017 η Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας-Ευρυτανίας και το DAI διενήργησαν, στο πλαίσιο ενός προγράμματος συνεργασίας, έρευνες πεδίου στην αρχαία Τιθορέα (σημερινή Άνω Τιθορέα). Η αρχαία θέση της πόλης στους βορειοανατολικούς πρόποδες του Παρνασού εποπτεύει ένα ευρύ τμήμα της πεδιάδας του Κηφισού και της Φωκίδας. Οι έρευνες του 2017 ήρθαν σε συνέχεια των ερευνών που είχαν διεξαγάγει το προηγούμενο έτος η Εφορεία Φθιώτιδας-Ευρυτανίας και η Εφορεία Σηπταλογίας με τη συνδρομή του DAI Athen. Στην πορεία των εργασιών αυτών, το 2016, είχαν αποκαλυφθεί τμήματα του αρχαίου τείχους της πόλης (εικ. 1. 2), σε μια πυκνή δασική περιοχή ψηλά πάνω από το σημερινό χωριό, καθώς και μια περιοχή με σπήλαια με ίχνη ανθρώπινης χρήσης διαφόρων περιόδων.

3 Tithorea, Abschnitt der antiken Stadtmauer im Dorf (Luftaufnahme mit Oktokopter) | Τιθορέα, Τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλης στο χωριό (αεροφωτογραφία με οκτακόπτερο)

schung der Stadtmauer von Tithorea werden in dieser Hinsicht besondere Bedeutung für die Erforschung der übrigen antiken Fortifikationsbauten in der Region erlangen.

Darüber hinaus wurde 2017 im oberen antiken Stadtareal, im heutigen Wald, eine dichte Abfolge von Terrassenmauern und abgearbeiteten Felsstrukturen kartiert. Dieses steile Hanggebiet gehörte vermutlich nicht zu den eigentlichen Wohnvierteln der Stadt, sondern war offenbar durch eine weitere Befestigungslinie (*diateichisma*) von diesen abgeriegelt. Aufwendig gearbeitete Felsbettungen auf einer markanten Felskuppe dieses oberen Stadtbereiches könnten auf einen Sakralbau deuten. Bauliche Zeugnisse für die eigentliche Wohnstadt, für die auch literarisch (durch Pausanias) bezeugten öffentlichen und sakralen Bauten, sind im Bereich des heutigen Dorfes eher spärlich; dagegen ist die Lage der Nekropolen zumindest teilweise durch frühere Forschungsarbeiten der Ephorie bekannt.

Erste Ergebnisse zum Projekt in Tithorea wurden bereits auf der Tagung zum antiken Phokis im Frühjahr (vgl. S. 142) im DAI Athen präsentiert. Die weitere Auswertung der archäologischen Daten wird (zumindest in Umrissen) erstmals überhaupt eine genauere Vorstellung vom stadträumlichen Gefüge dieser phokischen Kleinstadt ermöglichen.

*Eric Laufer
Petros Kounouklas*

Τη χρονιά αυτή συνεχίστηκαν οι έρευνες κυρίως στο κάτω τμήμα της οχύρωσης, το οποίο είναι εν μέρει καλυμμένο από το σύγχρονο χωριό (εικ. 3). Στις εργασίες αυτές το καλύτερα διατηρημένο, μήκους περ. 190 μ., τμήμα, το οποίο ήταν ενισχυμένο με επτά πύργους, καθαρίστηκε ενδελεχώς από τη βλάστηση, αποτυπώθηκε και τεκμηριώθηκε φωτογραμμετρικά (πρβ. εικ. 2) και σχεδιαστικά σε κλίμακα 1 : 50. Τα πρώτα στοιχεία παραπέμπουν σε μία πολύπτυχη και γεμάτη εναλλαγές οικοδομική ιστορία του μνημείου, η οποία περιλαμβάνει οικοδομικές φάσεις τουλάχιστον από τον 4ο αιώνα π.Χ. μέχρι τη νεότερη εποχή, κάτι που μέχρι τώρα έχει τύχει ελάχιστης προσοχής στην έρευνα. Από το 2016 βρέθηκαν συνολικά έξι νέοι πύργοι, με βάση τους οποίους η πορεία του τείχους της πόλης μπορεί τώρα να θεωρηθεί σε μεγάλο βαθμό ως βεβαιωμένη. Επιπλέον, η εν μέρει εξαιρετικά καλή κατάσταση διατήρησης της οχύρωσης – για παράδειγμα διάφορα τμήματα του τείχους ίστανται ακόμα κατά χώραν μέχρι την επίσειψη των προμαχώνων – εμπειρίχει τη δυναμική για περαιτέρω έρευνες σχετικά με την οικοδομική ιστορία του τείχους. Υπό αυτό το πρίσμα, η τεκμηρίωση και η διερεύνηση του τείχους της πόλης της Τιθορέας θα αποκτήσουν ιδιαίτερη σημασία για τη διερεύνηση των υπόλοιπων αρχαίων οχυρωματικών κτισμάτων στην περιοχή.

Επιπροσθέτως το 2017 χαρτογραφήθηκε στο άνω αρχαίο τμήμα της πόλης, στο σημερινό δάσος, μια πυκνή ακολουθία από τοίχους ανδρήρων και λαξεύματα πάνω στο φυσικό βράχο. Η απότομη αυτή πλαγιά πιθανώς δεν αποτελούσε τμήμα των καθεαυτών οικιστικών τετραγώνων της πόλης, αλλά προφανώς ήταν αποκλεισμένη από αυτά μέσω μιας ακόμα οχυρωματικής γραμμής (ενός διατειχίσματος). Η επιμελώς επεξεργασμένη θεμελίωση πάνω σε μια έντονη προεξοχή του βράχου αυτής της άνω περιοχής της πόλης θα μπορούσε να υποδηλώνει την ύπαρξη ιερού κτίσματος. Οικοδομικές ενδείξεις για τον καθεαυτό οικισμό, για τα δημόσια και ιερά κτίσματα, τα οποία μαρτυρούνται από τις γραπτές πηγές (μέσω του Πausανία), είναι στην περιοχή του σημερινού χωριού μάλλον σπάνιες. Αντίθετα, η θέση των νεκροπόλεων είναι γνωστή εν μέρει ως αποτέλεσμα των προηγούμενων ερευνητικών εργασιών της Εφορείας.

Πρώτα αποτελέσματα για το πρόγραμμα της Τιθορέας παρουσιάστηκαν ήδη την άνοιξη ένα συνέδριο για την αρχαία Φωκίδα (βλ. σελ. 142) που έγινε στο DAI. Η περαιτέρω αξιολόγηση των αρχαιολογικών δεδομένων θα καταστήσει για πρώτη φορά δυνατή (τουλάχιστον σε γενικές γραμμές) τη διαμόρφωση μιας ακριβέστερης εικόνας για τον πολεοδομικό ιστό αυτής της μικρής φωκικής πόλης.

Eric Laufer
Πέτρος Κουνούκλας

1 J.-M. Henke bei Arbeiten im Antikenmagazin des samischen Heraions | Ο J.-M. Henke κατά τη διάρκεια εργασιών στην αποθήκη του Ηραίου Σάμου

Forschungsberichte

2 Hintergrund: Hof des Antikenmagazin im samischen Heraion | Στο βάθος: Αυλή στην αποθήκη αρχαιοτήτων στο Ηραίον Σάμου

Ερευνητικές εκθέσεις

Mykenische Siedlungsstrukturen in der Argolis

Auf dem Berg Profitis Ilias, 284,10 m über Agios Adrianos, wurde ein früharchaisches Gipfelheiligtum unmittelbar auf einer mykenischen Steinpflasterung errichtet. Von der spätbronzezeitlichen Plattform aus führt ein breiter Felsspalt in die darunterliegende Höhle (Abb. 1) hinab. Bedingt durch zahlreiche Votive vom Typ der ›Thronenden Göttin‹ kann ein sakraler Charakter der Höhle in archaischer Zeit deutlich belegt werden. Anfängliche mykenische Kultaktivitäten folgen hingegen keinem konventionellen palatialen Schema. Kultspezifische Objekte fehlen zur Gänze, aber in und um die Höhle wurden in Felsspalten Kylikes und Tassen, also ausschließlich Symposiongeschirr, abgelegt (Abb. 2). Das Keramikrepertoire der zugehörigen Siedlung auf dem Ostabhang des Berges präsentiert ein äußerst selektives Formenspektrum für den bereits in der Bronzezeit kultisch genutzten Bereich. Eine der freigelegten Hausanlagen der Spätbronzezeit erstreckt sich über zwei Terrassen und dürfte aufgrund gut erhaltener Gefäße in der oberen Versturzone ein zweites Stockwerk gehabt haben. Der Hauskomplex ist einem Feuer zum Opfer gefallen, da der Lehmfußboden durch Brandspuren gezeichnet war. Im oberen Hangsektor bringen acht zeitgleiche Räume und eine Außenfläche den Beweis, dass die Siedlung bereits im späten Mittelhelladikum gegründet wurde. Der Profitis Ilias, etwa 10 km von der spätbronzezeitlichen Palastanlage Tiryns entfernt, ist im Spätmittelhelladikum wie in der Palastzeit als kleinerer Siedlungstyp mit Gipfelanlage und Hangbesiedelung zu klassifizieren.

1 Profitis Ilias bei Agios Adrianos, Höhle unterhalb des Gipfelplateaus, 1981 | Προφήτης Ηλίας κοντά στον Άγιο Αδριανό, σπήλαιο κάτω από το πλάτωμα της κορυφής, 1981

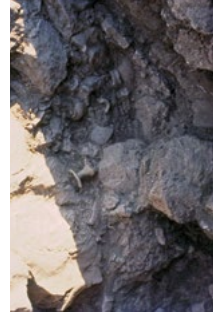
Im Jahr 1981 unternahm das Deutsche Archäologische Institut unter der Leitung von Klaus Kilian in Zusammenarbeit mit dem griechischen Antikendienst Ausgrabungen in sieben ausgewählten Sektoren, die von der Spitze bis in den Ostsattel reichten. Seit 2017 werden auf Grundlage der Faktorenanalyse Objekt, Raum, Akteure und Funktion alle Fundgattungen der Siedlung sowie des Kultplatzes in einer historischen Deutung positioniert. Die Materialstudie ist als laufendes Dissertationsprojekt ›Profitis Ilias (Katsingri). Ein frühmykenischer Siedlungsplatz, Keramik und Kleinfunde‹ an der Universität Heidelberg angesiedelt.

Daniel Frank

Μυκηναϊκές οικιστικές δομές στην Αργολίδα

Στο βουνό Προφήτης Ηλίας, 284.10 μ. πάνω από το σημερινό χωριό Άγιος Αδριανός, ιδρύθηκε ένα πρώιμο αρχαϊκό ιερό κορυφής ακριβώς πάνω σε ένα μυκηναϊκό λιθόστρωτο. Από το υστεροελλαδικό πλάτωμα ένα ευρύ ρήγμα στο βράχο οδηγεί στο υποκείμενο σπήλαιο (εικ. 1). Λόγω των πολυάριθμων αναθημάτων του τύπου της >ένθρονης θεάς< μπορεί να τεκμηριωθεί με σαφήνεια ο ιερός χαρακτήρας του σπηλαίου κατά την αρχαϊκή εποχή. Αντίθετα, οι αρχικές μυκηναϊκές λατρευτικές δραστηριότητες δεν ακολουθούν κάποιο συμβατικό ανακτορικό πρότυπο. Αντικείμενα λατρευτικού χαρακτήρα απουσιάζουν παντελώς, αλλά μέσα και γύρω από το σπήλαιο εναποτέθηκαν μέσα σε σχίσματα του βράχου κύλικες και κύπελλα, άρα αποκλειστικά συμποσιακός εξοπλισμός (εικ. 2). Το κεραμικό ρεπερτόριο του συναφούς οικισμού στην ανατολική κλιτύ του βουνού προσφέρει μία άκρως επιλεκτική γκάμα σχημάτων για την περιοχή που ήδη στην Εποχή του Χαλκού είχε λατρευτική χρήση. Μία από τις αποκαλυφθείσες οικιστικές εγκαταστάσεις

2 Profitis Ilias bei Agios Adrianos, intentionell deponierte Trinkgefäße aus dem Bereich der Höhle | Προφήτης Ηλίας κοντά στον Άγιο Αδριανό, σκοπίμως εναποθετημένα αγγεία πόσης από την περιοχή του σπηλαίου

της Ύστερης Εποχής του Χαλκού εκτείνεται πάνω σε δύο άνδρα και θα μπορούσε λόγω καλά διατηρημένων αγγείων στην πάνω ζώνη κατακρήμνισης να είχε και δεύτερο όροφο. Το οικιστικό σύμπλεγμα υπέστη πυρκαγιά, μιας και το δάπεδο από πατημένο χώμα φέρει ίχνη καύσης. Στον άνω τομέα της κλιτύς, οκτώ, σύγχρονα μεταξύ τους, δωμάτια και ένας εξωτερικός χώρος, αποδεικνύουν, ότι ο οικισμός ιδρύθηκε ήδη στα τέλη της μεσοελλαδικής περιόδου. Σε απόσταση περίπου 10 χλμ. από την ανακτορική εγκατάσταση της Τίρυνθας, ο Προφήτης Ηλίας μπορεί να ταξινομηθεί – τόσο στην ύστερη μεσοελλαδική καθώς και στην μυκηναϊκή ανακτορική περίοδο – ως μικρότερος οικιστικός τύπος με εγκατάσταση κορυφής και οικισμό στην κλιτύ.

Το 1981 το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο διενήργησε, υπό τη διεύθυνση του Klaus Kilian, σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ανασκαφές σε επτά επιλεγμένους τομείς, που εκτείνονται από την κορυφή έως το ανατολικό διάσελο. Από το 2017 μέσω της μεθόδου της παραγοντικής ανάλυσης, που συσχετίζει τις μεταβλητές αντικείμενο – χώρος – δράστες – λειτουργία, όλες οι κατηγορίες ευρημάτων του οικισμού καθώς και της λατρευτικής θέσης τοποθετούνται στο πεδίο της ιστορικής ερμηνείας. Η μελέτη του υλικού, ως τρέχουσα διδακτορική εργασία με τίτλο >Προφήτης Ηλίας (Κατσιγκρι). Μία πρώιμη μυκηναϊκή οικιστική θέση, κεραμική και μικροευρήματα<, πραγματοποιείται στη Χαϊδελβέργη.

Daniel Frank

Heiligtumsorganisation und ›Festgeschirr‹ im Heraion von Samos

Die Untersuchung früher griechischer Kulturausübung gewinnt in der jüngeren Forschung zunehmend an Interesse. Ein besonderer Fokus ruht dabei u. a. auf den Kultfesten sowie Opfer- und Weihepraktiken. In diesem Zusammenhang besteht aber oftmals ein bedauerliches Forschungsdesiderat bei der in vielen Heiligtümern reich anzutreffenden nicht ornamental oder figürlich dekorierten Keramik, die im Kultbetrieb genutzt und teilweise auch explizit dafür hergestellt wurde. Dabei handelt es sich um eines der wichtigsten Zeugnisse für die Rekonstruktion der im Heiligtum abgehaltenen Kultmahlzeiten und Opferfeste.

Auch im Heraion von Samos machen die Überreste dieser Keramik den Hauptanteil an Funden des 7. und 6. Jahrhunderts v. Chr. aus (*Abb. 1*). Aufbauend auf den bedeutenden Beiträgen zur chronologischen und typologischen Ordnung des Materials durch Andreas Furtwängler, Hans Peter Isler und Uta Kron widmet sich das Forschungsvorhaben erneut dieser Gattung. Dabei versucht es einen neuen methodischen Ansatz, der aus den bisherigen Ergebnissen der zwischen 2010 und 2013 unter der Leitung von Wolf-Dietrich Niemeier östlich des Großen Altars durchgeführten Grabungen resultiert.

Hier wurde für die von Hans Walter 1963/1964 als homogene Schicht von Heiligtumsabfällen untersuchte Fundgruppe XL eine stratigraphische Abfolge von mindestens drei Deponien erkannt. Während in den Aufarbeitungskampagnen 2015/2016 die Anlage der zwei unteren Deponien vorerst auf ca. 630/620 und 600 v. Chr. präzisiert wurde, deutet sich für die 2017 gesichteten Befunde der dritten Deponie eine Datierung um 590/580 v. Chr. an (*Abb. 2*). Demnach muss der von Walter für die Fundgruppe XL gegebene terminus ante quem 570/560 v. Chr. voraussichtlich revidiert werden.

Schon in den ersten Aufarbeitungskampagnen ließ sich für die Keramik die Möglichkeit einer produktionstechnischen Gruppenbildung innerhalb dieser Deponien erkennen. Dies betrifft die Reproduktion ›individueller‹ Detailgestaltungen innerhalb der übergeordneten stilchronologischen Formgebung der Gefäßtypen wie auch der Pinselführung beim Firnisauftrag. Die häufige Wiederholung spezifischer Kombinationen dieser Merkmale an verschiedenen Gefäßen kann als charakteristische Erscheinungsform einzelner Werkstätten oder gar Individuen interpretiert werden. Die jeweiligen Gruppen konnten bisher nur innerhalb gleicher Deponien und Zeithorizonte der Grabung festgestellt werden, sodass sich eine relativchronologische Ordnung abzeichnet.

Das Projekt nutzt diese Besonderheit als neuen Ansatz zur Erforschung der Gattungsgenese und des Kultbetriebes im Heraion. Ausgehend von den neuen Kontexten zielt es auf die Bildung solcher Produktionsgruppen für das 7. und 6. Jahrhundert ab, welche unter Umständen sogar als konkrete Chargen deutbar sind. Die Beobachtung ihrer Vergesellschaftung wie Verbreitung innerhalb verschiedener Heiligtumskontexte könnte das Erken-

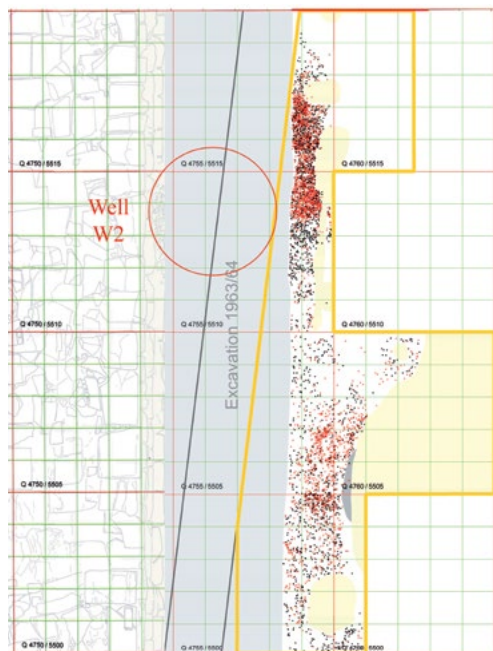
1 Samos, Heraion. Zwei Knickrandschalen | Σάμος, Ηραίο. Δύο κύλικες με εξωστρεφές χείλος και σιγμοειδές τοίχωμα

Οργάνωση του ιερού και «εορταστικός εξοπλισμός» στο Ηραίο της Σάμου

Η διερεύνηση των πρώιμων ελληνικών λατρευτικών δραστηριοτήτων αποκτά ολοένα και περισσότερο ενδιαφέρον στη νεότερη έρευνα. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται μεταξύ άλλων στη μελέτη των λατρευτικών εορτών καθώς και των θυσιαστήριων και αναθηματικών πρακτικών. Στο πλαίσιο όμως αυτό, διαπιστώνεται συχνά ότι δυστυχώς δεν έχει μελετηθεί η αδιακόσμητη και ανεικονική κεραμική, που βρίσκεται σε μεγάλες ποσότητες στα ιερά και είχε χρησιμοποιηθεί στην άσκηση των λατρευτικών δραστηριοτήτων και εν μέρει είχε κατασκευαστεί ειδικά για αυτόν το λόγο. Και όμως πρόκειται για μία από τις σημαντικότερες μαρτυρίες για την αποκατάσταση των λατρευτικών δείπνων και των θυσιαστήριων εορτών που τελούνταν εντός των ιερών.

Και στο Ηραίο της Σάμου τα κατάλοιπα αυτής της κεραμικής κατηγορίας συνιστούν το κυριότερο ποσοστό ευρημάτων του 7ου και του 6ου αιώνα π.Χ. (εικ. 1) Το ερευνητικό πρόγραμμα αφιερώνεται εκ νέου σε αυτήν την κατηγορία, στηριζόμενο στις σημαντικές συμβολές των Andreas Furtwängler, Hans Peter Isler και Uta Kron για τη χρονολογική και τυπολογική ταξινόμηση του υλικού. Προσπαθεί έτσι να εφαρμόσει μία νέα μεθοδολογική προσέγγιση, η οποία προκύπτει από τα μέχρι στιγμής αποτελέσματα των ανασκαφών που διενεργήθηκαν υπό τη διεύθυνση του Wolf-Dietrich Niemeier ανατολικά του Μεγάλου Βωμού στο διάστημα 2010–2013.

Στην περιοχή αυτή στη θέση της ομάδας ευρημάτων XL, που είχε ερευνηθεί από τον Hans Walter κατά τα έτη 1963/1964 και η οποία είχε γίνει κατανοητή ως ομοιογενές στρώμα προερχόμενο από τα απορρίμματα του ιερού, αναγνωρίστηκε μία στρωματογραφική ακολουθία τουλάχιστον τριών εναποθέσεων. Ενώ στις περιόδους μελέτης 2015/2016 η τοποθέτηση των δύο κατώτερων εναποθέσεων είχε αρχικά οριστεί στα περ. 630/620 και 600 π.Χ., τα σύνολα της τρίτης εναπόθεσης που μελετήθηκαν το 2017 υποδεικνύουν μία χρονολόγηση γύρω 590/580 π.Χ. (εικ. 2). Κατά συνέπεια, το όριο του 570/560 π.Χ.

2 Samos, Heraion. Fundverteilungskarte der Deponie um ca. 590/580 v. Chr. | Σάμος, Ηραίο. Χάρτης κατανομής ευρημάτων της εναπόθεσης γύρω στα 590/580 π.Χ.

nen einer feineren chronologischen Abfolge innerhalb der Gattung erleichtern, was aktuelle Chronologiemodelle wesentlich ergänzen würde.

Darüber hinaus fiel in den neu aufgedeckten Deponien ein prozentual verschobenes Mengenverhältnis einzelner Gefäßformen gegenüber anderen zum Teil ähnlichen Befunden aus verschiedenen Heiligtumsbereichen auf. Das Projekt sucht nach weiteren solchen Verschiebungen und fragt nach deren Ursachen. So könnten die Anforderungen an die spezifischen Eigenschaften eines Kontexts, wie z.B. bei einer Fundamentunterlage oder einer Dränageschicht, zu einer bestimmten Zusammensetzung und einem gehäuften Auftreten von Fragmenten bestimmter Gefäßformen geführt haben. Demgegenüber könnten solche Akkumulationen aber auch auf die verstärkte Nutzung dieser Gefäße in bestimmten Heiligtumsbereichen oder in zeitlich unterschiedlichen Entwicklungsphasen des Kultes hinweisen, was Aufschlüsse zur Organisation des Temenos, den Ablauf der Kultfeiern und deren Genese erlauben würde.

Jan-Marc Henke

Die Studie erfolgt im Rahmen des Auslandsstipendiums des DAI für die Abteilung Athen und ist Teil der angestrebten Habilitation an der Universität Wien.

που δόθηκε ως *terminus ante quem* από τον Walter για την ομάδα ευρημάτων XL πρέπει, πιθανώς, να αναθεωρηθεί.

Ήδη στις πρώτες περιόδους μελέτης κατέστη δυνατό να διακριθεί σε αυτές τις εναποθέσεις η δυνατότητα κεραμικών ομαδοποιήσεων με βάση τις τεχνικές διαδικασίες της παραγωγής. Αυτό αφορά την αναπαραγωγή 'ατομικών' λεπτομερειακών μορφοποιήσεων εντός της ευρύτερης στυλιστικής/χρονολογικής διαμόρφωσης των τύπων αγγείων καθώς και εντός του τρόπου επίθεσης της βαφής στην κεραμική επιφάνεια με το πινέλο. Η συχνή επανάληψη συγκεκριμένων συνδυασμών των παραπάνω γνωρισμάτων σε διάφορα αγγεία μπορεί να κατανοηθεί ως χαρακτηριστική εμφάνιση διαφορετικών εργαστηρίων ή ακόμα και ατόμων. Μέχρι στιγμής κατέστη δυνατός ο εντοπισμός των διαφόρων ομάδων μόνο εντός των ίδιων εναποθέσεων και των ίδιων ανασκαφικών χρονολογικών οριζώντων, έτσι ώστε να είναι δυνατός ο καθορισμός της σχετικής τους χρονολόγησης.

Το πρόγραμμα χρησιμοποιεί αυτήν την ιδιαιτερότητα ως νέα προσέγγιση για τη διερεύνηση της γένεσης της κατηγορίας και της λατρευτικής δραστηριότητας στο Ηραίο. Με αφετηρία τις νέες αυτές αρχαιολογικές συνάψεις αποβλέπει στη δημιουργία τέτοιων ομάδων παραγωγής για τον 7ο και τον 6ο αιώνα, οι οποίες κάτω από ορισμένες συνθήκες μπορούν να ερμηνευθούν ως συγκεκριμένες 'παρτίδες'. Η παρατήρηση των συνδηλώσεων τους καθώς και της κατανομής τους εντός των διαφόρων αρχαιολογικών συναφείων του ιερού θα μπορούσε να διευκολύνει την αναγνώριση μιας περισσότερο διαφοροποιημένης χρονολογικής ακολουθίας στα πλαίσια αυτής της κατηγορίας, κάτι που θα αποτελούσε ουσιαστική συμπλήρωση των υφιστάμενων χρονολογικών μοντέλων.

Επιπροσθέτως, στις εναποθέσεις που αποκαλύφθηκαν προσφάτως προξένησε εντύπωση μια μετατοπισμένη ποσοτική αναλογία διαφόρων σχημάτων αγγείων, έναντι εν μέρει παρόμοιων συνόλων από διάφορες περιοχές του ιερού. Το πρόγραμμα αναζητά και άλλες τέτοιες μετατοπίσεις και θέτει ερωτήματα για τον λόγο της ύπαρξής τους. Θα μπορούσαν, λόγου χάριν, οι απαιτήσεις των ειδικών γνωρισμάτων μιας συνάφειας, όπως για παράδειγμα μιας στρώσης θεμελίωσης ή μιας στρώσης αποξήρανσης, να είχαν οδηγήσει σε μια συγκεκριμένη σύνθεση και σε μια συσσωρευμένη παρουσία θραυσμάτων συγκεκριμένων σχημάτων αγγείων. Τουναντίον, τέτοιου είδους συσσωρεύσεις θα μπορούσαν όμως, επίσης, να υποδεικνύουν είτε μια περισσότερο έντονη χρήση αυτών των αγγείων σε συγκεκριμένες περιοχές του ιερού είτε χρονικά διαφορετικές εξελικτικές φάσεις της λατρείας, πράγμα που θα επέτρεπε διασαφήσεις ως προς την οργάνωση του τεμένους, την πορεία των λατρευτικών εορτών καθώς και της γενέσεώς τους.

Jan-Marc Henke

Η μελέτη πραγματοποιείται στο πλαίσιο της Υποτροφίας Εξωτερικού του DAI για το παράρτημα της Αθήνας και αποτελεί τμήμα επιδιωκόμενης από τον συγγραφέα υφηγεσίας στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης.

1 Apollonia Pontike,
Silberstater (M. 1:1) |
Απολλωνία Ποντικής,
αργυρός στατήρας (1:1)

Gorgoneia, Münzfüße und Imitationen der Prägestätte Apollonia Pontike

Politische und wirtschaftliche Absichten können oft die Verantwortung für den Wechsel der Motive sowie des Gewichtstandards (sog. Münzfuß) von antiken Münzen tragen. Die eigene Prägung der Polis bedeutete in der Antike wirtschaftliche Unabhängigkeit. Eine beeinflusste Prägung dagegen zeigte ein hegemoniales Abhängigkeitsverhältnis.

Apollonia Pontike (heute Sozopol in Bulgarien) war eine Kolonie Milets an der südwestlichen Küste des Schwarzen Meeres. Ihre Lage war topographisch günstig und erlaubte die Nutzung mehrerer Häfen. Die Schifffahrtsroute von der nördlichen Schwarzmeerküste zum Bosphorus und ins Mittelmeer führte über Apollonia. Mehrere Phänomene der Münzprägung von Apollonia reflektieren seine Außenkontakte.

Das Gewicht apollonischer Münzen und die Darstellung eines ionischen Gorgoneions lassen den Bezug zum kleinasiatischen Markt erkennen (*Abb. 1*). Dass Prägungen aus Apollonia in Horten zusammen mit Münzen des Thrakischen Chersones und von Parion vorkommen, unterstützt diese Hypothese. Ende des 5. Jahrhunderts v. Chr. fand ein Wechsel des Münzfußes statt. Die sog. Drachmen verloren an Gewicht und zirkulierten gleichzeitig mit Tetradrachmen von einem reduzierten attischen Münzfuß. Diese Ereignisse beziehen sich auf den Handel mit dem griechischen Mutterland und möglicherweise auf die Vormachtstellung Athens.

Im 4. Jahrhundert v. Chr. prägte Apollonia neue Emissionen in der Form von Diobolen. Diese teilten den Standard mit den Diobolen anderer Städte in Thrakien, wie Mesambria oder Histria. Sie stellten den Patron der Stadt Apollon Ietros dar. Das Verschwinden des Motivs der Gorgo und den Verweis auf Apollo kann man mit der Kampagne von Philipp II. gegen die Skythen und seinem wachsenden Einfluss am Schwarzen Meer verbinden. Es wurden sog. Imitationen der Münzen von Apollonia angefertigt, die aber in der Regel in Münzhorten überwiegend mit Originalen deponiert wurden. Apollonische Münzen aus dem heutigen Gebiet Dobrogea verdeutlichen, dass Völker ohne eigene Prägung diese nutzten, wie es auch für das Volk der Geten vermutet werden kann.

Hristina Ivanova

Die Studie ist als laufendes Dissertationsprojekt ›Bildthemen griechisch-thrakischer Münzen aus archaischer und klassischer Zeit. Die Prägung von Apollonia Pontike im Kontext‹ an der Humboldt-Universität zu Berlin angesiedelt.

Γοργόνεια, σταθμητικοί κανόνες και απομιμήσεις του νομισματοκοπείου της Απολλωνίας Ποντικής

Πολιτικές και οικονομικές σκοπιμότητες μπορούν συχνά να ευθύνονται για την αλλαγή των εικονογραφικών θεμάτων καθώς και του καθορισμένου βάρους (των λεγόμενων σταθμητικών κανόνων) των αρχαίων νομισμάτων. Η κοπή από την πόλη δικού της νομίσματος σήμαινε στην αρχαιότητα οικονομική ανεξαρτησία. Αντίθετα, μια εξαρτημένη κοπή φανέρωνε σχέση εξάρτησης από μια ηγεμονία.

Η Απολλωνία Ποντική (σήμερα Σωζόπολη στη Βουλγαρία) ήταν μία αποικία της Μιλήτου στη νοτιοδυτική ακτή της Μαύρης Θάλασσας. Η θέση της ήταν από τοπογραφική άποψη ευνοϊκή και επέτρεπε τη χρήση αρκετών λιμένων. Από την Απολλωνία περνούσε η ρότα των πλοίων από τη βόρεια ακτή της Μαύρης Θάλασσας προς τον Βόσπορο και από εκεί στη Μεσόγειο. Αρκετά φαινόμενα της νομισματοκοπίας της Απολλωνίας αντανakλούν τις εξωτερικές της επαφές.

Η απεικόνιση του ιωνικού γοργονείου και το βάρος τους αφήνουν να διαφανεί η σχέση με τη μικρασιατική αγορά (εικ. 1). Η υπόθεση αυτή υποστηρίζεται από το ότι νομίσματα από την Απολλωνία συνυπάρχουν σε θησαυρούς μαζί με νομίσματα από τη Θρακική Χερσόνησο και το Πάριον. Στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. έλαβε χώρα μία αλλαγή του σταθμητικού συστήματος. Το βάρος των λεγόμενων δραχμών μειώθηκε και αυτές κυκλοφόρησαν ταυτόχρονα με τα τετράδραχμα ενός επίσης μειωμένου αττικού σταθμητικού κανόνα. Τα γεγονότα αυτά σχετίζονται με τις εμπορικές σχέσεις της θέσης με την ελληνική μητρόπολη και πιθανώς με την ηγετική θέση της Αθήνας. Τον 4ο αιώνα π.Χ. η Απολλωνία προέβη σε κοπή νέων εκδόσεων στη μορφή των διωβόλων. Τα νομίσματα αυτά μιράζονταν τον ίδιο κανόνα με τα διώβολα άλλων πόλεων στη Θράκη, όπως η Μεσημβρία ή η Ίστρια. Απεικόνιζαν τον προστάτη της πόλης, Απόλλωνα Ιατρό. Η εξαφάνιση του θέματος της Γοργούς και η αναφορά στον Απόλλωνα μπορεί να συνδεθεί με την εκστρατεία του Φιλίππου Β' εναντίον των Σκυθών και την αυξανόμενη επιρροή του στη Μαύρη Θάλασσα. Παρήχθησαν και λεγόμενες απομιμήσεις των νομισμάτων της Απολλωνίας, οι οποίες όμως, κατά κανόνα, τοποθετούνταν σε θησαυρούς νομισμάτων όπου επικρατούσαν τα πρωτότυπα νομίσματα. Νομίσματα από την Απολλωνία που βρέθηκαν στη σημερινή περιοχή Dobrogea καθιστούν σαφές ότι αυτά χρησιμοποιούνταν και από λαούς που δεν έκοβαν δικό τους νόμισμα, όπως μπορεί να υποθεθεί και για τον λαό των Γετών.

Hristina Ivanova

Η μελέτη πραγματοποιείται στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου στο πλαίσιο τρέχουσας διδακτορικής εργασίας με θέμα »Bildthemen griechisch-thrakischer Münzen aus archaischer und klassischer Zeit. Die Prägung von Apollonia Pontike im Kontext«.

1 Skione, Silberstater, ca. 470–455 v. Chr., Kopf des Protesilaos; Σ - Κ - Ι - Ο, Schiffsheck (M. 1 : 1) | Σκιώνη, αργυρός στατήρας, περ. 470–455 π.Χ., κεφαλή Πρωτεσιλάου· Σ - Κ - Ι - Ο, πρύμνη πλοίου (1 : 1)

Protesilaos: ein thessalischer Heros an den Küsten der Chalkidike

Die Einwohner der Stadt Skione an der Küste der Cassandra, der westlichen Halbinsel der Chalkidike, behaupteten, dass Protesilaos bei seiner Rückkehr von Troja ihre Stadt gegründet hätte. Diese Erzählung steht im Widerspruch zu dem aus den Quellen und Kunstwerken bekannten Mythos des Protesilaos, des mutigen Heros aus Phylake in der Achaia Phthiotis, der als erster von allen das Festland betrat und als erster bei den Kämpfen vor Troja getötet worden war. In der Nähe von Elaius auf der Thrakischen Chersonesos befindet sich das Grab des Helden innerhalb eines Temenos mit vielen Weihungen, das auch einen Tempel besaß. Im Temenos wuchsen Ulmen, die vertrockneten, wenn sie so hoch gewachsen waren, dass sie Ilion »sehen« konnten. Die Version der Skionaier bezüglich der Gründung ihrer Stadt durch Protesilaos selbst ist nur in einer späteren philologischen Quelle (Konon, 1. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr.) überliefert. Den Beleg, dass Skione genau diesen Gründungsmythos vorführte, spätestens seit der Zeit nach den Perserkriegen, bieten ihre Münzen aus dem 5.–4. Jahrhundert v. Chr. Auf den Silberstateren der Stadt ist der Kopf des Heros abgebildet, der durch eine Legende entlang seines Helmbusches identifiziert (ΠΡΟΤΕΣΙΛΑΑΣ) und mit dem Bug seines Schiffes auf der Rückseite verbunden ist (*Abb. 1*). Es ist sehr wahrscheinlich, dass sich in der Stadt keine Erinnerungen an die Zeit ihrer Gründung gehalten hatten, ihre Verbindung mit diesem konkreten Heros also erfunden ist.

Die Münzprägung von Skione (*Abb. 2, 3*) bildete das Thema einer an der Universität Athen abgeschlossenen Dissertation. Zusammengetragen wurden Angaben für ca. 800 Silber- und Bronzemünzen, die heute in Museen aufbewahrt werden oder sich im Handel befinden. Die Münzen wurden aufgrund von Stempelkoppelungen in Gruppen unterteilt und gemäß ihrer Technik, Ikonographie und ihres Auftretens in Münzschatzen datiert. Skione prägte vom Ende des 6. bis zum 3. Viertel des 4. Jahrhunderts v. Chr. Münzen. Hauptsächlich ikonographische Typen sind Tierkampfbilder (Löwe reißt Hirsch), der Kopf des Protesilaos, sein Schiff und sein Helm, aber auch der Kopf der Aphrodite, der mit einer oder zwei Tauben kombiniert ist.

Irini Marathaki

2 Skione, Silbertetradrachm, ca. 470–455 v. Chr., Kopf des Proteus; Σ - ΚΙΟ, Auge (M. 1 : 1) | Σκιώνη, αργυρό τετράβολο, περ. 470–455 π.Χ., κεφαλή Πρωτεσιλάου· Σ - ΚΙΟ οφθαλμός (1 : 1)

3 Skione, Silbertetradrachm, ca. 405/404–400 v. Chr., Kopf des Proteus; Σ - Κ - Ι, Helm (M. 1 : 1) | Σκιώνη, αργυρό τετράβολο, περ. 405/404–400 π.Χ., κεφαλή Πρωτεσιλάου· Σ - Κ - Ι, περικεφαλαία (1 : 1)

Πρωτεσίλαος: ένας Θεσσαλός ήρωας στις ακτές της Χαλκιδικής

Οι κάτοικοι της Σκιώνης, μιας πόλεως στα παράλια της Κασσάνδρας, της δυτικότερης χερσονήσου της Χαλκιδικής, ισχυρίζονταν ότι την πόλη τους την είχε ιδρύσει ο Πρωτεσίλαος κατά την επιστροφή του από την Τροία. Αυτή η διήγηση έρχεται σε αντίθεση με τον γνωστό από τις πηγές και τα έργα τέχνης μύθο του Πρωτεσιλάου, του γενναίου ήρωα από τη Φυλάκη της Φθιώτιδος Αχαΐας, που πρώτος απ' όλους πάτησε στη στεριά και πρώτος απ' όλους σκοτώθηκε στις μάχες μπροστά στην Τροία. Κοντά στον Ελαιούντα της Θρακικής Χερσονήσου βρισκόταν ο τάφος του ήρωα, μέσα σε τέμενος με πολλά αναθήματα που είχε και ναό. Στο τέμενος φύτρωναν φτελιές, οι οποίες ξεραίνονταν όταν ψήλωναν τόσο, ώστε να «βλέπουν» το Ήλιον. Η παραλλαγή των Σκιωναίων σχετικά με την ίδρυση της πόλης τους από τον ίδιο τον Πρωτεσίλαο παραδίδεται σε μία μόνο, ύστερη, φιλολογική πηγή (Κόνων, 1ος αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.). Απόδειξη ότι η Σκιώνη πρόβαλλε τον συγκεκριμένο ιδρυτικό μύθο, το αργότερο από τα χρόνια μετά τους Περσικούς πολέμους, αποτελούν τα νομίσματά της του 5ου–4ου αι. π.Χ. Στους αργυρούς στατήρες της πόλης απεικονίζεται η κεφαλή του ήρωα, ο οποίος ταυτίζεται με επιγραφή κατά μήκος του λοφίου της περικεφαλαίας του (ΠΡΟΤΕΣΙΛΑΣ), και συνδυάζεται με την πρύμνη του πλοίου του στον οπισθότυπο (εικ. 1). Είναι πολύ πιθανό να μην διατηρούνταν στην πόλη μνήμες από την εποχή της ίδρυσής της, οπότε εφευρέθηκε η σύνδεσή της με τον συγκεκριμένο ήρωα.

Η νομισματική παραγωγή της Σκιώνης (εικ. 2, 3) αποτέλεσε αντικείμενο διδακτορικής διατριβής (Πανεπιστήμιο Αθηνών). Συγκεντρώθηκαν στοιχεία για περίπου 800 νομίσματα, αργυρά και χάλκινα, που σήμερα φυλάσσονται σε μουσεία ή βρίσκονται στο εμπόριο. Τα νομίσματα κατανεμήθηκαν σε ομάδες με βάση τις διασταυρώσεις μητρών και χρονολογήθηκαν σύμφωνα με την τεχνολογία, την εικονογραφία και την παρουσία τους σε νομισματικούς θησαυρούς. Η Σκιώνη εξέδωσε νομίσματα από τα τέλη του 6ου αιώνα έως το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Κύριοι εικονογραφικοί τύποι είναι ο σπαραγμός (λέων επιτίθεται σε ελάφι), η κεφαλή του Πρωτεσιλάου, το πλοίο και η περικεφαλαία του, αλλά και η κεφαλή Αφροδίτης που συνδυάζεται με ένα ή δύο περιστέρια.

Ειρήνη Μαραθάκη

Kulturerhalt

2 Hintergrund: Olympia, Arbeiter beim Versetzen des Kapitells der Nordsäule des Ptolemäerweihgeschenks, 2017 | Στο βάθος: Ολυμπία, εργάτες κατά την τοποθέτηση του κιονοκράνου στον βόρειο κίονα του αναθήματος των Πτολεμαίων, 2017

Διατήρηση πολιτιστικής κληρονομιάς

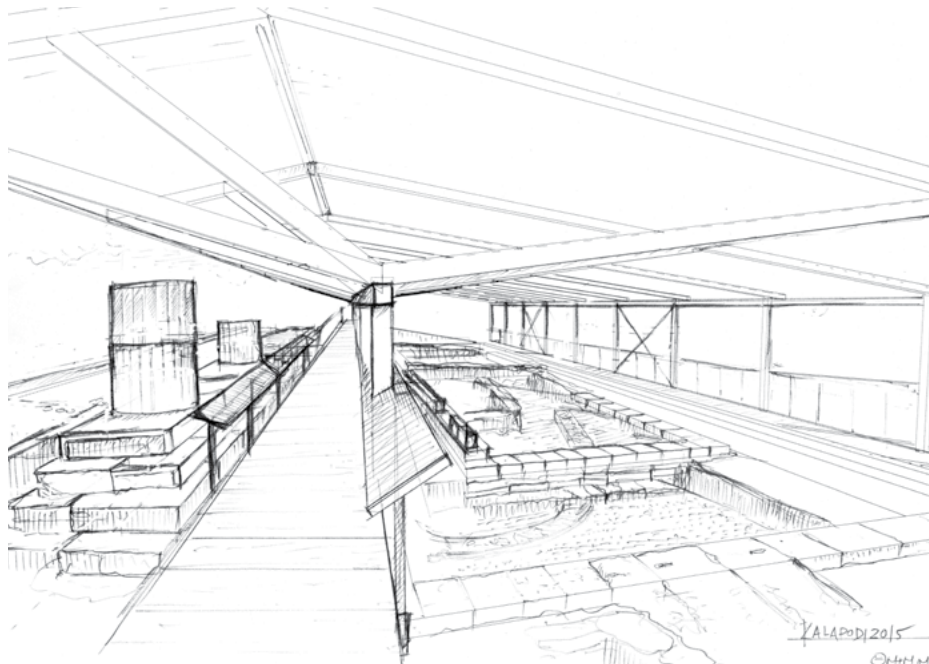
1. Reisetagebücher von H. G. Lolling und Dokumentation zu den Grabungen in Leúkas 1900–1935 von W. Dörpfeld | Ταξιδιωτικά ημερολόγια του Η. Γ. Λολλίνγκ και υλικό τεκμηρίωσης για τις ανασκαφές στη Λευκάδα 1900–1935 του W. Dörpfeld

1 Archäologisches Gelände in Kalapodi. Die Überdachung und Vorschlag zur Veranschaulichung des Nordtempels | Αρχαιολογικός χώρος στο Καλαπόδι. Το στέγαστρο και πρόταση ανάδειξης του βόρειου ναού

Die Überdachung zum Schutz der Antiken in Kalapodi – theoretische Überlegungen und Auswahlkriterien

Bereits in der Antike galten die Konstruktionen der Vergangenheit als materielle Bestätigung des Mythos und der Geschichte. Erwähnung verdienen u.a. zeitgenössische Anmerkungen zum musealen Charakter der Tempel im antiken Griechenland. Oft waren in der Antike angewandte Praktiken zur Erhaltung von Ruinen auch (fast) die gleichen wie heute. Anzuführen ist z.B. Pausanias' bekannte Notiz, dass eine Holzsäule des mutmaßlichen Oionomaos-Hauses in Olympia zum Schutz überdacht war und dass dort sogar eine Tafel die Besucher über die Geschichte des Exponats und die stabilisierenden Maßnahmen informierte (Paus. 5, 20, 6–9). Von der Antike bis in heutige Zeit ist das Ziel solcher Praktiken die Bewahrung sowohl des Bildes als auch des Materials der Altertümer durch ihren Schutz vor Witterungseinflüssen. Insbesondere die Überdachung gilt als Maßnahme der Minimalisierung der Eingriffe an der Ruine selbst in ihrer Materialität, bedeutet aber zwangsläufig einen Eingriff in ihre visuelle Erscheinung.

2 Archäologisches Gelände in Kalapodi. Skizze zur Besucherführung | Αρχαιολογικός χώρος στο Καλαπόδι. •••

Στέγαστρο προστασίας αρχαιοτήτων στο Καλαπόδι – θεωρητικοί προβληματισμοί και επιλογές

Ήδη κατά την αρχαιότητα οι κατασκευές του παρελθόντος θεωρούνταν ως η υλική επιβεβαίωση του μύθου και της ιστορίας. Πολλές αναφορές υπάρχουν π.χ. για τον μουσειακό χαρακτήρα των ναών της αρχαίας Ελλάδας. Επίσης, συχνά οι πρακτικές διατήρησης των ερειπίων που εφαρμόστηκαν κατά την αρχαιότητα παραμένουν ακόμα και σήμερα σχετικά ίδιες, σε ισχύ. Για παράδειγμα, πρέπει να επισημανθεί η γνωστή αναφορά του Παισαβίου για το στέγαστρο προστασίας ενός ξύλινου κίονα της θεωρούμενης οικίας του Οινόμαου στην Ολυμπία, το οποίο μάλιστα διέθετε και επεξηγηματική πινακίδα για τους επισκέπτες, όπου αναφερόταν η ιστορία του εκθέματος και στοιχεία για τις στερεωτικές επεμβάσεις (Παισαβίου 5, 20, 6–9). Από τα αρχαία χρόνια έως τη σύγχρονη εποχή, ένας είναι ο στόχος τέτοιων πρακτικών: η διατήρηση και της εικόνας και της ύλης των αρχαιοτήτων μέσω της προστασίας τους από τις καιρικές συνθήκες. Ιδίως το στέγαστρο θεωρείται ως το μέσο για την ελαχιστοποίηση των επεμβάσεων στο ίδιο το ερείπιο, αν και πολ-

In Kalapodi ist die Aufgabenstellung besonders schwierig, da der Bestand des Monuments, der des Schutzes bedarf, ein dichter, mehrschichtiger Komplex ist. Tempel verschiedener Epochen mit vielfältigen Bauweisen und Materialien bezeugen die allmähliche Entwicklung des antiken griechischen Tempelbaus im Laufe der Zeit von den bescheidenen Ziegelkonstruktionen der Frühgeschichte zum Streben nach Monumentalität in der geometrischen Zeit, später zum transitorischen Charakter der Archaik und schließlich zur systematischen Ausdrucksweise im Rahmen der Regeln der klassischen Zeit. Die Ruinen dieser Kultbauten sind in zwei parallelen Monumentkomplexen nördlich und südlich voneinander angelegt.

Der Entwurf des Schutzdachs (*Abb. 1*) ist Teil einer Gesamtstudie zur Bewältigung der Probleme, die das archäologische Gelände heute aufweist, und bildet die Antwort auf eine Forderung des griechischen Kulturministeriums. Vorgeschlagen wird die Konstruktion eines Metaldachs von 860m² Fläche über dem südlichen Monumentkomplex. Die schlichte, neutrale Konstruktion wurde ausgewählt, damit weder das Monument noch der Bezug der Ruine zur Landschaft beeinträchtigt werden. Diese konkrete Überdachung wurde nicht nur zu Schutzzwecken entworfen, sondern auch als Voraussetzung für eine vielschichtige Funktion als ein ›Museum vor Ort‹. In diese Richtung weist die Aufstellung von Trommeln des Nordtempels im Pteron, die von einer kleinen Erweiterung der Überdachung nach Norden geschützt werden. Ferner wird vorgeschlagen, das klassische Adyton an neuer Stelle innerhalb des überdachten Geländes in musealer Aufstellung zu zeigen sowie auch den Giebel in seiner Sturzlage als grundlegendes historisches Zeugnis für die Zerstörung des Südtempels durch die Perser zu erhalten. In die Studie sind Vorschläge für die Präsentation der Ruine des Südtempels integriert. Der Weg für die Besucher wird in einem geradlinigen Zwischenraum zwischen dem südlichen und dem nördlichen Monumentkomplex angelegt (*Abb. 2*). Die Lage des Korridors bietet dem Besucher im Blick von oben die Möglichkeit, wortwörtlich einen Überblick über die Bauphasen des südlichen Monumentkomplexes zu erhalten. Spezielle Farben wurden nach dem Kriterium einer harmonischen Eingliederung in die Landschaft ausgewählt. Die Überdachung wird auch zum Auffangen des Wassers dienen, das dann im Einklang mit einer ökologischen Planung zur Bewässerung des Geländes verwendet wird. Die Beleuchtung des Innenraums bestimmt in großem Maß die Proportionen der seitlichen Zwischenräume.

Themis Bilis

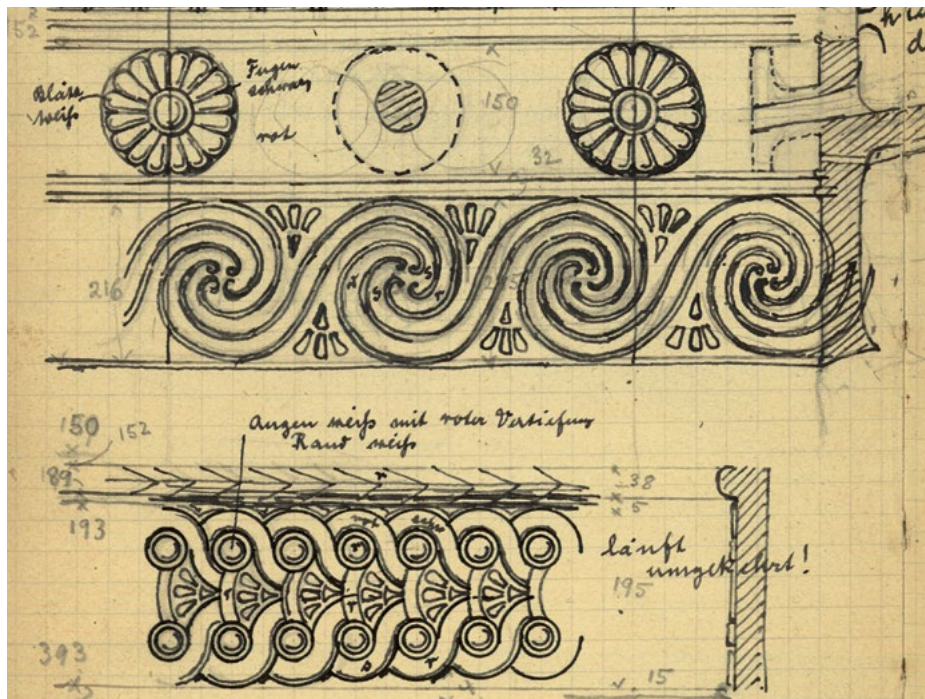

λές φορές αυτή η νέα κατασκευή δεν ανταποκρίνεται στον σεβασμό στην εικόνα του μνημείου.

Στο Καλαπόδι το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα δύσκολο, καθώς το μνημειακό απόθεμα που χρίζει προστασίας είναι ένα πυκνό και πολυεπίπεδο σύνολο. Ναοί διαφόρων περιόδων, με ποικίλους τρόπους δομής και υλικά, μαρτυρούν τη σταδιακή εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής ναοδομίας στο πέρασμα του χρόνου από τις ταπεινές πλίνθινες κατασκευές της προϊστορίας στην πρόθεση για μνημειακότητα της γεωμετρικής εποχής, αργότερα στον μεταβατικό χαρακτήρα της αρχαϊκής περιόδου και τέλος στον συστηματικό τρόπο έκφρασης βάσει των κανόνων των κλασικών χρόνων. Τα ερείπια των λατρευτικών αυτών κτηρίων διατάσσονται σε δύο παράλληλες μνημειακές ενότητες βόρεια και νότια.

Το προτεινόμενο στέγαστρο προστασίας (*εικ. 1*) αποτέλεσε τμήμα μίας μελέτης συνολικής αντιμετώπισης των προβλημάτων που παρουσιάζει σήμερα ο αρχαιολογικός χώρος. Στη μελέτη, που εκπονήθηκε μετά από απαίτηση του Υπουργείου Πολιτισμού, προτείνεται η κατασκευή ενός μεταλλικού στεγάστρου επιφάνειας 860μ² στο νότιο μνημειακό σύνολο. Η κατασκευή είναι λιτή, ουδέτερη και επιλέχθηκε έτσι που να μην επισκιάζει το μνημείο ούτε τη σχέση του ερειπίου με το τοπίο. Το συγκεκριμένο στέγαστρο σχεδιάστηκε έτσι ώστε να μην αποτελεί μόνο ένα στέγαστρο προστασίας αλλά να δημιουργεί τις συνθήκες για την πολυεπίπεδη λειτουργία του ως ένα «επιτόπιο μουσείο». Στην κατεύθυνση αυτή προτείνεται η τοποθέτηση των σφονδύλων του βόρειου ναού στο πτερό, οι οποίοι θα προστατεύονται από μια μικρή προς βορράν προέκταση του στεγάστρου. Επίσης προτείνεται η μουσειακή έκθεση του κλασικού άδυτου σε νέα θέση μέσα στον στεγασμένο χώρο καθώς και η διατήρηση του αετώματος στη θέση πτώσης του, ως βασικού ιστορικού τεκμηρίου της καταστροφής του νότιου ναού από τους Πέρσες. Στη μελέτη εντάχθηκαν προτάσεις για την παρουσίαση του ερειπίου του νότιου ναού. Η κίνηση των επισκεπτών τοποθετείται σε ένα γραμμικό κενό ανάμεσα στη νότια και βόρεια μνημειακή ενότητα (*εικ. 2*). Η θέση του διαδρόμου προσφέρει τη δυνατότητα στον επισκέπτη να έχει μια εποπτική άποψη κοιτάζοντας από ψηλά τις οικοδομικές φάσεις της νότιας μνημειακής ενότητας. Ειδικά χρώματα έχουν επιλεγεί με κριτήριο την αρμονική ένταξη στο τοπίο. Το στέγαστρο θα λειτουργεί ως συλλεκτήρας νερού για την άρδευση του χώρου, δράση συνεπής με τη λογική του οικολογικού σχεδιασμού. Ο φωτισμός του εσωτερικού χώρου καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις αναλογίες των πλάγιων κενών.

Θέμης Μπιλής

1 Zeichnungen im Grabungstagebuch von W. Dörpfeld zum »Gorgo-Tempel« in Korfu, 1912 | Σχέδια στο ανασκαφικό ημερολόγιο του W. Dörpfeld για τον ναό της Γοργούς στην Κέρκυρα, 1912

AthenDigital – das Nachlassarchiv

Von August bis November 2016 konnte das Projekt »AthenDigital: Das Nachlassarchiv« durch Sondermittel des Auswärtigen Amtes realisiert werden. Ziel war es, die drei umfangreichsten Nachlässe im Archiv des DAI Athen vollständig zu digitalisieren, in der iDAI.welt zu vernetzen und für weitere Forschungen im Open Access nutzbar zu machen. Innerhalb der vier Monate konnten die Nachlässe von Wilhelm Dörpfeld, Habbo Gerhard Lolling und Adolf Hermann Struck gesichtet, strukturiert und inventarisiert werden.

Wilhelm Dörpfeld (1853–1940) ist sicherlich der bekannteste der drei Forscher, da er das Institut von 1887–1912 beinahe ein Vierteljahrhundert leitete. Sein Nachlass umfasst 30 Notizbücher und -hefte, zwei sogenannte *copy books* mit Briefdurchschlägen, drei Hefter, acht Mappen mit losen Blättern und 58 Fotografien, die von etwa 1887–1926 reichen. Vornehmlich handelt es sich um Grabungstagebücher und -notizen zu seinen Forschungen in Athen, auf Leukas und auf Korfu (Abb 1).

2 Tagebuch von H. G. Lolling, Reiseotizen Thessalien 2, 1882 | Ημερολόγιο του Η. G. Lolling, Ταξιδιωτικές σημειώσεις Thessalien 2, 1882

AthenDigital – το αρχείο καταλοίπων

Από τον Αύγουστο έως τον Νοέμβριο του 2016 υλοποιήθηκε το έργο >AthenDigital: Το αρχείο καταλοίπων μέσω ειδικού χρηματικού κονδυλίου του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών. Στόχος του έργου ήταν να ψηφιοποιηθούν ολοκληρωμένα τα τρία πιο εκτεταμένα κατάλοιπα στο Αρχείο του DAI Αθηνών, να ενσωματωθούν στο δίκτυο iDAI.welt και να καταστούν χρήσιμα για περαιτέρω έρευνες στην ανοικτή πρόσβαση (Open Access). Κατά τη διάρκεια των τεσσάρων αυτών μηνών κατέστη δυνατή η αξιολόγηση των αρχείων των Wilhelm Dörpfeld, Habbo Gerhard Lolling και Adolf Hermann Struck, η οργάνωσή τους καθώς και η σύνταξη ευρητηρίων.

Ο Wilhelm Dörpfeld (1853–1940) είναι σίγουρα ο γνωστότερος των τριών ερευνητών, μιας και διηύθυνε το Ινστιτούτο για σχεδόν ένα τέταρτο του αιώνα (1887–1912). Το αρχείο του περιλαμβάνει: 30 σημειωματάρια με χοντρά και απλά καλύμματα, δύο λεγόμενα βιβλία αντιγράφων με αντίγραφα επιστολών από καρμπόν (copy books), τρία ντοσιέ, οκτώ χαρτοφύλακες με άδεια φύλλα και 58 φωτογραφίες, που εκτείνονται από το 1887 έως το 1926. Πρόκειται, πρωτίστως, για ανασκαφικά ημερολόγια και ανασκαφικές σημειώσεις σχετικές με τις έρευνές του στην Αθήνα, τη Λευκάδα και την Κέρκυρα (εικ. 1).

Ο Habbo Gerhard Lolling (1848–1894) σπούδασε αρχαιολογικές επιστήμες στο Göttingen και ήρθε στην Αθήνα αρχικά ως κατ'οίκον δάσκαλος. Σύντομα άρχισε να λαμβάνει τακτικά μέρος στις διαλέξεις που διοργάνωνε το νεοϊδρυθέν Ινστιτούτο. Στη συνέχεια,

Habbo Gerhard Lolling (1848–1894) studierte in Göttingen Altertumswissenschaften und kam zunächst als Hauslehrer nach Athen. Bald nahm er regelmäßig an den vom neu gegründeten Institut veranstalteten Vorträgen teil. Von 1878 bis 1888 war er schließlich teils als Vertreter des ersten Sekretärs, teils als Bibliothekar angestellt und prägte die Forschung in den ersten Jahren des DAI Athen deutlich mit. Er verließ dieses schließlich 1888, um die Leitung der neugegründeten Epigrafischen Sammlung des Nationalmuseums Athen zu übernehmen, die er bis zu seinem frühen Tod am 22.02.1894 innehatte. Von ihm sind im Archiv des DAI Athen 52 Notizbücher und -hefte, zwei Skizzenbücher, 21 Mappen mit losen Blättern, ein Hefter und sechs Fotografien aus der Zeit von etwa 1873 bis 1892 erhalten. Diese beinhalten neben einigen Grabungsberichten und Manuskripten hauptsächlich Notizen und Aufzeichnungen zu diversen, vor allem epigrafischen, Studien sowie umfassende Reisetagebücher (*Abb. 2*).

Adolf Hermann Struck (1877–1911), über den bereits in *AtheNea* 2015/2016 eingehender berichtet wurde, war Autodidakt und zunächst als Streckenplaner in Diensten der Orientbahn vor allem in Nordgriechenland aktiv. Für das Athener Institut war er von 1905 bis 1911 ebenfalls auf der Hilfskraftstelle des Bibliothekars tätig; neben der Vertretung der Institutsleitung und eigenen, insbesondere byzantinistischen Forschungen war er in die Ausgrabungen im Kerameikos unter Alfred Brückner eingebunden. Struck verstarb bereits im Alter von 34 Jahren am 14.09.1911. Sein Nachlass beinhaltet 21 Notizbücher und -hefte, 49 Mappen mit losen Blättern, 62 Zeichnungen und Pläne sowie 66 Fotografien. Sie stammen in etwa aus den Jahren 1897 bis 1925. Es handelt sich vor allem um Notizbücher mit Bibliografien zu diversen Regionen in Griechenland und im Balkanraum, vielen Exzerpten, Abschriften, aber auch Manuskripten. Hinzu kommen einige Zeichnungen und Pläne, vornehmlich zu den Stadtmauern von Thessaloniki und von byzantinischen Kirchen.

Seit Dezember 2016 sind diese Nachlässe komplett im Zenon / *iDAI.bibliography*, dem online zugänglichen Gesamtkatalog des DAI, verzeichnet und damit unter <https://zenon.dainst.org/Record/001480087> recherchierbar. Zudem sind alle Datensätze bereits mit Gazetteer-Einträgen versehen und werden somit auch bei der Ortssuche über den *iDAI.gazetteer* im Zenon als Ergebnis aufgelistet. Die Digitalisierung mit etwa 20 000 Scans konnte ebenfalls abgeschlossen werden. Seit Juni 2017 stehen die Scans nun in der Objektdatenbank *Arachne/iDAI.objects* unter <https://arachne.dainst.org/> der breiten Öffentlichkeit zur Verfügung.

Anne Fohgrub

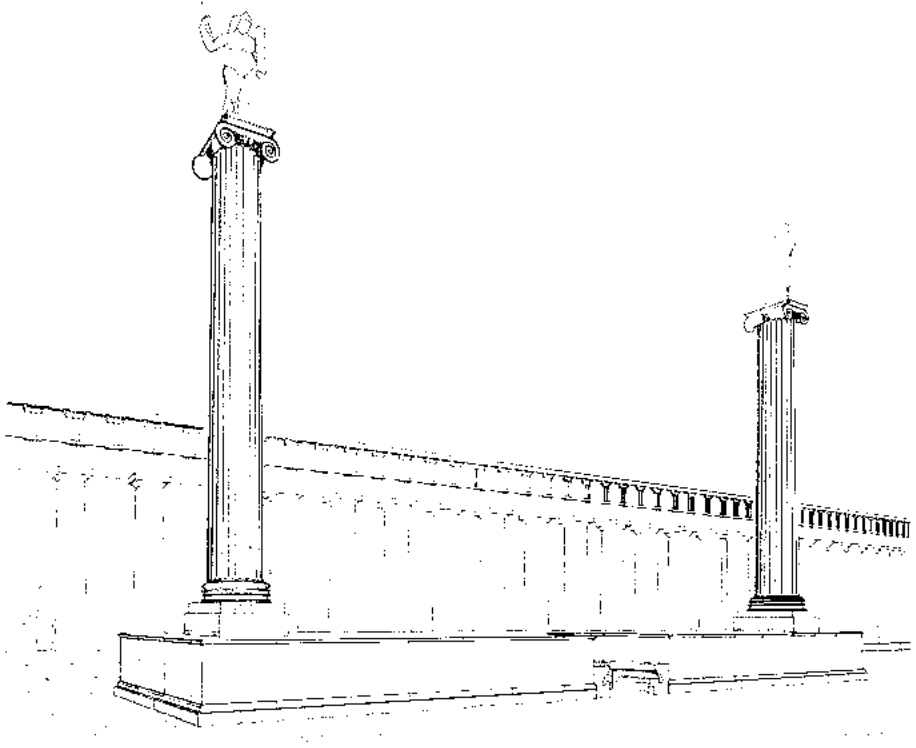

από το 1878 έως το 1888, εργάστηκε εν μέρει ως αναπληρωτής του πρώτου Γραμματέα, εν μέρει ως βιβλιοθηκάριος και συνδιαμόρφωσε αισθητά την έρευνα κατά τα πρώτα έτη της λειτουργίας του DAI Athen. Το εγκατέλειψε, τελικά, το 1888 για να αναλάβει τη διεύθυνση της νεοϊδρυθείσης Επιγραφικής Συλλογής του Εθνικού Μουσείου της Αθήνας, την οποία κατείχε μέχρι τον πρόωρο θάνατό του, στις 22.02.1894. Από τον Lolling διατηρήθηκαν στο Αρχείο του DAI Athen: 52 σημειωματάρια με χοντρά και απλά καλύμματα, δύο βιβλία σχεδίων, 21 χαρτοφύλακες με άδετα φύλλα, ένα ντοσιέ και έξι φωτογραφίες, που χρονολογούνται στο διάστημα 1873–1892. Αυτά περιλαμβάνουν, πέρα από μερικές ανασκαφικές εκθέσεις και χειρόγραφα, κυρίως σημειώσεις και παρατηρήσεις πάνω σε διάφορες, επιγραφικές κυρίως, μελέτες καθώς και εκτενή ταξιδιωτικά ημερολόγια (εικ. 2).

Ο Adolf Hermann Struck (1877–1911), για τον οποίο έχει προηγηθεί λεπτομερέστερη έκθεση στο AtheNea 2015/2016, ήταν αυτοδίδακτος και αρχικά ήταν ενεργός κυρίως στη βόρεια Ελλάδα ως σχεδιαστής σιδηροδρομικών γραμμών στην υπηρεσία του >Σιδηρόδρομου της Ανατολής<. Από το 1905 έως το 1911 εργάστηκε επίσης ως βοηθός βιβλιοθηκάριος στο Ινστιτούτο της Αθήνας. Πέρα από την εκπροσώπηση της διεύθυνσης του Ινστιτούτου καθώς και τη διενέργεια δικών του, βυζαντινών κυρίως, ερευνών, ήταν συνδεδεμένος με τις ανασκαφές του Κεραμεικού υπό τη διεύθυνση του Alfred Brückner. Ο Struck απεβίωσε στις 14.09.1911, σε ηλικία μόλις 34 ετών. Τα κατάλοιπά του περιλαμβάνουν: 21 σημειωματάρια με χοντρό και απλό κάλυμμα, 49 χαρτοφύλακες με άδετα φύλλα, 62 σκίτσα και σχέδια, καθώς και 66 φωτογραφίες. Χρονολογούνται στο διάστημα 1897–1925. Πρόκειται κυρίως για σημειωματάρια με βιβλιογραφίες για διάφορες περιοχές της Ελλάδας και του βαλκανικού χώρου, πολλά χωρία, αντίγραφα, αλλά και χειρόγραφα. Επιπλέον υπάρχουν μερικά σκίτσα και σχέδια, κυρίως σχετικά με τα τείχη της Θεσσαλονίκης και με βυζαντινές εκκλησίες.

Από τον Δεκέμβριο του 2016 τα προαναφερθέντα κατάλοιπα βρίσκονται ολόκληρα στο Zenon / iDAI.bibliography, στον συνολικό κατάλογο του DAI, ο οποίος είναι προσβάσιμος μέσω διαδικτύου (<https://zenon.dainst.org/Record/001480087>), είναι ευρετηριασμένα και μπορούν, συνεπώς, να αναζητηθούν. Επιπλέον, όλες οι εγγραφές δεδομένων έχουν εφοδιαστεί με γεωγραφικές καταχωρήσεις στον ολοκληρωμένο κατάλογο (Gazetteer) και έτσι εμφανίζονται και στα αποτελέσματα της αναζήτησης τόπων μέσω του iDAI.gazetteer στο Zenon. Ολοκληρώθηκε, επίσης, η ψηφιοποίηση με περίπου 20000 σκαναρίσματα. Από τον Ιούνιο του 2017 τα σκαναρίσματα βρίσκονται στην τράπεζα δεδομένων Arachne/iDAI.objects (<https://arachne.dainst.org/>), διαθέσιμα στο ευρύ κοινό.

Anne Fohgrub

1 Rekonstruktion des Ptolemäerweihgeschenks | Αναπαράσταση του αναθήματος των Πτολεμαίων

Die Wiedererrichtung der Nordsäule des Ptolemäerweihgeschenks

Seit April dieses Jahres können die Besucher des Zeusheiligtums von Olympia ein weiteres eindrucksvolles, teilweise wiederhergerichtetes antikes Denkmal sehen. Es handelt sich um die Nordsäule des sogenannten Ptolemäerweihgeschenks vor der Echohalle im Osten der Altis. Zwei im Abstand von 17m auf einem langgestreckten Sockel aufgestellte ionische Säulen trugen vermutlich einst die Standbilder des ägyptischen Königs Ptolemaios II. und seiner Frau Arsinoe (*Abb. 1*). In der Mitte der Basis lud eine halbrunde steinerne Sitzbank den Besucher zum Verweilen und Bestaunen des Denkmals ein. Es war bereits in der ersten großen Grabungskampagne des 19. Jahrhunderts ausgegraben worden, wurde bisher allerdings nur in Form einer Architekturprobe, bestehend aus der Basis, einer Säulentrommel und einem Bruchstück des Kapitells, präsentiert. In jahrelanger Arbeit konnte nun, finanziert vor allem durch die Regula Pestalozzi Stiftung mit Unterstützung der Fa. Alfred Kärcher und des Deutschen Archäologischen Instituts, die nördliche Säule auf ih-

Επανίδρυση του βόρειου κίονα του αναθηματικού μνημείου των Πτολεμαίων

Από τον Απρίλιο αυτού του έτους οι επισκέπτες του ιερού του Διός στην Ολυμπία μπορούν να δουν ένα ακόμα εντυπωσιακό, εν μέρει ανακατασκευασμένο, αρχαίο μνημείο. Πρόκειται για τον βόρειο κίονα του λεγόμενου αναθηματικού μνημείου των Πτολεμαίων, μπροστά από την Στοά της Ηχούς, στα ανατολικά της Άλτεις. Δύο ιωνικοί κίονες, τοποθετημένοι σε απόσταση 17 μ. πάνω σε μία επιμήκη βάση, έφεραν, πιθανώς, κάποτε τα αγάλματα του Αιγυπτίου βασιλιά Πτολεμαίου Β΄ και της γυναίκας του Αρσινόης (εικ. 1). Στη μέση της βάσης ένα ημικυκλικό λίθινο εδώλιο προσκαλούσε τον επισκέπτη να σταθεί και να θαυμάσει το μνημείο. Το μνημείο ανασκάφηκε ήδη κατά την πρώτη μεγάλη ανασκαφική περίοδο του 19ου αιώνα, ωστόσο μέχρι τώρα είχε παρουσιαστεί μόνο με τη μορφή μιας αρχιτεκτονικής παρουσίασης, αποτελούμενης από τη βάση, ένα σπόνδυλο κίονα και ένα θραύσμα του κιονοκράνου. Μετά από πολυετείς εργασίες μπορέσαμε, τώρα, ύστερα από χρηματοδότηση κυρίως του ιδρύματος Regula Pestalozzi και με υποστήριξη της εταιρείας Alfred Kärcher και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, να αναστηλώσουμε πλήρως τον βόρειο κίονα πάνω στο βάθρο του. Για τη συμπλήρωση των κομματιών που λείπουν χρησιμοποιήθηκαν, ύστερα από πετρογραφικές μελέτες, κατά το δυνατό, οι αυθεντικές κατηγορίες λίθου: αιγυπτιακός ασβεστόλιθος για τους ορθοστάτες του βάθρου και θασιακό μάρμαρο για τον κίονα. Κάτω από την τεχνική διεύθυνση του K. Herrmann (+) ακολούθησε η συμπλήρωση και συναρμολόγηση των τμημάτων του κίονα σύμφωνα με το τεχνικό σχέδιο του K. Ζάμπα και την προσεκτική εργασία των μαρμαροτεχνικών G. Höfig και A. Παπαλάμπρου (εικ. 2).

Η επιγραφή, που διατηρείται ακόμα σε μεγάλα τμήματα και της οποίας ένα αντίγραφο έχει σμιλευτεί προσεκτικά πάνω στη βάση του βόρειου κίονα (εικ. 3), αναφέρει, ότι το μνημείο αποτελεί ανάθημα του ναυάρχου Καλλικράτη, δεν αναφέρει όμως την αφορμή ανάθεσής του. Επειδή όμως είναι, όπως τονίζει η επιγραφή, ανάθημα για τον Δία, τον υπέρτατο θεό του πολέμου και των αγώνων, θα πρέπει να ήταν μνημείο νίκης. Θεωρητικά θα ήταν δυνατή, για παράδειγμα, μια νίκη στην αρματοδρομία, μιας και από τις αρχαίες πηγές γνωρίζουμε, ότι ο Πτολεμαίος και η γυναίκα του νίκησαν πολλές φορές σε αυτόν το «βασιλικό τομέα» του αρχαίου αθλητισμού. Πέρα από την απονομή ευχαριστιών προς τον Δία, το δαπανηρό αυτό μνημείο αποσκοπεί, φυσικά, στο να τονίσει επίσης τον πλούτο και την εξουσία του αιγυπτιακού ηγεμονικού ζεύγους και ταυτόχρονα να τους ανυψώσει σε υψηλότερες σφαίρες, πάνω από τους άλλους θνητούς. Με αυτόν τον τρόπο λειτουργεί ως απάντηση σε ένα μνημείο που είχε κατασκευαστεί δύο γενιές νωρίτερα στην άλλη πλευρά της Άλτεις: το μνημείο, που η ανέγερσή του είχε ξεκινήσει από τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας και είχε ολοκληρωθεί από τον γιο του Αλέξανδρο, είχε τη μορφή κυκλικού ναού και φιλοξενούσε τα πορτραίτα της μακεδονικής οικογένειας από

2 Ergänzung des ionischen Kapitells durch G. Höfig und A. Papalambros | Συμπλήρωση του ιωνικού κιονόκρανου από τους G. Höfig και Α. Παπαλάμπρο

rem Postament vollständig wiederhergestellt werden. Für die Ergänzung der fehlenden Stücke wurden nach petrographischen Analysen möglichst die originalen Steinsorten verwendet: ägyptischer Kalkstein für die Orthostaten des Sockels und thasischer Marmor für die Säule. Unter der technischen Leitung von K. Herrmann (†) erfolgte die Ergänzung und Zusammenfügung der Säulenteile gemäß dem technischen Entwurf von K. Zambas in sorgfältiger Handarbeit durch die Steinmetzen G. Höfig und A. Papalambros (Abb. 2).

Die noch weitgehend erhaltene Inschrift, von der eine sorgfältig gemeißelte

Kopie auf der Basis der Nordsäule (Abb. 3) angefertigt worden ist, besagt, dass das Denkmal vom Admiral Kallikrates geweiht wurde, nennt allerdings keinen Anlass. Da es aber, wie die Inschrift betont, eine Weihung für Zeus, den höchsten Gott des Krieges und der Wettkämpfe ist, dürfte es sich um ein Siegesdenkmal handeln. Denkbar ist z.B., dass ein Sieg im Wagenrennen dahintersteht, denn aus antiken Schriftquellen wissen wir, dass Ptolemaios und seine Frau mehrmals in dieser ›Königsdisziplin‹ des antiken Sports gewonnen haben. Natürlich will das aufwändige Denkmal außer der Abstattung des Dankes an Zeus auch den Reichtum und die Macht des ägyptischen Herrscherpaares betonen und sie gleichsam über die anderen Sterblichen in höhere Sphären heben. Damit wirkt es wie eine Antwort auf das etwa zwei Generationen zuvor auf der anderen Seite der Altis durch Philipp II. von Makedonien begonnene und von seinem Sohn Alexander fertiggestellte Denkmal in Form eines Rundtempels, der die Porträtstatuen der makedonischen Familie aus Gold und Elfenbein beherbergte, Materialien, aus denen auch die berühmte Zeusfigur des Phidias im benachbarten Zeustempel bestand. Auch von diesen beiden Gebäuden sind in den letzten Jahrzehnten mit Unterstützung verschiedener Stiftungen Teile rekonstruiert worden, um es dem heutigen Besucher zu erleichtern, sich die ursprünglichen Dimensionen und räumlichen Wechselwirkungen der Bauten des Heiligtums zu vergegenwärtigen.

Reinhard Senff

Leitung: Reinhard Senff | Mitarbeiter: Sandra Zipprich (bis 31.7.2017) | Steinmetze: Gerrit Höfig und Alexandros Papalambros | Finanzierung: Regula Pestalozzi Stiftung, Fa. Alfred Kärcher, DAI.

χρυσό και ελεφαντόδοντο, ένα υλικό από το οποίο είχε κατασκευαστεί το περίφημο άγαλμα του Διός του Φειδία στον γειτονικό ναό του Διός. Και από αυτά τα δύο κτήρια αναστηλώθηκαν επίσης τμήματα τις τελευταίες δεκαετίες με την υποστήριξη διαφόρων ιδρυμάτων, ώστε να διευκολύνουν τον σημερινό επισκέπτη να αντιληφθεί τις αρχικές διαστάσεις και χωρικές αλληλεπιδράσεις των κτισμάτων του ιερού.

Reinhard Senff

Διεύθυνση: Reinhard Senff | Συνεργάτιδα: Sandra Zipprich (μέχρι 31.7.2017) | Μαρμαροτεχνίτες: Gerrit Höfig και Αλέξανδρος Παπαλάμπρος | Χρηματοδότηση: Ίδρυμα Regula Pestalozzi, Εταιρεία Alfred Kärcher, DAJ

3 Rekonstruierte Nordsäule
des Ptolemäerweihgeschenks
| Αναστηλωμένος βόρειος
κίονας του αναθήματος των
Πτολεμαίων

1 Anbringung der Titanstäbe bei der Zusammenfügung der Teile der Mündungseinfassung | Τοποθέτηση ράβδων από τιτάνιο κατά την συγκόλληση των τμημάτων του προστομαίου

Antikenrestaurierung – Neuorganisation und Brunnenrand B19

2017 wurde eine Reorganisation des Bereichs Antikenrestaurierung am DAI Athen in die Wege geleitet. Der Organisationsplan umfasst die allmähliche Aufwertung der Restaurierungswerkstatt auf dem Kerameikos-Gelände durch die Bereitstellung neuer technischer Ausrüstung, die den Bedürfnissen der Restaurierung aller archäologischen Materialgruppen gerecht wird. Zugleich wurde bei der Beschaffung darauf geachtet, dass ein Teil der regelmäßig in der Werkstatt im Kerameikos verorteten Ausrüstung im Bedarfsfall auch zu den übrigen archäologischen Stätten transportiert werden kann, an denen das Institut tätig ist.

Im archäologischen Gelände des Kerameikos wurden 2017 Restaurierungs- und Rekonstruktionsarbeiten an verschiedenen Monumenten und archäologischen Funden durchgeführt, wie z.B. Tongefäßen sowie Bronze- und Steinfunden. Eine dieser Arbeiten war die Restaurierung des Brunnenrands B19. Diese Einfassung datiert in römische Zeit und befindet sich südlich der Gräberstraße zwischen den Grabmonumenten des Lysimachides und des Kephisodoros. Sie ist aus hymettischen Marmor gearbeitet; ihre Maße betragen $1,45 \times 0,69 \times 0,13$ m. Die Öffnung in der Mitte hat einen Durchmesser von 0,46m. Mit Rücksicht auf die 2015 durchgeführte Ausgrabung und aufgrund der Brüche, welche die Mündungseinfassung erlitten hatte, war es notwendig, sie in die Werkstatt zu trans-

Συντήρηση αρχαιοτήτων – αναδιοργάνωση και συντήρηση του προστομιαίου B 19

Το 2017 ξεκίνησε η εκ νέου οργάνωση του τομέα συντήρησης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Το πλάνο οργάνωσης συμπεριλαμβάνει τη σταδιακή αναβάθμιση του εργαστηρίου συντήρησης στις εγκαταστάσεις του Κεραμεικού, με αγορά υλικοτεχνικού εξοπλισμού για την κάλυψη των αναγκών συντήρησης όλων των αρχαιολογικών υλικών. Οι αγορές έγιναν με τέτοιο τρόπο ώστε μέρος του εξοπλισμού που εδρεύει στο εργαστήριο συντήρησης του Κεραμεικού να μπορεί να μεταφέρεται και να χρησιμοποιείται στους υπόλοιπους αρχαιολογικούς χώρους του Ινστιτούτου, όποτε αυτό απαιτείται.

Στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού πραγματοποιήθηκαν το 2017 εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης σε διάφορα σημεία καθώς και σε αρχαιολογικά ευρήματα όπως κεραμικά αγγεία, χάλκινα και λίθινα ευρήματα. Μία από τις εργασίες αυτές ήταν η συντήρηση του προστομιαίου του πηγαδιού B19. Το προστομιαίο χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή και βρίσκεται νοτίως της Οδού των Τάφων, μεταξύ των ταφικών μνημείων του Λυσιμαχίδη και του Κηφισόδωρου. Είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο Υμηττού και έχει διαστάσεις $1,45 \times 0,69 \times 0,13\mu$, ενώ στο κέντρο του υπάρχει άνοιγμα διαμέτρου $0,46\mu$. Για τις ανάγκες της ανασκαφικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2015 και λόγω των θραύσεων που είχε υποστεί, το προστομιαίο μεταφέρθηκε σε εσωτερικό εργαστηριακό χώρο. Η συντήρησή του ξεκίνησε τον Ιανουάριο 2017 και ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του ίδιου έτους.

Αφού ολοκληρώθηκε η φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση των φθορών του προστομιαίου, τα τρία θραύσματα καθαρίστηκαν από τις βιολογικές επικαθήσεις και από επικαθήσεις χρώματος και στη συνέχεια συγκολλήθηκαν στην αρχική τους θέση. Λόγω του μεγάλου βάρους, του σχήματος και της γεωμετρίας των θραύσεων του προστομιαίου,

2 Das untere Auflager der Mündungseinfassung nach den Restaurierungsarbeiten | Η κάτω έδρα του προστομιαίου μετά τις εργασίες συντήρησης

3 Wiederanbringung der Mündungseinfassung mit Hilfe eines Holzstativs | Επανατοποθέτηση του προστομαίου με τη βοήθεια ξύλινου τρίποδα

ursprüngliche Position transportiert und mit Hilfe eines hölzernen Dreibeins und eines Flaschenzugs wieder angebracht (Abb. 3). Das Gelände um den Brunnen wurde durch Ergänzungen geringen Ausmaßes, Versiegelungen und Verfugungen mit einem Kalkmörtel spezieller Zusammensetzung saniert (Abb. 4).

portieren. Ihre Restaurierung begann im Januar 2017 und war im April desselben Jahres fertiggestellt.

Nachdem die fotografische und zeichnerische Aufnahme der Schäden an der Mündungseinfassung abgeschlossen war, wurden die drei Fragmente von biologischen und von Erdbelagerungen befreit. Anschließend wurden sie in ihrer ursprünglichen Position wieder zusammengesetzt. Aufgrund des großen Gewichts, der Form und der Geometrie der Brüche der Mündungseinfassung war eine Verstärkung der Zusammenfügungen mit Titanstäben erforderlich. An den drei vorgenommenen Anpassungen wurden mit einem Elektrobohrer Stiftlöcher gebohrt und innen vier Titanstäbe eingefügt (Abb. 1). Die Zusammenfügung erfolgte mit Hilfe eines vorläufigen Heberahmens. Danach wurden die Anpassungen und die Oberflächenrisse mit einem hydraulischen Stuck geeigneter Zusammensetzung versiegelt (Abb. 2). Die Mündungseinfassung des Brunnens wurde mit Hilfe eines Plattformwagens an ihre ur-

Angelos Sotiropoulos

4 Die Mündungseinfassung nach der Wiederanbringung im Gelände und die Restaurierungsarbeiten | Το προστομαίο μετά την επανατοποθέτηση στον χώρο και τις εργασίες συντήρησης

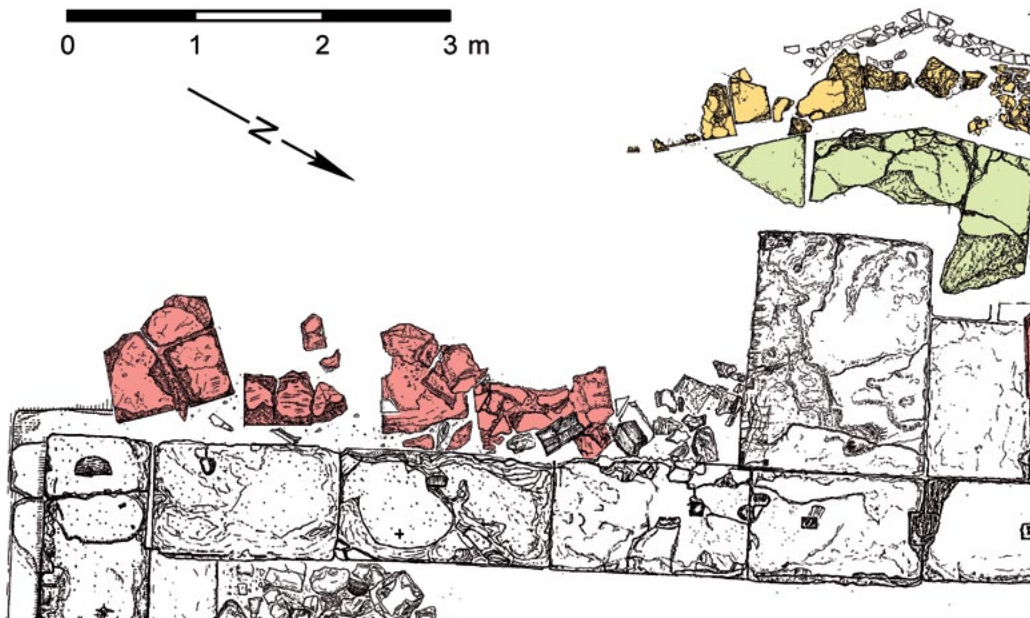
κρίθηκε αναγκαία η ενίσχυση των σημείων συγκόλλησης με ράβδους τιτανίου. Στις τρεις συγκολλήσεις που πραγματοποιήθηκαν διανοίχτηκαν οπές με ηλεκτρικό δράπανο και τοποθετήθηκαν εσωτερικά τέσσερις ράβδοι τιτανίου (εικ. 1). Η συγκόλληση πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια προσωρινής γερανογέφυρας. Στη συνέχεια ακολούθησε σφράγιση των σημείων συγκόλλησης και των επιφανειακών ρωγμών με κατάλληλης σύνθεσης υδραυλικό κονίαμα (εικ. 2). Το προστομαίο του πηγαδιού μεταφέρθηκε με πλατφόρμα βαρέως τύπου και τοποθετήθηκε ξανά στην αρχική του θέση με τη βοήθεια ξύλινου τρίποδα και παλάγκου (εικ. 3). Ο χώρος γύρω από το πηγάδι εξυγιάνθηκε με την πραγματοποίηση συμπληρώσεων μικρής κλίμακας, σφραγίσεων και αρμολογήσεων, με ειδικής σύνθεσης ασβεστοκονίαμα (εικ. 4).

Άγγελος Σωτηρόπουλος

Restaurierung des archaischen Westgiebels in Kalapodi

Die restauratorischen Eingriffe am Westgiebel des archaischen Tempels, die während der Grabungskampagnen 2016 und 2017 vorgenommen wurden, erfolgten mit dem Ziel, Fragmentkomplexe seiner am Boden liegenden Orthostaten zu stabilisieren und die Verlagerung eines dieser Orthostaten zu ermöglichen, um die Ausgrabung darunter zu erleichtern. Die Arbeiten bildeten eine Pilotanwendung eines Teils der in der Studie zur Restaurierung der südlichen Tempelanlage vorgeschlagenen Eingriffe.

Ein Teil der Orthostaten des Westgiebels des archaischen Tempels liegt entlang des Stylobats, zusammen mit Teilen des Horizontal- und Schräggeisons sowie einer großen Zahl an Fragmenten keramischer Schmuckelemente der Sima und des Ziegeldachs (*Abb. 1*). Die Orthostaten des Tympanons wurden in entsprechender Lage zueinander und mit der Frontseite nach unten so im Boden gefunden wie sie nach der Zerstörung des Tempels durch die einfallenden Perser und dem folgenden Brand verstürzt waren. Sie sind in hohem Maß zertrümmert und weisen Anzeichen von Hitzebrüchen auf. Die Arbeiten wurden 2016 zunächst mit dem zweiten Orthostaten von Norden O.2 begonnen (*Abb. 2*). Um die Fragmente dieses Orthostaten zu bewegen, ohne weitere Beschädigungen zu verursachen, wurden in Entsprechung mit der Studie des Ingenieurs G. Thomas Festigungen und Zusammenfügungen von Fragmenten unter Verwendung von Mörtelmischungen, die

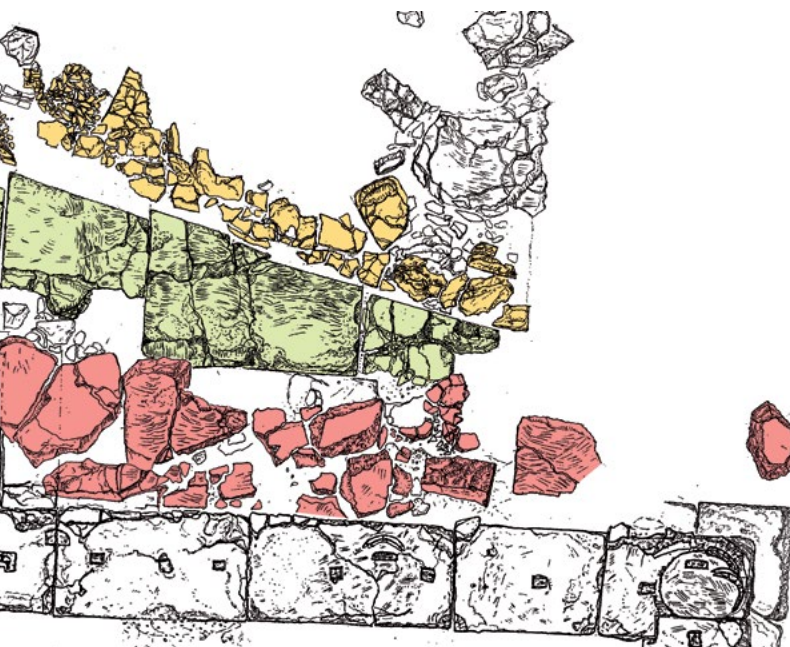

Συντήρηση του δυτικού αετώματος του αρχαϊκού ναού στο Καλαπόδι

Οι επεμβάσεις συντήρησης και μερικής αποκατάστασης στο δυτικό αέτωμα του νότιου αρχαϊκού ναού πραγματοποιήθηκαν κατά τις ανασκαφικές περιόδους του 2016 και του 2017 με σκοπό τη στερέωση συνόλων θραυσμάτων των κατακεείμενων ορθοστατών του και τη δυνατότητα μετακίνησης ενός εξ αυτών, ώστε να διευκολυνθεί η αρχαιολογική έρευνα κάτω από τον λίθο. Οι εργασίες αποτέλεσαν πιλοτική εφαρμογή μέρους των επεμβάσεων που προτείνονται στη μελέτη συντήρησης του νότιου συγκροτήματος των ναών.

Οι ορθοστάτες του δυτικού αετώματος του αρχαϊκού ναού βρίσκονται εν μέρει κατακεείμενοι κατά μήκος του στυλοβάτη μαζί με μέλη του οριζόντιου και του καταέτιου γείσου, καθώς και με πληθώρα θραυσμάτων από κεραμικά διακοσμητικά στοιχεία της σίμης και της κεράμωσης (εικ. 1). Οι ορθοστάτες του τυμπάνου βρέθηκαν στο έδαφος σε σχετικές μεταξύ τους θέσεις, με την όψη προς τα κάτω, στην κατάσταση που περιήλθαν μετά την καταστροφή του ναού από την περσική εισβολή και την πυρκαγιά που ακολούθησε. Είναι σε μεγάλο βαθμό κατακερματισμένοι με ενδείξεις θερμικής θραύσης. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 2016 από τον ορθοστάτη Ο.2 (εικ. 2). Προκειμένου να μετακινηθούν τα θραύσματα του ορθοστάτη αυτού, χωρίς να προκληθούν περαιτέρω βλάβες, έγιναν στερεώσεις και συγκολλήσεις θραυσμάτων με συνθέσεις κονιαμάτων βασισμένες στην

1 Kalapodi, Westgiebel des archaischen Südtempels in Versturzlage. Giebelorthostaten in grün, Teile des Horizontalgieison in rot und des Schräggieison in gelb | Καλαπόδι, δυτικό αέτωμα του νότιου αρχαϊκού ναού στη θέσις πτώσης του. Ορθοστάτες σε πράσινο, μέλη του οριζόντιου γείσου σε κόκκινο και του καταέτιου γείσου σε κίτρινο

2 Teilentfernung der
Fragmente des
Orthostaten O.2 |
Τμηματική αφαίρεση
των θραυσμάτων του
ορθοστάτη O.2

auf dem hydraulischen Kalk NHL 5 basieren, und Verstärkungen durch Titanstifte vorgenommen (Abb. 3). Entsprechende Festigungen von Fragmenten und Anfügungen an die übrigen Orthostaten des Giebels (O.1, O.3, O.4 und O.5) erfolgten in situ, ohne die Teile aus ihrer Fundlage herauszubewegen.

Während der Arbeiten an den Orthostaten wurden Fragmentgruppen der Steine des Horizontalgeisons entdeckt, die sich zwischen Giebel und Stylobat befanden und anfangs nicht vollständig sichtbar waren. Im Fortgang der Arbeiten wurde die Festigung und Verlegung der Fragmente des vierten Geisonquaders von Norden (Γ4) möglich, was die Erweiterung des Grabungsschnitts in Richtung Tempelstylobat erleichterte.

Die Festigung dieser Fragmentgruppen liefert Informationen hinsichtlich der architektonischen Form der betreffenden Bauteile, aber auch zu ihren Maßen. Die Arbeiten der Zusammensetzung und Zusammenfügung, aber auch der Auffüllung innerer Lücken durch Injektionen in die Steine, wurden fotografisch und auf maßstäblichen Plänen dokumentiert.

*Amerimni Galanou
Ioanna Dogani
Nantia Kalamvoka*

3 Zusammenfügung der Fragmente des Orthostaten mit inneren Titanstiften und Mörtel aus hydraulischen Kalk | Συγκόλληση των θραυσμάτων του ορθοστάτη με εσωτερικές καρφίδες τιτανίου και κονίαμα υδραυλικής ασβέστου

υδραυλική άσβεστο NHL 5 και ενίσχυση με τυφλές καρφίδες τιτανίου (εικ. 3) σύμφωνα με τη μελέτη του πολ. μηχανικού Γ. Θωμά. Αντίστοιχες στερεώσεις θραυσμάτων και συρραφές έγιναν και στους υπόλοιπους ορθοστάτες του αετώματος (Ο.1, Ο.3, Ο.4, Ο.5) κατά χώραν, χωρίς να μετακινηθούν τα μέλη από τη θέση στην οποία βρέθηκαν.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών στους ορθοστάτες αποκαλύφθηκαν ομάδες θραυσμάτων των λίθων του οριζόντιου γείσου, που βρίσκονταν μεταξύ αετώματος και στυλοβάτη, τα οποία αρχικά δεν ήταν πλήρως ορατά. Η εξέλιξη των εργασιών επέτρεψε τη στερέωση και τη μετακίνηση των θραυσμάτων της 4ης από βόρεια λιθοπλίνθου του γείσου (Γ4), διευκολύνοντας την επέκταση της ανασκαφικής τομής προς τον στυλοβάτη του ναού.

Η στερέωση αυτών των ομάδων συνανηρόντων θραυσμάτων δίνει πληροφορίες σχετικά με την αρχιτεκτονική μορφή που είχαν τα μέλη αλλά και τις διαστάσεις τους. Οι εργασίες συγκόλλησης, συρραφής αλλά και πλήρωσης εσωτερικών κενών με ένεμα στους λίθους τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά και αποδόθηκαν σε σχέδια υπό κλίμακα.

*Αμερίμνη Γαλανού
Γιάννα Δογάνη
Νάντια Καλαμβόκα*

Wissensräume

1 Hintergrund: DAI Athen,
die Bibliothek im Jahre
1956 | Στο βάθος: ΔΑΙ
Athen, η βιβλιοθήκη το
έτος 1956

Γνωστικά πεδία

1 Neuauslage der Bibliothek | Νέες παραλαβές στη Βιβλιοθήκη

Forschungsressourcen

Antikensammlung

Öffnungszeiten: nach Voranmeldung

Archiv

Öffnungszeiten:

Montag–Freitag, 9–15 Uhr

Bibliothek

Öffnungszeiten:

Montag–Freitag, 9–20 Uhr

Samstag, 9–13.30 Uhr

Fotothek

Öffnungszeiten:

Montag–Freitag, 9–15 Uhr

Ερευνητικές υποδομές

Αρχαιολογική συλλογή

Ώρες λειτουργίας: μετά από συνεννόηση

Επιστημονικό αρχείο

Ώρες λειτουργίας:

Δευτέρα–Παρασκευή, 9–15

Βιβλιοθήκη

Ώρες λειτουργίας:

Δευτέρα–Παρασκευή, 9–20

Σάββατο, 9–13:30

Φωτογραφικό αρχείο

Ώρες λειτουργίας:

Δευτέρα–Παρασκευή, 9–15

1 Umschlag Samos 13 | Εξώφυλλο του 13ου τόμου της σειράς Samos

XII, 268 Seiten mit 256 Abbildungen und 7 Beilagen |
23,7 × 33,5 cm, gebunden | € 110,00 | ISBN 978-3-95490-
235-4 | www.reichert-verlag.de

schwerer Steinkatapulte. Während der ersten sechs Phasen bestand die Bausubstanz des Heiligen Tores, ebenso wie diejenige der Stadtmauer, aus mit feinem Putz überzogenen Lehmziegeln auf steinernem Sockel. Zwei spätkaiserzeitliche Bauperioden, während derer der Torbau ganz aus wiederverwendeten Steinen errichtet war, beschließen die rund tausendjährige Geschichte des Bauwerks.

Kerameikos 21

N. Eschbach, Panathenäische Preisamphoren aus dem Kerameikos zu Athen

Die Gattung der Panathenäischen Preisamphoren gehört zu den ungewöhnlichsten Erscheinungen in der griechischen Vasenmalerei. So waren zwar bekannte Maler und Werkstätten sowohl der schwarz- als auch der rotfigurigen Vasenmalerei an ihrer Produktion beteiligt, die Bilder der Preisamphoren allerdings blieben stets schwarzfigurig. Aufgrund der namentlichen Nennung von Archonten sind sie im 4. Jahrhundert v. Chr. zudem jahr-

Neuerscheinungen

Kerameikos 19

G. Kuhn, Das Heilige Tor

Das Heilige Tor, das nur 42 m vom größten Stadttor Athens, dem Dipylon, entfernt ist, gehört, wie dieses, zum Typus des nach außen hin offenen Hoftores. Es wurde zusammen mit der Stadtmauer nach dem Abzug der Perser im Winter 479/478 v. Chr. errichtet (Thuk. 1, 93) und erlebte bis zur Zerstörung durch den römischen Feldherrn Sulla im Jahre 86 v. Chr. fünf weitere Bauphasen, die, anders als am benachbarten Dipylon, auch einschneidende Veränderungen des Grundrisses mit sich brachten. Ein Grund hierfür lag darin, dass neben der Heiligen Straße auch der einzige im Innern des Mauerrings fließende Bach, der Eridanos, an dieser Stelle das Stadtareal verließ und dabei von Anfang an einen fortifikatorischen Schwachpunkt darstellte; einen zweiten Grund bildet die seit spätklassischer Zeit zu beobachtende Entwicklung

Νέες εκδόσεις

Kerameikos 19

G. Kuhn, Das Heilige Tor

Η Ιερά Πύλη, η οποία απέχει μόνο 42 μ. από το Δίπυλο, την μεγαλύτερη πύλη των τειχών της πόλης των Αθηνών, ανήκει, όπως και αυτό, στον τύπο της ανοικτής προς τα έξω πύλης με αυλή. Κατασκευάστηκε μαζί με το τείχος της πόλης μετά την αποχώρηση των Περσών το χειμώνα του 479/478 π.Χ. (Θουκ. 1, 93) και μέχρι την καταστροφή της από τον Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα το έτος 86 π.Χ. βίωσε πέντε ακόμα οικοδομικές φάσεις, οι οποίες, σε αντίθεση με το γειτονικό Δίπυλο, επέφεραν βαθιές αλλαγές στην κάτοψή της. Ένας λόγος γι' αυτό πρέπει να αναζητηθεί στο ότι στο σημείο αυτό, δίπλα στην Ιερά Οδό, εγκατέλειπε την περιοχή της πόλης ο Ηριδανός, ο μοναδικός ποταμός που έρεε στο εσωτερικό του δακτυλίου του τείχους και έτσι από την αρχή παρουσίαζε ένα από οχρωματική άποψη αδύνατο σημείο. Έναν δεύτερο λόγο αποτελεί η παρατηρηθείσα από την υστεροκλασική περίοδο εξέλιξη στον τομέα των βαρέων λίθινων καταπελτών. Κατά τη διάρκεια των πρώτων έξι φάσεων η δομική ύλη της Ιεράς Πύλης συνίστατο, όπως ακριβώς αυτή του τείχους της πόλης, από ωμές πλίνθους, καλυμμένες με λεπτή επίστρωση κονιάματος, πάνω σε λίθινη βάση. Δύο οικοδομικές φάσεις της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, κατά τη διάρκεια των οποίων το πυλαίο οικοδόμημα είχε κατασκευαστεί εξολοκλήρου από επαναχρησιμοποιημένους λίθους, τερματίζουν την χιλιετή περίπου ιστορία του.

Kerameikos 21

N. Eschbach, Panathenäische Preisamphoren aus dem Kerameikos zu Athen

Η κεραμική κατηγορία των παναθηναϊκών αμφορέων ανήκει στα περισσότερο ασυνήθιστα φαινόμενα της ελληνικής αγγειογραφίας. Έτσι, ενώ στην παραγωγή των αμφορέων συμμετείχαν γνωστοί ζωγράφοι

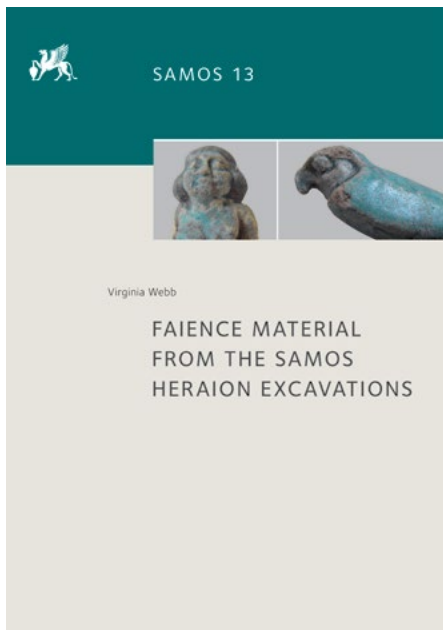

2 Umschlag Kerameikos 21 | Εξώφυλλο του 21ου τόμου της σειράς Kerameikos

358 Seiten mit 28 Textabbildungen, 26 Beilagenseiten und 126 Tafeln | 21 x 29,7 cm, gebunden | ca. € 98,00 | ISBN 978-3-95490-290-3 | www.reichert-verlag.de

genau datierbar, wodurch die zeitliche Einordnung identifizierter Werkstätten und Maler abgesichert und teils korrigiert werden kann. Ca. 150 vollständige oder fast vollständige Gefäße sowie ca. 900 Fragmentgruppen und Einzelfragmente sind bisher bekannt und decken die Zeit vom dem 2. Viertel des 6. Jahrhunderts v. Chr. bis in die zweite Hälfte des 1. Jahrhunderts v. Chr. hinein ab.

Einige besondere Funde sind jedoch noch nicht aufgearbeitet. Dazu gehörte das Material vom Kerameikos zu Athen, das seit Beginn der Ausgrabungen im Gelände der Nekropole kontinuierlich zutage kam: Neben zwei fast vollständigen Amphoren handelt es sich um ca. 2000 Fragmentgruppen und Einzelfragmente, die den gesamten Produktionszeitraum abdecken. Der vorliegende Band füllt nun diese Lücke im Forschungsstand und erlaubt neue Einblicke in die Entwicklung der Gattung in Form und Ikonographie teils weit über das bisher Bekannte hinaus.

3 Umschlag Samos 13 | Εξώφυλλο του 13ου τόμου της σειράς Samos

XVI, 246 Seiten mit 31 Abbildungen und 43 Tafeln
 21 × 29,7 cm, gebunden | € 78,00 |
 ISBN 978-3-95490-041-1 | www.reichert-verlag.de

Samos 13

Virginia Webb, Faience Material from the Samos Heraion Excavations

Das Heraion von Samos ist seit Beginn der Ausgrabungen Anfang des 20. Jahrhunderts als Fundort ungewöhnlicher und exotischer Objekte bekannt, die als Weihgeschenke an die Göttin Hera aus außergriechischen Regionen im Osten wie im Westen zunächst in das Heiligtum und schließlich in Deponierungen von Votiven gelangten. In dieser Hinsicht ergänzt diese lange erwartete Untersuchung der Fayencen bedeutende frühere Studien innerhalb der Samos-Reihe zu zyprischen Kalksteinobjekten und Terrakotten (G. Schmidt, Samos 7) und ägyptischen und nahöstlichen Bronzen (U. Jantzen, Samos 8).

Fayence ist ein farbenfrohes und reizvolles Material, das für Parfümbehälter, Figurinen oder Amulette genutzt wurde, dessen Herstellung aber im archaischen Griechenland ein fremdes Element darstellt. Daher dokumentieren Fayencearte-

και εργαστήρια τόσο της μελανόμορφης όσο και της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας, τα εικονογραφικά θέματά τους παρέμεναν, εν τούτοις, πάντα μελανόμορφα. Επιπλέον, με βάση την ονομαστική αναφορά σε αυτούς των αρχόντων μπορούν, κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., να χρονολογηθούν με ακρίβεια έτους. Διά της χρονολόγησης αυτής μπορεί να διασφαλιστεί και εν μέρει να διορθωθεί η χρονολογική ένταξη ταυτισμένων εργαστηρίων και ζωγράφων. Περίπου 150 ακέραια και σχεδόν ακέραια αγγεία καθώς και περίπου 900 ομάδες θραυσμάτων και μεμονωμένα θραύσματα είναι μέχρι στιγμής γνωστά καλύπτοντας μία χρονική περίοδο που εκτείνεται από το β' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. μέχρι και το β' μισό του 1ου αιώνα π.Χ.

Κάποια ιδιαίτερα ευρήματα, ωστόσο, δεν έχουν μελετηθεί ακόμα. Σε αυτά ανήκε, μέχρι πρότινος και το σχετικό υλικό του Κεραμεικού της Αθήνας, το οποίο ήδη από την περίοδο που ξεκίνησαν οι ανασκαφές ερχόταν αδιαλείπτως στο φως στον χώρο του νεκροταφείου: Πέρα από δύο σχεδόν ακέραιους αμφορείς πρόκειται για περίπου 2000 ομάδες κεραμικών θραυσμάτων και μεμονωμένα θραύσματα, που καλύπτουν τον συνολικό χρονικό διάστημα παραγωγής αυτών των αγγείων. Ο παρόν τόμος καλύπτει, πλέον, αυτό το κενό στην έρευνα και επιτρέπει το σχηματισμό νέων θεωρήσεων αναφορικά με την εξέλιξη της συγκεκριμένης κεραμικής κατηγορίας ως προς το σχήμα και την εικονογραφία υπερβαίνοντας, εν μέρει, κατά πολύ τα μέχρι στιγμής γνωστά στοιχεία.

Samos 13

Virginia Webb, Faience Material from the Samos Heraion Excavations

Ήδη από την περίοδο της έναρξης των ανασκαφών στις αρχές του 20ού αιώνα το Ηραίο της Σάμου ήταν γνωστό ως θέση εύρεσης ασυνήθιστων και εξωτικών αντικειμένων, τα οποία, ως αναθήματα στη θεά Ήρα, κατέληξαν από εξωελληνικές περιοχές στην Ανατολή όπως και στη Δύση αρχικά στο ιερό και εν τέλει σε εναποθέσεις αναθημάτων. Υπό αυτό το πρίσμα, η πολυαναμενόμενη αυτή μελέτη των αντικειμένων από φαγεντιανή συμπληρώνει σημαντικές παλαιότερες μελέτες στο πλαίσιο της σειράς της Σάμου για τα αντικείμενα από ασβεστόλιθο και τα πήλινα ειδώλια από την Κύπρο (G. Schmidt, Samos 7) καθώς και για τα χάλκινα από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή (U. Jantzen, Samos 8).

Η φαγεντιανή είναι ένα ζωηρόχρωμο και γοητευτικό υλικό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για αρωματικά δοχεία, ειδώλια ή φυλακτά, του οποίου, όμως, η κατασκευαστική τεχνική δεν ήταν γνωστή στην αρχαϊκή Ελλάδα. Γι' αυτό το λόγο αντικείμενα από φαγεντιανή τεκμηριώνουν ένα μέρος των τεχνολογικών και στυλιστικών ανταλλαγών, που χαρακτηρίζουν την ανατολίζουσα περίοδο στην Ελλάδα και ρίχνουν φως σε νέες ζώνες επαφών ανάμεσα στην Ελλάδα και τον αρχαίο κόσμο της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής. Κομμάτια αναμφίβολα αιγυπτιακής προέλευσης υπάρχουν μεν στο Ηραίο, αποτελούν, ωστόσο, αριθμητική μειονότητα. Πολύ περισσότερα είναι τα προϊόντα των πρώτων δύο περιόδων

fakte einen Teil des technologischen und stilistischen Austauschs, der die orientalisieren Epoche in Griechenland charakterisiert, und beleuchten neue Kontaktzonen zwischen Griechenland und der alten Welt Ägyptens und des Nahen Ostens. Stücke unzweifelhaft ägyptischen Ursprungs sind im Heraion zwar vorhanden, jedoch in der Minderzahl; weit zahlreicher sind Produkte der ersten beiden Phasen des in Ostgriechenland in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts etablierten Fayencehandwerks. Diese umfassen nicht zuletzt eine große Gruppe von Figurinen, die klar auf fremde Kulte Bezug nehmen.

Samos 23

B. Kreuzer, Panathenäische Preisamphoren und rotfigurige Keramik aus dem Heraion von Samos

Der vorliegende Band ist der Vorstellung der panathenäischen Preisamphoren und der rotfigurigen Gefäße attischer Produktion gewidmet. Das Material bietet zwei unterschiedliche Fundgruppen, die im Hinblick auf Malerwerkstätten, aber auch auf die Motivation der Käufer und die Weihepraxis unerwartete und spannende Ergebnisse geliefert haben.

Die Fragmente panathenäischer Preisamphoren stammen fast ausschließlich aus dem frühen 5. Jahrhundert v. Chr. Von besonderer Bedeutung sind die mindestens 17 Werke des sog. Malers der samischen Preisamphoren, der wohl mit dem wenig später aktiven Berliner Maler zu identifizieren ist: Sie sind nicht nur die ersten Weihgaben dieser Art im Heraheiligtum, sondern präsentieren mit ihren Rückseitenbildern auch einen einzigartigen Querschnitt durch die bei den Panathenäen abgehaltenen Wettbewerbe.

Die rotfiguren Gefäße, darunter besonders Gefäße für das Symposion, zeichnen sich in einer ersten Phase des Imports durch besonders gute Qualität aus; führende Maler wie Euphronios oder Duris sind vertreten. Nach einem Hiatt zwischen etwa 440 und 410 v. Chr. wird hingegen Durchschnittsware im Heiligtum aufgestellt, darunter viele Kratere für die Symposien im Heiligtum, aber auch Salbgefäße, die sich eng mit der beschenkten Gottheit verbinden lassen. Die Lücke im Befund lässt sich am ehesten als ›kultureller Protest‹ der Samier gegen die Produkte der Hegemonialmacht Athen erklären.

Athenaia 9

T. Keßler, Subsistenz und Macht. Palatale und elitäre Vorratshaltung auf Kreta während der Alt- und Neupalastzeit

Die minoischen Paläste waren multifunktionale Zentren, denen neben ihrer Rolle im kulturellen sowie gesellschaftlichen Bereich auch in wirtschaftlicher Hinsicht eine grundlegende Bedeutung zukam. Nun wird die minoische Wirtschaft stets mit dem Begriff der Redistribution in Verbindung gebracht. Entsprechend ging man bisher davon aus, dass Güter an zentraler Stelle gesammelt und sodann an die Bevölkerung zurückverteilt wurden – auch

της εδραιωμένης στην ανατολική Ελλάδα κατά το β' μισό του 7ου αιώνα π.Χ. τέχνης της φαγεντιανής. Αυτά περιλαμβάνουν, πέραν των άλλων, μια μεγάλη ομάδα από ειδώλια, τα οποία σχετίζονται εμφανώς με ξένες λατρείες.

Samos 23

B. Kreuzer, Panathenäische Preisamphoren und rotfigurige Keramik aus dem Heraion von Samos

Ο παρών τόμος είναι αφιερωμένος στην παρουσίαση των παναθηναϊκών αμφορέων και των ερυθρόμορφων αγγείων αττικής παραγωγής. Το υλικό μας παρέχει δύο διαφορετικές κατηγορίες ευρημάτων, οι οποίες μας έδωσαν μη αναμενόμενα και συναρπαστικά αποτελέσματα σχετικά με τα ζωγραφικά εργαστήρια, αλλά και με τα κίνητρα των αγοραστών τους καθώς και με την αναθηματική τους πρακτική.

Τα θραύσματα παναθηναϊκών αμφορέων προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από

τον πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ. Ιδιαίτερης σημασίας είναι τουλάχιστον 17 έργα του λεγόμενου ζωγράφου των Σαμιακών Αμφορέων, ο οποίος πρέπει μάλλον να ταυτιστεί με τον >ζωγράφο του Βερολίνου<, ο οποίος δρα λίγο αργότερα: Δεν πρόκειται μόνο για τα πρώτα αναθήματα αυτού του είδους στο ιερό της Ήρας, αλλά με τις εικόνες των β' όψεών τους μας δίνουν μία επισκόπηση των αγώνων που τελούνταν στα Παναθήναια.

Τα ερυθρόμορφα αγγεία, μεταξύ των οποίων βρίσκονται κυρίως αγγεία που προορίζονταν για το συμπόσιο, διακρίνονται, στην πρώτη φάση των εισαγωγών, για την ιδιαίτερα καλή τους ποιότητα· στο υλικό δε, αντιπροσωπεύονται ηγετικοί ζωγράφοι, όπως ο Ευφρόνιος ή ο Δούρις. Μετά από ένα κενό μεταξύ του 440 και 410 π.Χ. στο ιερό ανατίθεται εκ νέου κεραμική, ωστόσο, μέτριας ποιότητας. Στα κεραμικά ευρήματα συγκαταλέγονται πολλοί κρατήρες για χρήση στα συμπόσια εντός του ιερού, αλλά επίσης ακόμα και αγγεία που περιείχαν αρωματικά έλαια, τα οποία συνδέονται στενά με τη λατρευόμενη θεότητα. Το χρονολογικό κενό στο σύνολο των ευρημάτων εξηγείται καλύτερα ως >πολιτισμική διαμαρτυρία< των Σαμίων ενάντια στα προϊόντα της ηγεμονικής δύναμης της Αθήνας.

4 Umschlag Samos 23 | Εξώφυλλο του 23ου τόμου της σειράς Samos

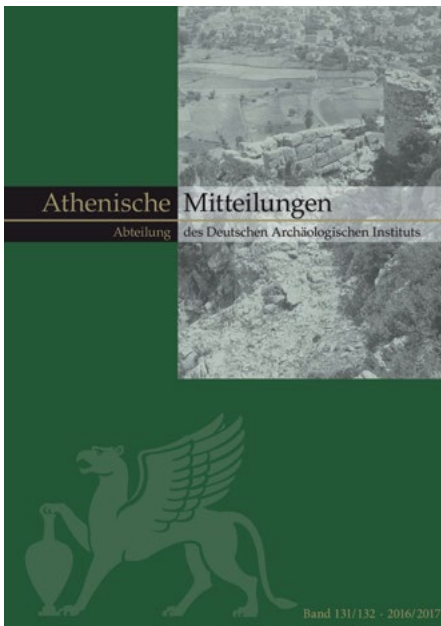
168 Seiten mit 530 Abbildungen und 36 Tafeln |
21 x 29,7 cm, gebunden | € 58,00 |
ISBN 978-3-95490-212-5 | www.reichert-verlag.de

Grundnahrungsmittel. Die quantitative Analyse der Vorratsräume in den Palästen und elitären Haushalten der Alt- und Neupalastzeit, also der Mittelbronzezeit und frühen Spätbronzezeit auf Kreta, hat jedoch ergeben, dass die Subsistenzwirtschaft offenbar nicht so sehr in die Umverteilung mit einbezogen wurde, wie wir dachten. Vielmehr dienten die Magazine in Haushalten der Oberklasse der Selbstversorgung ihrer Bewohner und Bediensteten. Auch unter Berücksichtigung der als Getreidespeicher interpretierten runden Gruben, der Kouloures, im Bereich der Westhöfe von Knossos und Phaistos und ebenso der Getreidesilos von Mallia bleibt diese Erkenntnis bestehen.

*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung,
Band 131/132, 2016/2017*

Die Athenischen Mitteilungen erscheinen seit 1876 jährlich, eingereichte Artikel unterliegen seit 2007 einem Begutachtungsverfahren (*peer review*). Ein zwischenzeitlich entstandener Publikationsrückstand konnte mit dem vorliegenden Doppelband aufgeholt werden. Der aktuelle Band der Athenischen Mitteilungen ist bereits der vierte in einem neuen, moderneren Format, das neben farbigen Textabbildungen und einer größeren Wiedergabe von Plänen v. a. eine engere Verbindung textlicher und bildlicher Information erlaubt. Er umfasst Beiträge zu Keramik, Architektur, Bautechnik, Skulptur und aktuellen Grabungen. Die zwölf deutsch- und englischsprachigen Aufsätze decken einen Zeitraum von etwa 1600 v. Chr. bis ins 20. nachchristliche Jahrhundert ab.

Besonders ist in diesem Band die Veröffentlichung eines Berichts über eine Exkursion der Reisestipendiaten Friedrich Schöber und Erich Gose durch Phokis aus dem Jahr 1926 hervorzuheben, deren Manuskript zuvor leider unpubliziert blieb. Erst

5 Umschlag AM 131/132 | Εξώφυλλο του περιοδικού AM 131/132

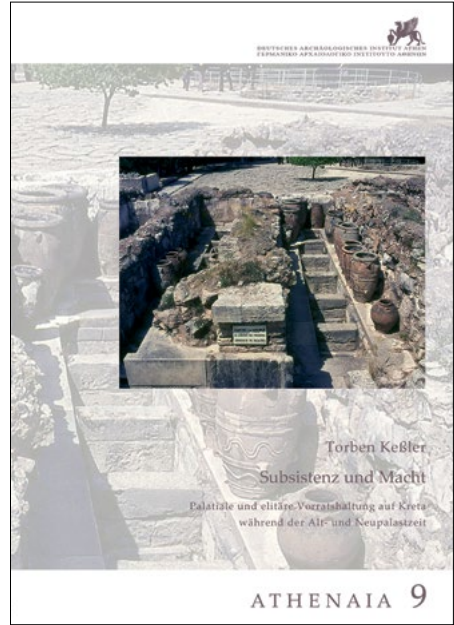
VIII, 428 Seiten mit 242 Abbildungen | 21 × 29,7 cm, gebunden | ca. € 69,00 | ISBN 978-3-7861-2797-0 | www.reimer-mann-verlag.de

Athenaia 9

T. Keßler, *Subsistenz und Macht. Palatale und elitäre Vorratshaltung auf Kreta während der Alt- und Neupalastzeit*

Τα μινωικά ανάκτορα ήταν πολυλειτουργικά κέντρα, τα οποία πέρα από το ρόλο που διαδραμάτιζαν στον λατρευτικό καθώς και στον κοινωνικό τομέα κατείχαν επίσης μία θεμελιώδη σημασία και από οικονομική άποψη. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η μινωική οικονομία συσχετίζεται πάντοτε με την έννοια της αναδιανομής. Αντιστοίχως θεωρείται πάντα ως δεδομένο, ότι τα αγαθά (ανάμεσα στα οποία και τα βασικά είδη διατροφής) συγκεντρώνονταν σε μία κεντρική θέση έτσι ώστε να διανεμηθούν στον πληθυσμό. Η ποσοτική ανάλυση των αποθηκευτικών δωματίων στα ανάκτορα και στα νοικοκυριά της άρχουσας τάξης της παλαιο- και νεοανακτορικής εποχής, δηλαδή της Μέσης και της πρώιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, έδειξε ωστόσο, ότι στην αναδιανομή δεν συμπεριελήφθηκε προφανώς τόσο πολύ η «οικονομία συντήρησης», όπως πιστεύαμε μέχρι τώρα. Το ορθότερο μάλλον ήταν ότι οι αποθήκες χρησίμευαν σε νοικοκυριά της ανώτερης τάξης για την αυτάρκεια των κατοίκων και των υπηρετών τους. Η διαπίστωση αυτή δεν χάνει την εγκυρότητά της ακόμα και αν λάβουμε υπ' όψη μας τις «κουλούρες», τους κυκλικούς λάκκους στην περιοχή των δυτικών αυλών της Κνωσού και της Φαιστού, που έχουν ερμηνευθεί ως σιταποθήκες, όπως επίσης και τους σιρούς των Μαλίων.

6 Umschlag Athenaia 9 | Εξώφυλλο του 9ου τόμου της σειράς Athenaia

X, 178 Seiten mit 58 Abbildungen | 21 × 29,7 cm, broschiert | € 45,00 | ISBN 978-3-7861-2774-1 | www.reimer-mann-verlag.de

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Τόμος Band 131/132, 2016/2017

Το περιοδικό *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* εκδίδεται σε ετήσια βάση από το 1876 και από το 2007 και εξής τα άρθρα που κατατίθενται για δημοσίευση αξιολογούνται από κριτές (peer review). Με τη δημοσίευση του παρόντος διπλού τεύχους καλύφθηκε η καθυστέρηση, που είχε προκύψει το τελευταίο διά-

nach langer Archivarbeit konnten die Zusammenhänge der Entstehungsgeschichte des Manuskripts, seiner Überarbeitungen sowie das letztliche Scheitern seiner Publikation rekonstruiert werden, worüber in einem eigenen Beitrag berichtet wird. Mit der Publikation des Manuskripts ist mit über achtzigjähriger Verspätung endlich eine wichtige Publikationsschuld des DAI erfüllt und der Forschung zum antiken Phokis ebenso wie durch die diesjährige Tagung des Instituts und der *École française d'Athènes* (s. S. 142) ein weiterer Impuls gegeben.

στημα. Ο τρέχων τόμος των Athenische Mitteilungen είναι, ήδη, ο τέταρτος μιας πιο σύγχρονης έκδοσης του περιοδικού με νέα μορφή, που περιλαμβάνει εκτός από έγχρωμες εικόνες μεγαλύτερο αριθμό σχεδίων και κυρίως επιτρέπει την πιο στενή σύνδεση μεταξύ κειμένου και εικόνας. Περιλαμβάνει άρθρα σχετικά με ζητήματα κεραμικής, αρχιτεκτονικής, κατασκευαστικών τεχνικών, γλυπτικής και τρεχουσών ανασκαφών. Τα δώδεκα γερμανόφωνα και αγγλόφωνα άρθρα καλύπτουν μία περίοδο που εκτείνεται από το περ. 1600 π.Χ. έως τον 20ό μεταχριστιανικό αιώνα.

Σε αυτόν τον τόμο αξίζει ιδιαίτερα να τονιστεί η δημοσίευση μίας έκθεσης από το έτος 1926 για την περιήγηση των ταξιδιωτικών υποτρόφων Friedrich Schober και Erich Gose στη Φωκίδα, των οποίων το χειρόγραφο μέχρι πρότινος παρέμενε, δυστυχώς, αδημοσίευτο. Μόνον ύστερα από μακρόχρονη αρχαιακή εργασία μπόρεσαν να αποκατασταθούν οι συνάφειες του ιστορικού της γένεσης του χειρογράφου, των αναθεωρήσεών του, όπως και το ότι δεν κατορθώθηκε, εν τέλει, να δημοσιευτεί, θέμα για το οποίο θα γίνει λόγος σε ιδιαίτερη συμβολή. Με τη δημοσίευση του χειρογράφου εκπληρώνεται επιτέλους, με υπερ-ογδονταετή καθυστέρηση, ένα σημαντικό χρέος δημοσίευσης του DAI και δίδεται μία περαιτέρω ώθηση στην έρευνα της αρχαίας Φωκίδας, όπως άλλωστε και με το φετινό συνέδριο του Ινστιτούτου και της Γαλλικής Σχολής Αθηνών (βλ. σ. 142).

Veranstaltungen und Personen

1 Gruppenbild vom Betriebsausflug nach Eleusis, 2017 | Οι συνεργάτες του Ινστιτούτου σε εκδρομή στη Ελευσίνα, 2017

Εκδηλώσεις και πρόσωπα

2 Hintergrund: Vortrag während der Tagung
›Ancient Phokis‹ am 31.3.2017 in der Bibliothek
des DAI Athen | Στο βάθος: Ομιλία στο συνέδριο
›Αρχαία Φωκίδα‹ στις 31.3.2017, στη Βιβλιοθήκη
του DAI Athen

Festvorträge | Επετειακές διαλέξεις

2 Einladung zum Sommerfest | Η πρόσκληση για τη θερινή εορτή

1 Der Festredner Ortwin Dally während des Vortrags in der Bibliothek | Ο ομιλητής Ortwin Dally κατά τη διάλεξη στον χώρο της Βιβλιοθήκης

Sommerfest

Am 2. Juni 2017 hielt Ortwin Dally (DAI Rom) im Rahmen des Sommerfestes einen Vortrag zum Thema »Bild, Denkmal und Grabung in der Archäologie der zweiten Hälfte des 19. und des frühen 20. Jahrhunderts«. Wie jedes Jahr kamen Archäologen der Athener Universität und der anderen ausländischen Institute und archäologischen Schulen sowie zahlreiche interessierte Besucher zum Vortrag und anschließenden Umtrunk auf der Terrasse.

Θερινή εορτή

Στο πλαίσιο της θερινής εορτής στις 2 Ιουνίου 2017 ο Ortwin Dally (DAI Rom) έδωσε διάλεξη στα γερμανικά με θέμα »Εικόνα, μνημείο και ανασκαφή στην αρχαιολογία του β' μισού του 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα«. Όπως κάθε χρόνο στη διάλεξη καθώς και στη δεξίωση που ακολούθησε στην ταράτσα του Ινστιτούτου ήρθαν αρχαιολόγοι του Πανεπιστημίου Αθηνών και των άλλων ξένων Ινστιτούτων και Αρχαιολογικών Σχολών καθώς και πολυάριθμοι ενδιαφερόμενοι επισκέπτες.

Winckelmann-Feier

Die Winckelmann-Feier am 15. Dezember 2017 fällt in diesem Jahr mit dem Erscheinen der neuen Ausgabe der *AtheNea* zusammen. Im Anschluss an den Bericht der Ersten Direktorin, Katja Sporn, folgt anlässlich des 300jährigen Geburtstags von Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) ein Festvortrag des Berliner Klassischen Archäologen, Adolf Borbein, zum Thema »Winckelmans Bild der griechischen Kunst«.

Η εορτή Winckelmann

Η εορτή προς τιμήν του Winckelmann στις 15 Δεκεμβρίου 2017 συμπύπτει αυτή τη χρονιά με τη δημοσίευση της νέας έκδοσης του *AtheNea*. Με αφορμή τα 300 χρόνια από τη γέννηση του Johann Joachim Winckelmann (1717–1768), ύστερα από την έκθεση της πρώτης διευθύντριας, Katja Sporn, ακολουθεί εορταστική ομιλία στα γερμανικά του Adolf Borbein, κλασικού αρχαιολόγου από το Βερολίνο, με θέμα »Η εικόνα του Winckelmann για την ελληνική τέχνη«.

**1717–2017
300 Jahre
Winckelmann**

**Einladung zur Winckelmann-Feier
Πρόσκληση στην εορτή Winckelmann**

15.12.2017 / 18:00 Uhr

Jahresbericht 2017 der Ersten Direktorin Prof. Dr. Katja Sporn in griechischer Sprache	Ετήσιος απολογισμός 2017 της Διευθύντριας Prof. Dr. Katja Sporn στην ελληνική γλώσσα
Festvortrag	Ομιλία

Prof. Dr. Adolf Borbein (Berlin)
Winckelmans Bild der griechischen Kunst

Im Anschluss an den Vortrag findet ein Empfang statt. | Μετά την ομιλία θα ακολουθήσει δεξίωση.

ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΘΗΝΩΝ Fidiou 1 · 10678 Athen · Tel.: +30.210.330 74 00 · sekretariat.athen@dainst.de

Portrait von Raphael Mengs, Layout: Ulm Ahnes, J. Engelhardt

3 Einladung zur Winckelmann-Feier | Η πρόσκληση για την εορτή Winckelmann

Vortragsreihen | Σειρές διαλέξεων

Hauskolloquien

In den Hauskolloquien des Instituts werden aktuelle wissenschaftliche Themen und Forschungsergebnisse aus dem Gebiet der Altertumswissenschaften von deutschen, griechischen und internationalen Wissenschaftlern zur Diskussion gestellt.

Dr. Hermann Kienast (München)

1.2.2017

Der Große Altar der Hera von Samos

Dr. Güler Ateş (Manisa)

22.2.2017

Molla Mustafa Tepesi: Ein Meterheiligtum im Umland von Pergamon

Dr. Ismini Trianti (Athen)

8.3.2017

Αγαλμάτιο Νίκης από τη Δήλο και η σχέση του με τη Νίκη του Εθνικού Μουσείου ΕΑΜ 233

Prof. Dr. Dr. h.c. Elena Walter-Karydi

(Athen)

5.4.2017

Kniende Männer: Eine Gruppe samischer Figurengefäße und die Weihung des Kolaion im Heraion von Samos

Διαλέξεις του Ινστιτούτου

Στις διαλέξεις του Ινστιτούτου παρουσιάζονται τρέχοντα επιστημονικά θέματα και ερευνητικά αποτελέσματα από τον τομέα των αρχαιογνωστικών επιστημών, από Γερμανούς και Έλληνες ερευνητές καθώς και από μελετητές από όλο τον κόσμο.

Dr. Marilena Cassimatis (Athen)

10.5.2017

Der sächsische Architekt Ernst Ziller (1837-1923) als »Archäologe« der ersten Stunde

Athanasios Apergis (Athen)

15.11.2017

Παναγιώτης Σούρσος (1865-1929): Ο αφανής αρχιτέκτων του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών

Oliver Pilz (Mainz)

29.11.2017

Die Kulte der Polis Makiston in Triphylien

Roman Seminar

Die Vorträge des Roman Seminar in Athen finden teilweise am DAI und teilweise am Benaki Museum statt.

Ρωμαϊκό Σεμινάριο

Οι διαλέξεις του Ὑρωμαϊκοῦ Σεμιναρίου διεξάγονται στην Αθήνα, εν μέρει στο DAI και εν μέρει στο Μουσείο Μπενάκη.

ΡΩΜΑΪΚΟ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ
ROMAN SEMINAR

Dr. Dimitra Andrianou

(Athen)

23.2.2017

*Memories in Stone: Figured Grave Reliefs
from Aegean Thrace*

Ansprechpartner am DAI | Υπεύθυνη επικοινωνίας στο DAI: Johanna Fuchs
Organisatoren | Διοργανωτές: Dimitra Andrianou, Stavros Vlivos, Dimitris Grigoropoulos, Vasilis Evangelidis, Francesco Camia, Valentina Di Napoli, Dylan Rogers

Rencontres numismatiques

Die Numismatischen Begegnungen werden gemeinsam von der Belgischen Schule Athen (EBSA), dem DAI Athen, der Französischen Schule Athen (Efa) und der Universität Athen organisiert.

Νομισματικές συναντήσεις

Οι Νομισματικές Συναντήσεις συνδιοργανώνονται από τη Βελγική Σχολή Αθηνών (EBSA), τη Γαλλική Σχολή Αθηνών (Efa), το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών (DAI) και το Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Dr. Georgios Kakavas (Athen)

30.1.2017

Et in Arcadia ego. Αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά νομίσματα από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου. Μια πρώτη παρουσίαση

Dr. Giorka Nikolaou (Athen)

11.12.2017

Η κυκλοφορία του βυζαντινού νομίσματος στον ελλαδικό κορμό και στα Βαλκάνια κατά τους 7ο-9ο αιώνες. Πληθωρισμός, επιδρομές, κρίση ή δομικές αλλαγές;

Prof. Dr. Aliko Moustaka (Thessaloniki)

3.4.2017

Ανασκαφικά νομίσματα από ένα πανελλήνιο ιερό. Η περίπτωση της Ολυμπίας

Rencontres
numismatiques
Νομισματικές
συναντήσεις

Tagungen und Workshops | Συνέδρια και σεμινάρια

Internationale Tagung zum antiken Phokis

Vom 30. März bis 1. April 2017 veranstaltete das DAI Athen gemeinsam mit der *École française d'Athènes* mit finanzieller Förderung des deutschen Bundesministeriums für Bildung und Forschung die Internationale Tagung ›Ancient Phokis. New Approaches to its History, Archaeology and Topography‹. Auf der dreitägigen Veranstaltung in der Bibliothek des DAI Athen stellten insgesamt 42 Wissenschaftler aus neun Ländern in 36 Vorträgen ihre aktuellen Forschungen vor. Während der erste Tag besonders allgemeinen Aspekten der Phokis und der Erforschung Delphis gewidmet war, kamen am zweiten Tag landeskundliche Themen im phokischen Kephissos-Tal zur Sprache. Am letzten Tag stellten Mitarbeiter der Kalapodi-Grabung des DAI Athen ihre Forschungsergebnisse zur Diskussion. Auch das Echo in der griechischen Presse zeigt, dass das Ziel, der in der Forschung lange Zeit wenig beachteten Region die ihr gebührende Aufmerksamkeit zu schenken, erreicht werden konnte.

Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Φωκίδα
Από τις 30 Μαρτίου έως την 1η Απριλίου 2017 το DAI διοργάνωσε από κοινού με τη Γαλλική Σχολή Αθηνών (EfA), με οικονομική ενίσχυση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Υπουργείου Παιδείας και Έρευνας (BMBWF), τη διεθνή ημερίδα ›Αρχαία Φωκίδα. Νέες προσεγγίσεις στην ιστορία, την αρχαιολογία και την τοπογραφία της‹. Στη διοργάνωση, που διήρκεσε τρεις μέρες και έλαβε χώρα στη Βιβλιοθήκη του DAI, συνολικά 42 επιστήμονες από εννιά χώρες παρουσίασαν σε 36 διαλέξεις τις τρέχουσες έρευνές τους. Ενώ η πρώτη ημέρα ήταν αφιερωμένη περισσότερο σε γενικές πτυχές της Φωκίδας και της έρευνας των Δελφών, τη δεύτερη μέρα συζητήθηκαν τοπογραφικά ζητήματα της κοιλάδας του φωκικού Κηφισού. Την τελευταία μέρα οι συνεργάτες της ανασκαφής του Καλαποδίου του DAI έθεσαν προς συζήτηση τα αποτελέσματα των ερευνών τους. Ο απόηχος στον ελληνικό τύπο δείχνει, επίσης, ότι ο στόχος, να δοθεί δηλαδή η πρόπευσα προσοχή σε μία περιοχή που για μεγάλο χρονικό διάστημα είχε παραμεληθεί από την έρευνα, μπόρεσε να επιτευχθεί.

1 Gruppenbild der Teilnehmer der Phokis-Tagung | Ομαδική φωτογραφία των συνέδρων

Jubiläumskonferenz Aigeiros

Die ΑΙΓΕΙΡΟΣ-Vortragsreihe am DAI Athen feierte ihr 15-jähriges Jubiläum mit einer Konferenz, die jüngeren Wissenschaftlern der ausländischen Institute und Universitäten Athens die Gelegenheit bot, ihre aktuellen Forschungen vorzustellen. Zu diesem Anlass trafen sich am 1. und 2. Dezember 17 Jungforscher aus sieben verschiedenen Ländern. Die Vorträge der sechs Sektionen hatten unterschiedliche thematische Schwerpunkte und reichten chronologisch von der Bronzezeit bis zur Römischen Kaiserzeit.

Επετειακό συνέδριο Αίγειρος

Η σειρά διαλέξεων ΑΙΓΕΙΡΟΣ στο DAI Athen γιόρτασε την 15η της επέτειο με ένα συνέδριο, το οποίο έδωσε σε νεότερους επιστήμονες των ξένων ινστιτούτων και των πανεπιστημίων της Αθήνας τη δυνατότητα να παρουσιάσουν τις τρέχουσες έρευνές τους. Με την ευκαιρία αυτή 17 νέοι ερευνητές από επτά διαφορετικές χώρες συναντήθηκαν στις 1 και 2 Δεκεμβρίου. Τα θέματα των διαλέξεων των έξι τομέων εστίασαν σε διαφορετικούς άξονες προτεραιότητας και διαφορετικές χρονολογικές πτυχές από την Εποχή του Χαλκού μέχρι τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο.

2 Gruppenbild der Teilnehmer der Aigeiros-Konferenz | Ομαδική φωτογραφία των συνέδρων

3 Teilnehmer des Keramik-Workshops bei einem Ausflug nach Phyle | Οι συμμετέχοντες στο Εργαστήριο Κεραμικής κατά τη διάρκεια εκδρομής στη Φυλή

Keramik-Workshop

Am 19. und 20. Oktober fand im Kerameikos unter der Leitung von J. Stroszeck und M. Spiegelhalter der inzwischen dritte Keramik-Workshop für sechs junge deutsche und griechische Studenten statt. In diesem Jahr war das Thema die hellenistische Keramik. Als Spezialistin und Mitveranstalterin konnte Frau Professor Stella Drougou aus Thessaloniki gewonnen werden.

Εργαστήριο κεραμικής

Υπό τη διεύθυνση των J. Stroszeck και M. Spiegelhalter πραγματοποιήθηκε στις 19 και 20 Οκτωβρίου στον Κεραμεικό το τρίτο, πλέον, Εργαστήριο Κεραμικής για έξι νέους Γερμανούς και Έλληνες φοιτητές. Το θέμα αυτής της χρονιάς ήταν η ελληνιστική κεραμική. Ως ειδικός και συνδιοργανώτρια μπόρεσε να κερδηθεί η καθηγήτρια κυρία Στέλλα Δρούγου από τη Θεσσαλονίκη.

4 Diskussion beim deutsch-griechischen Doktorandenkolloquium | Συζήτηση στην ελληνο-γερμανική συνάντηση υποψηφίων διδακτόρων

Deutsch-griechisches Doktorandenkolloquium

Bereits zum vierten Mal fand vom 26. bis 27. Oktober 2017 ein deutsch-griechisches Doktorandenkolloquium am DAI statt, das dieses Jahr eine Problemstellung hatte, der sich viele DoktorandInnen stellen müssen: Wie bewältige ich methodisch eine große Menge an Fundmaterial, wie kann ich die Publikation von Altgrabungen mit nicht vollständiger Dokumentation sinnvoll gestalten, wie gehe ich mit einer Vielzahl unterschiedlicher Materialgruppen um? Am 26.10.2017 hatten fünf DoktorandInnen die Gelegenheit, ihre Doktorarbeiten Franziska Lang (Uni Darmstadt), Giannis Lolos (Universität Thessalien) und Katja Sporn (DAI Athen) zur Diskussion zu stellen. Abschließend wurde am folgenden Tag die Gruppe in der Ausstellung ›An der Oberfläche‹ über die Grabungen im Zuge der Metro-Erweiterung im Piräus von den Archäologen Panagiotis Kouris und Giorgos Peppas geführt.

Ελληνο-γερμανική Επιστημονική Συνάντηση στη Διδακτορικών Φοιτητών

Από τις 26 μέχρι τις 27 Οκτωβρίου 2017 πραγματοποιήθηκε στο DAI, ήδη για τέταρτη φορά, μία ελληνο-γερμανική συνάντηση υποψηφίων διδασκόντων, που τη χρονιά αυτή είχε στο επίκεντρο της προβληματικής της, τα ακόλουθα ερωτήματα που πρέπει να θέτουν πολλές/οί υποψήφιοι/οι διδάκτορες: πώς φέρνω μεθοδολογικά σε πέρας έναν μεγάλο αριθμό ευρηματικού υλικού; πώς μπορώ να διαμορφώσω τη δημοσίευση παλαιών ανασκαφών με ελλιπή τεκμηρίωση έτσι ώστε να προκύψει νόημα; πώς μπορώ να διαχειριστώ έναν μεγάλο αριθμό διαφορετικών κατηγοριών υλικού; Στις 26.10.2017 πέντε υποψήφιοι/οι διδάκτορες είχαν τη δυνατότητα να θέσουν υπό συζήτηση τις διδακτορικές τους διατριβές στην Franziska Lang (Πανεπιστήμιο του Darmstadt), στον Γιάννη Λώλο (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας) και στην Katja Sporn (DAI). Την επόμενη ημέρα η ομάδα ξεναγήθηκε από τους αρχαιολόγους Παναγιώτη Κουρή και Γιώργο Πέππα στην έκθεση ›στην επιφάνεια‹ αναφορικά με τις ανασκαφές στο πλαίσιο της επέκτασης του μετρό στον Πειραιά.

5 Teilnehmer des Doktorandenkolloquiums beim Besuch der Ausstellung ›An der Oberfläche‹ | Οι συμμετέχοντες της συνάντησης υποψηφίων διδασκόντων στην έκθεση ›στην επιφάνεια‹

Böotien-Kurs

In diesem Jahr führte unser Regionalkurs für Postdoktoranden aus dem Gebiet der Altertumswissenschaften vom 6. bis 14.10.2017 nach Böotien. Erstmals wurde dafür ein Einführungstag unter dem Motto ›Current research in Boiotia‹ in Athen durchgeführt, an dem eine Reihe von Fachkollegen ihre aktuellen Forschungen in Böotien vorstellte. Auch in den Folgetagen begleitete und betreute uns die Ephorie für Altertümer von Böotien und ihre Leiterin Frau Alexandra Harami bei unseren Erkundungen in der gesamten Region. Ausgehend von Theben, führten die Ausflüge an die Westküste bis nach Chorsiai und im Osten über Gla hinaus bis zur Großen Katawothre, an der die Meliorationsarbeiten des Kopais-Sees besprochen wurden. Die Festung von Orchomenos erforderte einen der steilsten Aufstiege im Gelände.

Geleitet wurde der diesjährige Kurs von Peter Funke, Giannis Kalliontzis und Katja Sporn unter Beteiligung von Kostas Bouraselis, Eric Laufer und Klaus Hallof. Teilnehmer waren Constanze Graml (Universität München), Konstantin Klein (Universität Bamberg), Sara Lenzi (Universität Florenz), Yves Löbel (Universität Magdeburg), Dean Peeters (Universität zu Köln), Michaela Stark (Universität Frankfurt), Marco Tentori Montalto (Universität zu Köln) und Michael Zerjadtko (Universität Hamburg).

1 DAI Athen, Gruppenbild der Sprecher und Teilnehmer am Einführungstag | DAI, ομαδική φωτογραφία των ομιλητών και συμμετεχόντων την ημέρα των εισαγωγικών μαθημάτων

2 Orchomenos, Besichtigung der Festung | Ορχομενός, επίσκεψη του κάστρου

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα Βοιωτίας

Τη χρονιά αυτή ο κύκλος των μαθημάτων μας περιηγητικού ενδιαφέροντος για μεταδιδακτορικούς ερευνητές στον κλάδο των αρχαιολογικών επιστημών πραγματοποιήθηκε από τις 6 έως τις 14.10.2017 οδηγώντας μας στη Βοιωτία. Για αυτό το λόγο διενεργήσαμε για πρώτη φορά στην Αθήνα μία ημέρα εισαγωγικών μαθημάτων με θέμα >Τρέχουσες έρευνες στη Βοιωτία, στην οποία ένας μεγάλος αριθμός από συναδέλφους επιστήμονες παρουσίασε τα αποτελέσματα από τις τρέχουσες έρευνές του στη Βοιωτία. Επίσης και στις ημέρες που ακολούθησαν, κατά τις επισκέψεις μας σε ολόκληρη την περιοχή, ήμασταν υπό τη συνοδεία και την καθοδήγηση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Βοιωτίας και της προϊσταμένης της, κυρίας Αλεξάνδρας Χαραμή. Με σημείο εκκίνησης τη Θήβα, οι εκδρομές μας οδήγησαν στη δυτική ακτή μέχρι τις Χορσιές και στα ανατολικά μέσω του Γλα μέχρι την Μεγάλη Καταβόθρα, όπου πραγματοποιήκαμε τα εγχειρίδια έργα της λίμνης της Κωπαΐδας. Το κάστρο του Ορχομενού απαιτήσε μία από τις πιο απότομες αναβάσεις που έγιναν στο χώρο.

Το φετινό εκπαιδευτικό πρόγραμμα έγινε υπό τη διεύθυνση των Peter Funke, Γιάννη Καλλιοντζή και Katja Sporn, με τη συμμετοχή των Κώστα Μπουραζέλη, Eric Laufer και Klaus Hallof. Συμμετείχαν οι Constanze Graml (Πανεπιστήμιο Μονάχου), Konstantin Klein (Πανεπιστήμιο Bamberg), Sara Lenzi (Πανεπιστήμιο Φλωρεντίας), Yves Löbel (Πανεπιστήμιο Magdeburg), Dean Peeters (Πανεπιστήμιο Κολωνίας), Michaela Stark (Πανεπιστήμιο Φρανκφούρτης), Marco Tentori Montalto (Πανεπιστήμιο Κολωνίας) και Michael Zerjadtke (Πανεπιστήμιο Αμβούργου).

Das DAI Athen – von Angesicht zu Angesicht | Το DAI – πρόσωπο με πρόσωπο

Katja Sporn

Reinhard Senff

Ioannis Adeiopoulos

Themis Bilis

Katharina Brandt

Julia Engelhardt

Anne Fohgrub

Daniel Frank

Johanna Fuchs

Christos Gakis

Karsten Greger

Joachim Heiden

Jan-Marc Henke

Hristina Ivanova

Alexandra Kankleit

Vassilis Kollios

Mircea Konstantin

Katerina Kostellou

Eric Laufer

Irini Marathaki

Ulrike Schulz

Angelos Sotiropoulos

Melanie Spiegelhalter

Jutta Stroszcek

Fotini Tasiopoulou

Fotini Teliou

Ulrich Thaler

Karin Weiss

Christina Zioga

Sandra Zipprich

Mitarbeiter 2017 | Συνεργάτες 2017

Direktoren | Διευθυντές

Prof. Dr. Katja Sporn

Erste Direktorin | Διευθύντρια

PD Dr. Reinhard Senff

Zweiter Direktor | Διευθυντής Β΄

Bibliothek | Βιβλιοθήκη

Dr. Eric Laufer

Referent | Προϊστάμενος

Karin Weiß

Bibliothekarin | Βιβλιοθηκάριος

Dipl. Ing. Christina Zioga

Bibliotheksangestellte | Υπάλληλος βιβλιοθήκης

Dr. Katharina Brandt

Bibliotheksangestellte | Υπάλληλος βιβλιοθήκης

Fotothek & wissenschaftl. Archiv | Φωτογραφικό & επιστημονικό αρχείο

Dr. Joachim Heiden

Referent | Προϊστάμενος

Anne Fohgrub, M.A. (bis | μέχρι 7.9.)

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Dr. Katharina Brandt

Fototheksangestellte |

Υπάλληλος φωτογραφικού αρχείου

Dipl. Designerin (FH) Julia Engelhardt

Fotolaborantin, Grafikerin |

Τεχνικός εργαστηρίου φωτογραφίας, γραφίστρια

Antikensammlung | Αρχαιολογική συλλογή

Dr. Jutta Stroszeck

Ansprechpartnerin | Υπεύθυνη επικοινωνίας

Redaktion | Τμήμα εκδόσεων

Dr. Ulrich Thaler

Referent | Προϊστάμενος

Ulrike Schulz, M.A.

Redaktionsassistentin, Ansprechpartnerin Öffentlichkeitsarbeit | Υπάλληλος τμήματος εκδόσεων, υπεύθυνη επικοινωνίας για δημόσιες σχέσεις

Architektur & Denkmalpflege | Αρχι- τεκτονική και προστασία μνημείων

Dr.-Ing. Nils Hellner (bis | μέχρι 20.4.)

Referent für Bauforschung |

Ερευνητής της αρχαίας αρχιτεκτονικής

Themis Bilis, M.Sc. (ab | από 24.4.)

Architekt mit Fachausrichtung Denkmalpflege |

Αρχιτέκτων με ειδικευση στην προστασία μνημείων

Restaurierung | Συντήρηση

Angelos Sotiropoulos, M.Sc.

Restaurator für archäologisches Fundgut |

Συντηρητής αρχαιοτήτων

Kalapodi | Καλαπόδι

Prof. Dr. Katja Sporn

Leiterin | Διευθύντρια

Dr. Eric Laufer

Referent | Επιστημονικός συνεργάτης

Hristina Ivanova, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Kerameikos | Κεραμεικός

Dr. Jutta Stroszeck

Leiterin | Διευθύντρια

Melanie Spiegelhalter, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Olympia | Ολυμπία

PD Dr. Reinhard Senff

Leiter | Διευθυντής

Sandra Zipprich, M.A. (bis | μέχρι 31.7.)

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Samos | Σάμος

Dr. Joachim Heiden

Leiter | Διευθυντής

Johanna Fuchs, M.A.

Wissenschaftliche Mitarbeiterin |

Επιστημονική συνεργάτιδα

Hristina Ivanova, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Tiryns | Τίρυνθα

Daniel Frank, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονικός βοηθός

Projekt: Geschichte des DAI Athen | Πρόγραμμα: Ιστορία του DAI Athen

Dr. Alexandra Kankeleit

Wissenschaftliche Mitarbeiterin | Επιστημονική

Συνεργάτιδα

Projekt: Kultkeramik aus dem Heraion | Πρόγραμμα: Λατρευτική κεραμική από το Ηραίο

Dr. Jan-Marc Henke (ab | από 1.10.)

Auslandsstipendiat | Υπότροφος Εξωτερικού

Sekretariat | Γραμματεία

Dr. Irini Marathaki

Sekretärin | Γραμματέας

Verwaltung | Διοίκηση

Karsten Greger

Verwaltungsleiter | Υπεύθυνος διοίκησης

Ingrid Schäffer

Verwaltungsmitarbeiterin | Υπάλληλος διοίκησης

Haus, Pforte und Fahrdienst | Φροντίδα κτηρίου, θυρωρείο και οδηγοί

Ioannis Adeiopoulos, Christos Gakis,

Vassilis Kollios, Mircea Konstantin,

Katerina Kostellou, Fotini Tasiopoulou,

Fotini Teliou

Praktikanten | Ασκούμενοι

Richard von Bremen, Katja Golombiewski,

David Niklas Jansen, Johannes Kratz,

Luana LoPiccolo, Melanie Meaker,

Alexander Müller-Hermann,

Christin Müller, Franziska Neff,

Maria Rüegg, Julian Gabriel Schneider,

Tonio Schwoerer

Πηγές εικόνων | Abbildungsnachweis

Umschlag | *Εξώφυλλο*: Ephorie für Altertümer der Argolis (K. Xenikakis, A. Papadimitriou). – *Inhalt* | *Περιεχόμενα*: Σχέδιο | Plan: Εκδόσεις Anavasi, Διδότου 55, 10681 Αθήνα. – *Vorwort* | *Πρόλογος*: 1: D-DAI-ATH-2017-0474 (I. Geske). – 2: D-DAI-ATH-2017-0320 (J. Engelhardt). – *Instituts- und Forschungsgeschichte* | *Ιστορία της έρευνας και του Ινστιτούτου*: 1: D-DAI-ATH-Troja-0181 (R. Rohrer). – 2: DAI-Athen-Varia-0582 Athen (E. Kunze). – *Das Gebäude des DAI und die Stadt Athen* | *Το κτήριο του DAI και η πόλη των Αθηνών*: 1: M. Korprés (Hrsg.), Αττικής Οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής (Athen 2009) 107 Abb. 5.13. – 2: Th. Bilis. – *Der erste Fotograf* | *Ο πρώτος φωτογράφος*: 1: D-DAI-ATH-Troja-0181 (R. Rohrer). – 2: D-DAI-ATH-Thera-0162 (R. Rohrer). – *Die Chance auf einen Neuanfang* | *Ευκαιρία για μια καινούργια αρχή*: 1: Archiv der Zentrale Berlin, DAI 10-40 Athen Allgemeines 1936-1945, 1948-1950, Brief von Rudolf Salat an Carl Weickert, Bonn 03.11.1950. – 2: D-DAI-ATH-Athen-Bauten-0567 (E.-M. Czakó). – *Nachlass Karl Buresch* | *Αρχείο Karl Buresch*: 1–4: D-DAI-ATH-2017-0484–0487 (I. Geske). – *Schwerpunkthema Tiryns* | *Κεντρικό θέμα Τίρυνθα*: 1: Archiv der Ephorie für Altertümer der Argolis (A. Santrouzanos). – 2: D-DAI-ATH-Tiryns-0032 (anonym). – *Die aktuelle Unterstadt-Grabung* | *Η πρόσφατη ανασκαφή στην Κάτω Πόλη*: 1: Ephorie für Altertümer der Argolis (K. Xenikakis, A. Papadimitriou). – 2: 3: Ephorie für Altertümer der Argolis (N. E. Maniadakis [AIRmania], A. Papadimitriou). – 4: 8: 9: Archiv der Ausgrabung Tiryns (M. Kostoula). – 5–7: Archiv der Ausgrabung Tiryns (J. Maran). – *Einzelstudien* | *Επί μέρους έρευνες*: 1–3: C. McNamee. – 4: 6: R. Kahlenberg. – 5: J. Maran. – 7: Archiv der Ausgrabung Tiryns (anonym). – 8: U. Roll. – 9: Lizenz CC BY 2.0 (G. Groutas). – 10: J. Maran – A. Papadimitriou – U. Thaler, Palatial Wall-Paintings from Tiryns. New Finds and New Perspectives, in: A.-L. Schallin – I. Tournavitou (Hrsg.), Mycenaean up to Date. The Archaeology of the North-Eastern Peloponnese – Current Concepts and New Directions, ActaAth *4, 56 (Stockholm 2015) 106 Abb. 4. – *Feldforschungen* | *Έρευνες πεδίου*: 1: D-DAI-ATH-2017-0488 (J. Stroszcek). – 2: D-DAI-ATH-2017-28021 (H. Birk). – *Olympia* | *Ολυμπία*: 1: 2: D-DAI-ATH-2017-0462. 0463 (R. Senff). – 3: B. Eder. – 4: C. Hicel, F. Lang. – 5: A. Vött. – *Kerameikos* | *Κεραμεικός*: 1: J. Stroszcek, R. Andreopoulou. – 2: 3. 4 *Inset*. 7: J. Stroszcek. – 4: Archiv der Kerameikosgrabung (anonym). – *Samos* | *Σάμος*: 1: D-DAI-ATH-2017-24731 (J. Fuchs). – 2: D-DAI-ATH-2017-25321 (J. Fuchs). – 3: 4: Zeichnung: A. Kontonis, Foto: Ch. Papanikolopoulos. – *Kalapodi* | *Καλαπόδι*: 1: D-DAI-ATH-2017-4084 (H. Birk, S. Gesafidis). – 2: CAU Kiel (H. Stümpel), DAI Athen. – 3: Archiv der Kalapodigrabung. – 4: D-DAI-ATH-2017-6421 (K. Sporn). – *Tithorea* | *Τιθορέα*: 1: D-DAI-ATH-2016-15499 (E. Laufer). – 2: Photogrammetrie S. Biernath. – 3: H. Birk. – *Forschungsberichte* | *Ερευνητικές εκδόσεις*: 1: D-DAI-ATH-2017-0489 (anonym). – 2: D-DAI-ATH-2015-36409 (J. Fuchs). – *Mykenische Siedlungsstrukturen in der Argolis* | *Μυκηναϊκές οικιστικές δομές στην Αργολίδα*: 1: 2: D-DAI-ATH-2017-6545. 6544 (anonym). – *Festgeschirr: im Heraion von Samos* | *Ἐορταστικός εξοπλισμός στο Ἡραῖο της Σάμου*: 1: 2: Archiv der Samosgrabung. – *Prägestätte Apollonia Pontike* | *Νομισματοκοπείο της Απολλωνίας Ποντικής*: 1: Staatliche Museen zu Berlin, Münzkabinett, Objekt-Nr. 18246285 <http://jfmk.smb.museum/object?id=18246285>. – *Protesilaos: ein thessalischer Heros* | *Πρωτεσίλαος: ένας Θεσσαλός ήρωας*: 1: Alpha Bank Collection 3920 (P. Magoulas). – 2: Alpha Bank Collection 4143 (P. Magoulas). – 3: Alpha Bank Collection 4144 (P. Magoulas). – *Kulturerhalt* | *Διατήρηση πολιτιστικής κληρονομιάς*: 1: D-DAI-ATH-2016-0417 (A. Fohgrub). – 2: D-DAI-ATH-2017-0466 (R. Senff). – *Kalapodi* | *Καλαπόδι*: 1: 2: Th. Bilis, M. Magnisali. – *AthenDigital* | *AthenDigital*: 1: D-DAI-ATH-2017-0495 (anonym). – 2: Fotomontage U. Thaler. – *Nordsäule des Ptolemäerweihgeschenks* | *Βόρειος κίονας του αναθηματικού μνημείου των Πτολεμαίων*: 1: W. Höpfner, Zwei Ptolemäerbauten, AM Beih. 1 (Berlin 1971) Beil. 21. – 2: D-DAI-ATH-2017-0464 (anonym). – 3: D-DAI-ATH-2017-0465 (anonym). – *Antikenrestaurierung* | *Συντήρηση αρχαιοτήτων*: 1: 3: 4: D-DAI-ATH-2017-0490. 0492. 0493 (A. Sotiropoulos). – 2: D-DAI-ATH-2017-0491 (anonym). – *Westgiebel in Kalapodi* | *Δυτικό αέτωμα στο Καλαπόδι*: 1: Archiv der Kalapodigrabung. – 2: 3: I. Dogani. – *Wissensräume* | *Γνωστικά πεδία*: 1: D-DAI-ATH-Bauten-0568 (E.-M. Czakó). – *Forschungsressourcen* | *Ερευνητικές υποδομές*: 1: D-DAI-ATH-2017-0496 (U. Schulz). – *Newserscheinungen* | *Νέες εκδόσεις*: 1–4: Redaktion der Zentrale des DAI, Berlin. – 5: Layout U. Thaler. – 6: Layout P. Baumeister, U. Schulz. – *Veranstaltungen und Personen* | *Εκδηλώσεις και πρόσωπα*: 1: D-DAI-ATH-2017-0367 (anonym). – 2: D-DAI-ATH-2017-0251 (L. LoPiccolo) – *Festvorträge* | *Επτετακτές διαλέξεις*: 1: D-DAI-ATH-2017-0393 (anonym). – 2: 3: Grafik J. Engelhardt. – *Tagung und Workshops* | *Συνέδρια και σεμινάρια*: 1: D-DAI-ATH-2017-0497 (anonym). – 2: D-DAI-ATH-2017-0482 (M. Rüegg). – 3: D-DAI-ATH-2017-0501 (J. Stroszcek). – 4: D-DAI-ATH-2017-0498 (anonym). – 5: D-DAI-ATH-2017-0499 (U. Schulz). – *Böotien-Kurs* | *Εκπαιδευτικό πρόγραμμα Βοιωτίας*: 1: D-DAI-ATH-2017-0500 (anonym). – 2: D-DAI-ATH-2017-00494 (E. Laufer). – *Von Angesicht zu Angesicht* | *Πρόσωπο με πρόσωπο*: I. Geske mit Ausnahme der Fotos von J. Stroszcek (anonym) und U. Thaler (J. Heiden).

Möchten Sie die Arbeit des Instituts unterstützen?
Kontaktieren Sie uns unter der Nummer:

Tel.: +30 210-33 07 401 · Kontoinhaber | κάτοχος λογαριασμού: Bundeskasse Halle
Bank | τράπεζα: Deutsche Bundesbank Filiale Leipzig · IBAN: DE 3886000000086001040 · BIC: MARKDEF1860

Bitte berücksichtigen Sie, dass Spendeneingänge
per Überweisung nur dann dem DAI Athen
tatsächlich zugutekommen, wenn das begünstigte
Projekt angegeben ist, bevorzugt in der Form:

Θέλετε να ενισχύσετε το έργο του DAI Athen;
Τότε επικοινωνήστε μαζί μας:

Σας παρακαλούμε να λαμβάνετε υπόψη ότι το DAI
Athen επωφελείται από τις δωρεές μέσω τραπεζικών
καταθέσεων μόνο όταν αναγράφεται
το ευνοούμενο πρόγραμμα, κατά προτίμηση
με την παρακάτω μορφή:

»0511-28209/873 Zweckbestimmung [Name des Projekts | τίτλος προγράμματος]«.

Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
Παράρτημα Αθηνών
Φειδίου 1 · 10678 Αθήνα · Ελλάδα

Deutsches Archäologisches Institut
Abteilung Athen
Fidiou 1 · 10678 Athen · Griechenland

www.dainst.org/standort/athen